

QOZOQBOY YO'LDOSHEV, VALIJON QODIROV,
JALOLBEK YO'LDOSHBEKOV

ADABIYOT

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9- sinfi uchun darslik sifatida tavsiya etgan

II qism

Qayta ishlangan va toldirilgan 3- nashri

«Yangiyo'l poligraf servis»
Toshkent — 2014

UO'K: 372.882(075)

KBK: 83.3(50')

Y 69

Yo'ldoshev Qozoqboy.

Y69 Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan 3- nashri. /Qozoqboy Yo'ldoshev, Valijon Qodirov, Jalolbek Yo'ldoshbekov; [Mas'ul muharrirlar: V.Rahmonov, K.Usmanova], —T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2014. — 200-b.

1.1,2 Muallifdosh.

ISBN 978-9943-4225-1-3

UO'K: 372.882(075)

KBK 83.3(50'y a 721

- Taqrizchilar: H. Boltaboyev - O'zMUprofessori, filologiya fanlari doktori;*
M. Qo'chqorova -A.Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi;
M. Valiyeva- Toshkent shahridagi 274- maktab o'qituvchisi;
Sh. Toshmirzayeva - XTV iasarrufidagi filologiya fanlariga bctisoslashgan maktab o'qituvchisi;
M. Mirhabibova - Toshkent shahridagi 155- maktab o'qituvchisi.
- Mas'ul muharrir: Vahob Rahmonov - filologiya fanlari nomzodi, dotsent;*
Komila Usmanova - Respublika Ta'lim markazi bosh metodisti.

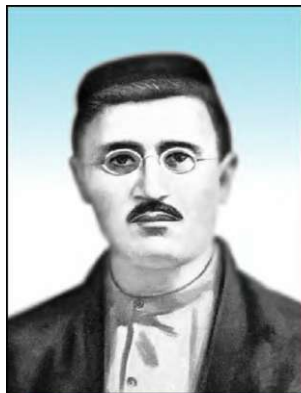
Badiiy adabiyot yoxud ma'lum bir asarning inson ruhiyati va tafakkuriga ta'siri sababi haqida o'ylab ko'rganmisiz? Balki bu savolga badiiy asarlarbilan ilmiy risolalarni solishtirib ko'rish orqali javob izlarsiz. Ammo siz, aziz o'quvchilar, mazkur darslikni diqqat bilan o'qib-o'rganib chiqsangiz, yuqoridagi savolga so'z mulkinging sultoni Mir Alisher Navoiy, mutafakkir shoir Zahiriddin Muhammad Bobur yoki o'zbek romanchiligiga asos solgan Abdulla Qodiriy, otashnafas shoir Cho'lpon va boshqa ijodkorlar asarlaridan to'liq javob topasiz.

**"Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan
ijara uchun chop etildi"**

ISBN 978-9943-4225-1-3

© Yo'ldoshev Q. va boshq.
©Yangiyo'l poligraf servis, 2014-y.

CHO'LPON
(1897-1938)

Hayot va ijod yo'li. Shoir, dramaturg, nosir — Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon 1897- yili Andijonda tug'ildi. Otasi Sulaymonqul Muhammad Yunus o'g'li ma'rifatli, bilimli ziyolilardan bo'lib, asli savdo bilan shug'ullansa-da, she'rlar ham yozib turgan. Onasi Oyshabibi maxsus tahsil ko'rmagan, ammo ko'ngli ochiq, suhbatlari yoqimli, ertag-u qo'shiqlarni ko'p biladigan ayol bo'lgan.

Cho'lpon dastlabki ta'limni o'z mahallasidagi maktabda olib, saboqdoshlaridan o'tkir xotirasi bilan ajralib turgan. U qisqa fursatda savod chiqarib, Qur'oni Karimni yod oladi. Otasi zamon talabiga ko'ra, o'g'lining rus tili va madaniyatidan ham xabardor bo'lishini istagani uchun Abdulhamidni Andijondagi rus-tuzem maktabiga o'qishga bergan. Bo'lajak shoirda rus-tuzem maktabida rus va boshqa kunbotish xalqlari adabiyoti bilan tanishish imkoni tug'ildi. Bu maktab saboqlari bitgach, mulla Sulaymonqul iste'dodli o'g'lini madrasaga topshirib, yetuk muddaris qilmoqchi bo'ldi. Abdulhamid madrasada fors va arab tillarini o'rgangan. Lekin bu davrda buyuk boshqird olimi Zaki Validiy va yosh o'zbek adibi Fitrat asarlari ta'sirida turkchilik g'oyalari, jadid qarashlari bilan tanishgan Cho'lpon muddaris emas, "o'zbek milliy yozuvchisi" bo'lishga ahd qiladi. Shuning uchun, Toshkentga ketib, ijod bilan shug'ullanadi. U turk, rus, fors tillari vositasida dunyo adabiyoti durdonalarini o'qidi.

Bolaligidan she'rlar yozib yurgan Cho'lpon o'z yozmalarini "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Turkiston viloyati gazetasi" kabi nashrlarda "Qalandar", "Mirza qalandar", "Q.", "Andijonlik", "Cho'lpon" taxalluslari bilan chop ettirgan. Keyinchalik "Cho'lpon" uning asosiy taxallusiga aylanib qol-

di. 1914- yilning 18- aprelida "Sadoyi Turkiston" gazetasida Cho'lponning "Turkistonli qarindoshlarimizga" degan she'ri bosildi. Oradan o'n bir kun o'tib, shu yerda uning "Qurboni jaholat" hikoyasi chop etildi. Shu yili yosh qalamkash o'z ijodining mohiyatini ifodalab bergan "Adabiyot nadur?" maqolasini e'lon qildi. Sal o'tib, "Do'xtur Muhammadiyor" hikoyasi bosildi. Xullas, qisqa fursatda Cho'lpon yangi adabiyotning yorqin yulduzi sifatida tanildi.

O'quvchi! Cho'lpon deyarli sizning yoshingizda yozgan "Adabiyot nadur?" maqolasida millat hayoti, vatan ravnaqida adabiyotning o'rni haqida o'ta jiddiy o'ylaydigan bilimdon o'spirin ekanligini namoyon etadi. Uning: **"Ha, to'xtamasdan harakat qilib turgan vujudimizga, tanimizga suv, havo naqadar zarur bo'lsa, maishat yo'rida har xil qora kirlar birlan kirlangan ruhimiz uchun ham shul qadar adabiyot kerakdir. Adabiyot yashasa, millat yashar"**, — degan so'zlari yigitchaning qanchalik katta aql va ulkan bilim egasi ekanligini ko'rsatadi.

Cho'lpon adabiyotni tashviqot quroli, ma'rifat tarqatish vositasi, aqlni o'stirish yo'ligina deb bilmaydi. Badiiy adabiyot kishining ongigagina emas, balki tuyg'ulariga ham ta'sir qilishi, uni muvozanatdan chiqarishi, hislarini junbushga keltirishi lozimligini hisobga oladi: **"Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan, ...o'chgan, majruh, yarador ko'ngilga ruh bermak uchun, faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydurgan, o'z kir yurak kirlarini yuvadurgan toza ma'rifat suvi, ...chang va tuproqlar to'lgan ko'zlarimizni artub, tozalaydurgan buloq suvi bo'lganlikdan bizga g'oyat kerakdur"**. Bu so'zlar hali o'spirin Cho'lponning naqadar uzoqni ko'ra oladigan, ko'p o'qigan, masala mohiyatiga chuqur kira biladigan kishi ekanligini anglatadi.

Rossiyadagi siyosiy to'ntarishlar davrida u bir muddat Orenburgda yashab, boshqird hukumati mahkamasida kotib lavozimida ishladi. So'ng Toshkentga qaytib, 1920- yilga qadar TurkRosTA¹ muxbiri bo'ldi. Bu yillar ziyolilar uchun o'z yo'lini izlash davri edi. Cho'lpon ham Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" to'garagi majlislarida qatnashib, millat va vatanga yaxshiroq xizmat qilish yo'llarini izladi.

1920- yili Bokuda o'tkazilgan Sharq xalqlarining qurultoyi

¹ TurkRosTA — Turkiston-Rossiya telegraf agentligi.

Cho'lpon qarashlarining rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. U o'zga millatlarga, zinhor, yomon nazar bilan qaramagan. Faqat u o'zbeklarni ham dunyoning baxtli xalqlari qatorida ko'rishni istagan. Istaganda ham astoydil, hayotini baxshida qilib...

Bokudan qaytgach, Cho'lpon Fitratning taklifiga ko'ra Buxoroga boradi va 1921— 1922- yillarda o'zbek tilidagi "Buxoro axbori" gazetasini boshqaradi.

1922- yilda shoir Toshkentga qaytib keladi. U "Inqilob" jurnali bilan hamkorlik qiladi, endigina dunyoga kelayotgan o'zbek professional teatrini shakllantirish, uni badiiy barkamol asarlar bilan ta'minlashda ishtirok etadi.

1923- yilda Cho'lpon Andijonda yangi chiqa boshlagan "Darxon" gazetasiga ishga yuboriladi. Bir yildan so'ng gazeta yopilgach, u Toshkentga qaytib keladi. Shu vaqtda milliy professional teatrni shakllantirish uchun yigirma to'rt nafar iste'dodli o'zbek yoshlari Moskvaga o'qishga yuboriladi.

"Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" darsligida B. Qosimov tomonidan Z. Validiyning "Bugungi turk eli va uning yaqin tarixi" kitobiga tayanib bergan ma'lumotlarga qaraganda, Cho'lpon bu yillarda V. Bryusov nomidagi adabiyot institutida saboq olgan¹. Moskva adabiy muhiti Cho'lponga jiddiy ta'sir qiladi. U eng keyingi adabiy yangiliklardan bevosita xabardor bo'ladi. Rus ijodkorlari bilan yaqinlashadi. Bu hoi uning ijodiga samarali ta'sir ko'rsatib, yangi epkinlar olib kiradi.

20- yillar Cho'lpon uchun samarali ijod davri bo'ldi. 20-yillarning birinchi yarmida Turkistonda chiqib turgan deyarli barcha gazeta-jurnallarda Cho'lpon she'rlari bosilar va ular turkistonliklarni o'zlarini anglashga undardi. Uning she'rlari "O'zbek yosh shoirlari" (1923), "Go'zal yozg'ichlar" (1925), "Adabiyot parchalari" (1926) singari to'plam va majmualardan o'rin olgan, maktablarga kirib borgan edi. Shu yillarda uning "Uyg'onish" (1922), "Buloqlar" (1923), "Tongsirlari" (1926) singari she'riy to'plamlari bosildi. Uning adabiyotshunoslik, publisistika borasidagi ishlari ham juda ko'p edi. Bu yillarda Cho'lpon "Yorqinoy" (1921), "Halil farang" (1921), "Cho'rining isyoni" (1926), "Yana uylanaman" (1926), "O'rtoq Qarshiboyev" (1928), "Hujum" (1928) singari pyesalar yaratib, milliy dramaturgiyani rivojlantirdi.

¹ Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. -T.: "Ma'naviyat", 2004. 431- bet.

1926- yilda Toshkentga qaytgan Cho'lpon sho'ro hukumati yuvindixo'rlari bo'lgan iste'dodsiz kimsalarning qattiq hujumiga duch keldi. Dushmanlari uni "millatchi va badbin shoir", — deya aybsitdilar. Badiiy so'z ma'nosini teran anglaydigan Qodiriy, Fitrat, Vadud Mahmud singari adiblar shoirni turli yo'sinda qo'llaganliklariga, Oybek kabi yosh talantlar Cho'lpon ijodiga yondashishning sog'lom yo'llarini taklif etganliklariga qaramay, shoir kommunistik mafkura yugurdaklari tomonidan ur kaltak qilindi. Nihoyat, Cho'lpon ijodi "...g'oyaviy tuturuqsiz" ekanligi respublikaning o'sha vaqtdagi rahbarlaridan biri A. Ikromov tomonidan rasman aytilgach, shoir ijodiy jarayondan uzoqlashtirib yuborildi.

Buning natijasida shoir 1932- yilda Moskvaga ko'chib ketadi. U yerda Gogolning "Tergovchi", I. Frankoning "Feruza", L. Andreevning "Osilgan yetti kishining hikoyasi" asarlarini o'zbekchalashtiradi. 1935- yilgacha Moskvada yashab, yana Toshkentga qaytib keladi va teatrda adabiy emakdosh bo'lib ishlaydi. Bu yillarda unga qaratilgan hujumlar avj nuqtasiga chiqdi, adib asarlari o'zbek matbuotida bosilmay qo'yiladi. Shu tahlikali yillarda Cho'lpon "Kecha va kunduz" romani, "Soz" she'rlar to'plamini yaratadi.

Millat baxti uchun jonini tikkan jasur o'g'lon, buyuk iste'dod egasi bo'lgan adib 1937- yilning 14- iyulida qamoqqa olinadi. Davrining bir guruh asl farzandlari qatori 1938- yilning 5- oktabrida chiqarilgan hukm "asosida" shu yilning 4- oktabr kuniyoq otib tashlanadi.

SHE'RLAR

QALANDAR ISHQI

Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku,
Asrlik tosh yanglig' bu xatarlik yo'lda qotdim-ku.

Karashma dengizin ko'rdim, na nozlik to'lqini bordir,
Halokat bo'lg'usin bilmay qulochni katta otdim-ku.

Ajab dunyo ekan bu ishq dunyosi, ayo do'stlar,
Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.

Uning gulzorida bulbul o'qib qon ayladi bag'rim,
Ko'zimdan yoshni jo¹ aylab alamlar ichra botdim-ku.

¹ jo' — ariq, daryo.

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni
Yana kulbamga qayg'ular, alamlar birla qaytdim-ku.

Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.

Boku, 1920

Savol va topshiriqlar

1. Muhabbatning keng saroyida yo'lini yo'qotgan oshiq holati ifodasini sharhlang.
2. Karashma dengizining nozli to'lqinlari sari o'ylamay quloch otgan oshiq tuyg'ularini anglatishga mining.
3. She'rning uchinchi baytidagi V va "bu" dunyolar ma'nosini izohlang.

KO NGIL

Ko'ngil, sen munchalar nega	Haqorat dilni og'ritmas,
Kishanlar birla do'stlashding?	Tubanlik mangu ketmasmi?
Na faryoding, na doding bor,	Kishanlar parchalanmasmi?
Nechun sen muncha sustlashding?	Qilichlar endi sinmasmi?

Tiriksan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsen,
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki, sen ham hur tug'ilg'ansan!

Toshkent, 1922

2.f. Savol va topshiriqlar

1. Ko'ngilning kishanlar bilan do'stlashishi sizningcha nimani anglatadi?
2. Ko'ngilga qarata: "**Na faryoding, na doding bor**", — deyilishi sababini tushimtiring.
3. Cho'lpon zulm-zo'ravonlikning omonatligini qanday tasvir etgan?
4. Ko'ngilga atalgan she'rda: "**Sen-da odam, sen-da insonsen**" — deyilishi sababini izohlang. She'rni yod oling.

KISHAN

Kishan, gavdamdagi izlar bukun ham bitgani yo'qdir!
Temir barmoqlarningning dog'i butkul ketgani yo'qdir!

Na mudhish, na sovuq-manhus¹, na qizg'anmas quchog'ing bor!
Bashar tarixining har sahfasida² qonli dog'ing bor!

Yumilmas ko'zlaringning har biri bir elni qahr aylar,
Faqat bir borlig'ingdirkim, butun borliqni zahr aylar!

Qulf bilan sening erkingda ko'p yillar qolib ketdim...
Faqat har tebranishdan qutulishlikni umid etdim.

Kishan, gavdamdagi dog'ing hanuz ham bitgani yo'qdir.
Faqat butkul qutulmoqqa umidim endi ortiqdir!..

Toshkent, 1922

ft *Savol va topshiriqlar*

1. She'r qanday kishanga qaratilgan deb o'ylaysiz?
2. Shoirning: "***Bashar tarixining har sahfasida qonli dog'ing bor***" ta'kidini izohlang.
3. Shoirning: "***Faqat bir borlig'ingdirkim, butun borliqni zahr aylar***" tarzidagi yozg'irishi sababini izohlang.
4. G'azalning so'nggi misrasida aks etgan ishonch sababini izohlang.

YONG'IN

*Talanmagan, yiqilmagan yer yo'q,
Go'daklar nayza boshida...
(Xabar)*

Nega menim qulog'imda tun va kun
Boyqushlarning shumli tovshi baqirar?
Nega menim borlig'imga har o'yun
Va har kulgi og'u separ, o't qo'yar?

¹ Manlms — naxs bosgan. ² "D"ni "id" (i)ga aylantirib, qattiqroq cho'zib o'qimoq lozim ("sahfasida" kabi), yo'qsa, aruz o'rnida yozilgan bu parchaning vazni buziladir. Bu parchada shunga o'xshagan joylar yana bir muncha bor, umuman aruz vaznida yozilgan parchalarda shu qoida kuzatilmog'i kerak. (Cho'lpon izohi)

Ko'nglim kabi yiqiq¹ uylar, qishloqlar,
Boyqushlarga buzuq ko'ksin ochganmi?
Ota-ona, tanish-bilish, o'rtoqlar
Yurtni tashlab, tog' va toshga qochganmi?

Shunday katta bir o'lkada yonmagan,
Yiqilmagan, talanmagan uy yo'qmi?
Bir ko'z yo'qmi qonli yoshi tommagan,
Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi?

Podalarning yaylovida bo'rilar
Qonga to'ygach, uvlaylarmi ko'plashib,
Yiqiqlardan² o'liklarni to'plashib,
O'tmi qo'yar alvastilar, parilar?

Tabiatning butun yomon tomoni
Shu o'lkaga faqat jilva qildimi?
Mo'minlarning oq vijdoni, imoni
Sham so'nganday tinsizgina so'ndimi?

Qilichlarning tillarida qizil qon,
Buloqlarning suvi yanglig' toshdimi?
Yalang bola, yalang go'dak — ma'sum jon
Nayzalarning boshlaridan oshdimi?

Keng yaylovga o'tmi ketdi, yondimi?
"Madaniyat" istagiga qondimi?

1921

/" . *Save I va topshiriqlar*

1. **"Ko'nglim kabi yiqiq uylar, qishloqlar, Boyqushlarga buzuq ko'ksin ochganmi?"** misralarini sharhlang.
2. **"Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi?"** satridagi "butun ko'ngil"ning "siniq"ligi sababini izohlang. So'zlar ma'nosiga e'tibor bering.
3. She'rning to'rtinchi bandida ifoda qilingan mazmun va aks etgan sezimlarni anglatishga urining.
4. Mo'minlarning vijdoni va imoni so'nishi tasvirini izohlang.

¹Yiqiq — yiqitilgan, vayronqilingan. ²Yiqiqlar — yiqitilganlar, vayron qilinganlar.

VIJDON ERKI

Ay tutqinlar, ay ezilgan,
Ay qiynalgan, yo'qsil ellar,
Ay umidsiz, ay chizilgan¹
Dor oldiga... oppoq dillar!

Ay bevalar, bechoralar,
Ay bog'langan kishanlarga.
Ay erk uchun ovoralar,
Ko'p yalinmang siz ularga!

Bo'rilardan omon kutmak
Tentaklarning ishidir ul.
Har mone'ni² hatlab o'tmak —
Turmushda eng to'g'ri bir yo'!

Zulm oldida har bir narsa,
Ehtimolki bo'yin egar.
Agar zulm avjga kelsa,
Ko'k boshi-da yerga tegar.

Hayvonlarga, insonlarga
Zolim ega bo'lmay qolmas.
Faqat erkin vijdonlarga
Ega bo'lmoq — mumkin emas!

Samarqand, 1922

Save I va topshiriqlar

1. She'rning sarlavhasi haqida o'ylab ko'ring, uni sharhlang.
2. Dastlabki misralarda achinish, ayash tuyg'usi qanday aks etganligini izohlang.
3. She'rdagi: **"Ko'p yalinmang, siz ularga"** xitobi nimani anglatadi?
4. Bo'ri obrazini izohlang.
5. **"Agar zulm avjga kelsa, Ko'k boshi-da yerga tegar"** tarzidagi iqror bilan erkin vijdonlarning daxlsizligi haqidagi to'xtam o'zaro zid emasmi?

Chizilgan — tizilgan, saflangan. ²Mone' — to'siq, qarshilik.

CHO'LPON SHE'RLARI TO'G'RISIDA

Cho'lpon, garchi, roman va hikoyalar, esdaliklar, safar xotiralari, tanqidiy maqolalar, dramalar yozgan, tarjimalar qilgan bo'lsa-da, tabiatiga ko'ra, avvalo, shoir edi. Uning she'rlari shoirning ilhomi hamisha buloqday qaynab turganini, o'z tuyg'ularini ifodalash uchun so'z izlab qiynalmaganligini ko'rsatadi. Cho'lpon she'rlarida shoirning yoniq yuragi, olovli shaxsiyati, ta'sirchan ko'ngli, isyonkor tabiati yaqqol ko'rinib turadi. U shaxsiyati bilan she'riyati bir bo'lgan ijodkor edi. O'zbek adabiyoti tarixida biror bir ijodkor Cho'lpon singari qaltis vaziyatda yashab turib, o'z millati sha'ni, ozodligi, tengligi uchun bu qadar dadil va mardona kurashmagan.

Bujihatdan Cho'lponning "Ko'ngil" she'ri diqqatgasazovordir. Shoir qullik tananing kishanlanishidan emas, balki ruhning, ko'ngilning zanjirbandligidan boshlanishini biladi. Shuning uchun ham u she'rda odamga, jamoaga, millatga emas, balki ko'ngilga murojaat qiladi. Chunki u biladiki, ko'ngli hur odamni qui qilib bo'lmaydi. Uni bog'lash, qamash, boringki, o'ldirish mumkindir, lekin qui qilish mumkin emas. Cho'lpon ko'ngli siniq odamning shaxsi butun bo'lmasligini anglagani uchun ham haqoratdan dili og'rimaydigan kimsalarga so'z foydasiz ekanini tuyadi.

Cho'lponning poetik mahorati eng zarur ma'nolarni tashiydigan so'zlarni kerakli tarzda misralarga joylashida to'la namoyon bo'lgan. She'rda biror voqea, esda qoladigan holat yo'q. Lekin bezovta ruhning, kishandan qutulmoq istagidagi ko'ngilning manzarasi bor. Shoirning siz tanishgan boshqa she'rlarida ham uning o'ziga xos ruhiyati bilan millat dardi ifodasi yonma-yon keladi va o'quvchi ko'ngliga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Nazariy ma'lumot

IJTIMOY VA INTIM LIRIKA

Har qanday asl she'r shoirning qalb kechinmalari ifodasidir. Ammo ijod tajribasida she'rlarni intim va ijtimoiy yo'nalishdagi bitiklarga bo'lishga odatlanilgan. *Intim* so'zi lotincha bo'lib, "eng ichki", "yashirin" degan ma'nolarni bildiradi. Nomiga yarasha intim she'rlarda shoir bevosita o'ziga tegishli sezim, tuyg'u,

holatlarni aks ettiradi. Cho'lponning "Qalandar ishqi" she'ri intim lirikaning yorqin namunasidir. Unda shoir o'z ko'ngil tovlanishlarini boshqalarga ham ta'sir qiladigan darajada aks ettirgan. Har bir odamda o'zgalarning holatini tuyish, boshqalarning sezimlarini his etish zaruriyati bo'ladi. Ayni shu ehtiyoj intim yo'nalishdagi she'rlarning boshqalar tomonidan ham o'qilishiga sabab bo'lgan omildir. Sof yoki intim lirikada tuyg'ular shaxsiy bo'lsa-da, uning tasviri go'zal va ta'sirchan bo'lgani uchun boshqalarga ham yuqadi.

Lirik turdagi asarda borliq emas, balki muallifning voqelik haqidagi o'ylari, tuyg'ulari birlamchi ahamiyat kasb etadi. Bunda subyekt bilan obyekt bir shaxsda namoyon bo'ladi. Hatto voqelikda mavjud muayyan manzara yoki hodisa tasvirlanganda ham u aslida bo'lganiday emas, balki shoirga tuyulganiday aks ettiriladi. Shuning uchun ham shoir: **"Yig'lar yuragimda vatanim"** yoki **"Men g'olibman. Buyuk lashkarman, Bosib oldim sevgi yurtini"**, — deya oladi.

Ayni vaqtda, ijtimoiy hodisalarning muallif tuyg'ularini bezovta qilishi, uni muvozanatdan chiqarishi natijasida ham she'riy asarlar dunyoga keladi. Bunday asarlar adabiyotshunoslik ilmidagi *ijtimoiy she'riyat* yoki ijtimoiy lirika namunalari deb ataladi.

Ijtimoiy she'riyatda shoirning fikri va hissiyoti hayot hodisalari, odamlararo munosabatlar tufayli junbushga kelgan bo'ladi va mualliflarni o'z yuragidan o'tkazgan holda ifoda etadi. Jamiyatdagi adolatsizlik, zo'ravonlik, bosqinchilik, odamlarning beburdligi, riyokorlik, sotqinlik va boshqa ijtimoiy illatlar oqibatida tug'yonga kelgan sezimlar ifodasi ijtimoiy lirikani yuzaga keltiradi.

Cho'lponning siz yaqindagina o'rgangan she'rlari ayni shu xususiyatga ega. "Ko'ngil", "Buzilgan o'lkaga", "Yong'in" singari she'rlarda Vatan, xalq, ozodlik va erk uchun kurashni hayot mazmuni deb bilgan, yurt ozodligi yo'lga jonini tikkan jo'mard shoir kechinmalari o'z ifodasini topgan. Bunday she'rlarda da'vatkor, chaqiruvchi, undovchi ruh yetakchi bo'ladi. Ularda bayon qilingan fikrlar va ifoda etilgan tuyg'ular chin va samimiyligidan tashqari, boshqalarga ham tegishli bo'lgani uchun o'zgalargada yuqadi.

KECHA VA KUNDUZ

(Romandan parcha)

...Sultonxonning o'rnini Zebixon egalladi. Mingboshi Zebixonning uyiga butunlay kapa tikib oldi. U uydan goh yosh kelinning quvnoq va bolalarcha kulishi, goh qari kuyovning xursand qiyqirishlari, goh bo'lsa yangi qayliqning yo'rg'a zarbli dutori bilan shirin va shiralik ovozi, goh bo'lsa yangi keltirilgan gramofonda Netayxonning qichiq yallalari eshitiladi... Ana turmush! Ana kuyov-qayliq! Poshshaxon bilan Sultonxon qayliq bo'libdimi? Zebixonga elchi qo'yib yurilgan vaqtlarda mingboshi bir so'z degan emasmidi: "Shuni qo'lga keltirsam, bor-yo'g'imni tutaman. Bor-yo'g'im shuniki bo'ladi. Bittagina bola tug'ib bersa, merosxo'rim bo'ladi. Boshqalarga hech narsa yo'q!" Yaqinda ham Hakimjonga aytgan emish: "Men endi topdim baxtimni. Hammayog'im shuniki. Boshqalarga besh-to'rt tanob yerni tirikligimda o'tkazib berib, qolgan davlatimni batamom shunga qoldiraman"...

Poshshaxonning jahliga tekkan yana bir narsa — Sultonxonning beparvoligi! Shu beparvolik, shu o'ynab-kulib yurishlar Poshshaxonni sil qiladi, sil!

"Nima bo'ldi bu juvonga? Ertadan-kechgacha kundoshlari bilan o'pishadi, gapiradi, ashula qiladi, kuladi, kuldiradi, tegishadi, hazil qiladi, qitiqlaydi, qochadi, quvlaydi, quvlashadi. Qor yoqqanidan beri qishloqning yarim xotin-qizlari bilan qor otishib chiqdi... Uchtasi bilan "qorxat" o'ynab yutdi... Nima balo bo'ldi bu juvonga! Kech kirsam, xuftundayoq o'z uyiga chekilib, eshikni ichkaridan berkitib oladi: tong otguncha dom-daraksiz yo'q bo'lib singib ketadi... Eng ashaddiy dushmani Zebixon edi: eng yaqin o'rtog'i Zebixon bo'lib qoldi. Ikkalasi sirdosh, mahram..."

Bir zamon Sultonxonning boshidan o'tgan uyqusiz kechalar endi Poshshaxonning ko'zini yumdirmaydi. Har kuni shomdan tortib, azongachayotganjoyidauyoq-buyoqqa ag'anab o'yo'ylaydi. Ko'p o'ylash natijasida, ...Poshshaxon ham, o'zining qo'rqinch qarorini berdi va ishga boshladi. "Endi bir o'q bilan ikki qushni ag'darish kerak".

Poshshaxonning qarori qanday qo'rqinch bo'lsa, uning bajarilishi shu qadar tez va oson bo'ldi: baqqoldan yashirincha oldirilgan kuchala kichkinagina dekchada ertadan-kechgacha qaynadi: ertalab uning suvi bir choynakka solinib, Zebining uy-

iga olib kirilishga mo'ljallandi... Bu vaqtda mingboshining qolgan uchala xotini Dadaboy baqqolning katta qizirikiga ziyofatga chiqib ketgan edilar. Mingboshi esa shoshilinch sur'atda shaharga chaqirilgan, yashirib bo'lmaslik darajada besaranjomlik va talvasa ko'rsatgan holda ertalab shaharga jo'nab ketgan edi. Poshshaxonning uyida allaqanday bir qarindoshi o'tirganligidan kundoshlari uni qistamadilar. Hadichaxon kelib, uni tashqariga chaqirib olgan va "Mehmongizni jo'natgandan keyin chiqing. Kechgacha o'ynashib o'tiramiz", — degan edi.

Shunday qilib, o'zi yolg'iz qolgan Poshshaxon bemalol Zebining uyiga kirdi... Tokchada bir kichkina choynakda "tabarruk" suv bor edi, u suvga Razzoq so'fining iltimosi bilan eshonning o'zi duo o'qib dam solgan, uni ichgandan so'ng tez fursatda Zebi homilador bo'lib, bola tug'ishi kerak edi. Choynakdagi "tabarruk" suvni ho'l obrezga to'kib tashlab, o'rniga o'z choynagidagi suvni to'ldirdi. Tamom. "Zebi kechqurun chiqib suvdan ichadi-da, til tortmay o'ladi. To'rtinchi xotinning uchinchidan boshqa kundoshi bo'ladimi? Muni yosh bola ham biladi..."

Uydan to'ppa-to'g'ri baqqolning qizirikiga chiqdi. Anchagacha kundoshlari va o'rtoqlari bilan gaplashib, o'ynashib, kulishib o'tirdi. O'zi zahar berayotgan kundoshini bir quchoqlab o'пти... Zebining o'pishlari issiq va astoydilbo'lsaham, Poshshaxon negadir halitdan uni o'likning sovugan lablaridan olganday bo'lar va nishab suvga tegib turgan maysa uchiday yengilgina qaltirardi. Qahqahalar bilan dunyoni boshiga ko'targan vaqtlarida ham o'z qo'lining beixtiyor ko'kragiga borib qolganini payqar, allaqanday sovuq bir tuman parchasining ko'kragida ivirsib, u yer-bu yerga qadalib yurganini sezardi. Shu qadalgan narsani chiqarib yubormoq, uchun o'zini zo'rlab bo'lsa ham bir-ikki marta qattiq-qattiq yo'taldi. Faqat bu yo'tal uning og'zidan emas, allaqanday yetti yot begonalarining og'zidan chiqdi, bu yo'tal ovoqidagi oriyat shu qadar ochiq ediki, yo'taldan so'ng Poshshaxon yana ko'ksini g'ijimlashga majbur bo'ldi.

— Nima bo'ldi, jonim, sizga? Shamollab-netib qoldingizmi? — deb so'radi Zebi.

Zebining bu mehribon, shu sodda, shu bolalarcha ma'sum ko'zlarida samimiyatdan boshqa hech qanday ma'no bo'lmasa-da, Poshshaxon unda quyidagi so'zlarni o'qidi: "Bir meni o'ldirganing bilan maqsadingga yetolarmiding? Bekor mening yosh jonimni juvonmarg qilganing qoladi".

Shundan keyin haligi tuman parchasi ko'krak tegrasida ot qo'yib chopqillab boshladi. Butun a'zoi-badanidan yalmog'iz kampirning muzdek sovuq qo'llari o'rmalaganday bo'lardi. Yosh juvonning rangi o'chdi.

Kundoshlari uning tegrasini oldilar:

— Nima bo'ldi, Poshshaxon, sizga?

— Sovuq oldiribman, shekilli...

— Chiqib yoting, bo'lmasa.

Ovqatga ham qaramasdan uyga chiqib ketdi. Shu bo'yicha ertasi kuni ham boshini ko'tarolmadi...

* * *

— Akbarali, sen shunday bir ish qilibsan, — dedi noyib to'ra, — endi mundan nari men seni himoya qilolmasman.

Mingboshi nima deyishni bilmasdan yerga qarab jimgina o'tirardi.

Noyib to'ra davom etdi:

— Ikkala boy bir bo'lib eng yaxshi advokatga ikki quloch ariza yozdirishib, to'ppa-to'g'ri hokim to'raga tutibdilar. Hokim to'ra telefon berdi, mendan biroz koyidi. Arizani ko'rdim. Yomon narsalar bor unda... Seni endi hech kim himoya qilolmas deb qo'rqaman...

Mingboshi beixtiyor boshini ko'tarib noyib to'raga qaradi, so'ngra yana burungidan ko'ra pastroq engashib, amirkon etigining bukilgan boldirlariga tikildi.

Noyib davom etdi:

— Hozir, sen kelmasdan biroz burun bir odamni Qumariqqa yubordim. Uchastka pristavi ham o'sha yerda. Machitda ikki boyga qarshi musht ko'tarib chiqqanlarning hammasini qamoqqa oladi. Boshqa chora yo'q. Imom domlaga bizning nomimizdan rahmat aytishga buyurdim. Juda yaxshi so'z qilgan deyдилar.

Mingboshi chidayolmadi:

— Taqsir to'ra, men hayronman: haligi qamoqqa olinadiganlarda zarracha gunoh yo'q-ku. Bu qanday bo'ladi? Agar o'zingiz o'sha yerda bo'lsangiz ikkala boyni otardingiz...

— Bilaman, — dedi noyib, — juda yaxshi bilaman. Unaqa mingta arizadan sening bir og'iz so'zingga ko'proq e'tibor qilaman. Boylarning quturgani rost, surishtirib ko'rdim. Ular o'z qilmishlarining jazosini tortganlar...

Mingboshi dadillandi:

— Unday bo'lsa, munday adolatlik podsho vaqtida ochiqdan-ochiq nohaqlik qilishga qanday yo'l qo'yiladi?

Noyib kuldi:

— Soddasan, Akbarali. Podsholik hamma vaqt yurtning obro'ylik odamlarini himoya qiladi. Obro'y davlat bilan topiladi, muni bilasan. Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi. Sen xomsan siyosatga...

— Men bir omi odamman, — dedi mingboshi, — siyosatingizni bilmayman. Qo'limdan kelganicha podsholikka xizmat qilib keldim. Shuncha zamon qilgan xizmatimni nazarga olmasmikin?

— Men ham shuni o'ylayman. Akbar, sen hozircha boraver. Men hokim to'raning oldida seni oz bo'lsa ham himoya qilib ko'raman. Bo'lmasa, sening o'rningga boshqa odam qo'yarmiz. Davlating katta, yeb yota berasan. O'zing ham qarib qolding.

— Mayli, taqdir, — dedi mingboshi biroz yengil tortib, — amaldan tushiringiz, mayli. Qarigan vaqtimda so'roq berib yurishga nafsim qo'ymaydi...

— Menga qolsa senga tegmas edim, Akbar. Ish hokim to'rada. Hokim to'rani yo'lga solish qiyin bo'ladi, unga bir narsa degani qo'rqaman... Chunki, ish juda xunuk. Xayr, boraver, iloji bo'lsa o'sha ikkala ko'ppak bilan o'zing bitish. Balki, arizaning beoqibat qoldirilishini so'rab, ariza berarlar. Miryoqub bo'lsaydi, senga oson bo'lardi...

— Nimasini aytasiz, to'ra, boshim qotib qoldi.

Shu bilan mingboshi ko'ngli buzilib mahkamadan chiqdi. Mingboshilikdan bekor qilsalar uncha qayg'urmas edi: munga o'z nafsini bir ish qilib ko'ndira olardi. Lekin "Akbarali mingboshi amalidan bekor bo'libdi", — degan xunuk gapni haligi ikki boy bilan Abdisamat kaptarlarining qanotiga ilib, shamolning qo'ltig'iga qistirib, yomg'irning tomchisiga joylab, bulutning qo'yniga solib uchiradi, har bir uchgan qarig'a shuni aytib qag'illaydi, shu bilan ikki kun ichida u shumli xabar yer yuzini aylanib, Makkatillogacha yetib boradi.

...Zunnun bilan birga noyib to'raning uyi oldidagi pastgina skameykaga o'tirdilar.

— Men ham eshitdim, ota, xunuk gap bo'libdi, — dedi Zunnun.

— Yomon bo'ldi bu ish, shu sababdan sening yoningga keldim. Yaqinda Miryoqub akangdan xat kelib edi, "ba'zi bir

nozik ishlarni Zunnun bilan gaplashinglar, u o'zi noyib to'raning bekasiga aytib to'g'irlaydi", — degan ekan. Shunga kelib edim.

— Jonim bilan, ota! Miryoqub akam aytmasa ham qilib beraman. Bemalol buyura bering.

— Hamma gap hokim to'rada, deydi hayronman. Beka bilan gaplashgin-chi, nima maslahat berar ekan.

— Siz eski shaharga tushib, kechgacha bir aylanib keling. Men beka bilan gaplashib qo'yaman. Kech paytida javobini aytaman. Shunga qarab ish qilasiz.

Mingboshio'shakunni zo'rg'ao'tkazdi. Namozgarbo'lmasdan turib Zunnunning oldida edi.

— Katta pul kerak emish, — dedi Zunnun birdaniga.

Mingboshi ham ustidan tog' tushganday yengil nafas oldi.

— Pul bilan bitadigan bo'lsa, mayli. Pul topiladi.

Mingboshining yengil nafas olganini ko'rib, Zunnun ham ochila tushdi, uning ko'zlarida burungi andisha qolmagan edi.

— Bekamiz bunday dedilar: hokim to'raning xotini bilan o'zim gaplashib ko'raman, ish qaltis, bir narsa chiqadimi, yo'qmi oldindan aytolmayman. Har qalay, bir ming, bir yarim ming pul kerak, deydilar. O'zimga bo'lsa, Akbarali qadrdon odam, ish eplanadigan bo'lsa, keyincha bir narsa qilar, deydi. Ammo, deydi ish juda nozik, bir narsa chiqarib bo'larmikin, yo'qmikin — hayronman, deydi. Pulni olib kela bersin: "Yotib qolguncha otib qolaylik", — deydi. Ammo menga ishonib o'zi harakatsiz yurmasin, deydi.

— Qulluq, Zunnun, qulluq senga. Bu ish tuzalmaydiganga o'xshaydi. Xayr, mayli, erta-indin pulni eplab olib kelayin. Bir urinib ko'raylik. Chiqsa-chiqar, chiqmasa otasining go'riga...

— Ichkariga kiraylik, ota. Bitta-yarimta choy qilay.

— Yo'q, Zunnun, tomog'imdan hech narsa o'tmaydi.

Mingboshi Zunnun bilan xayrlashmasdanoq o'rnidan turib ketdi. U yerdan chiqib, oddiy bir mayxonaga kirdi. Bir shisha aroqni jindek kabob bilan ichib oldi. So'ngra miyasi xamirday ko'pchib, ot ustida qiyshaya-qiyshaya orqasida ikki yigiti bilan qishloqqa jo'nadi...

* * *

Uyidagilar allaqachon yotgan edilar. Dovdiragancha qoqilib-yiqilib Zebining uyiga kirib bordi. Miyasi hech narsa anglamasdi, shunday bo'lsa ham ertaga yo indinga bir ish qilib loaqal uch

ming so'm pul topishga jazm qildi. Muning uchun hech qanday tadbirdan chekinmayajak edi.

— Tur, hay!— dedi Zebiga.

Zebi yotgan joyidan turib, fonarni balandlatdi.

— Dasturxonni yoz! Yegulik narsang bormi?

— Ha, kosada osh bor.

— Ber buyoqqa.

Zebi erining mast ekanligini bilsa-da, uning ovozidagi bu g'ayritabiiy qo'rslik va qattiqlikka hayron bo'ldi, boshini ko'tarib unga tikildi, "o'zimi, boshqami?" deganday!...

— Nimaga menga qaraysan? Yo mastmisan, sintaloq? — dedi mingboshi.

Zebi indamasdan dasturxonni yoyib oshni qo'ydi.

— Och muni! — mingboshi yonidan bir shisha aroq olib uzatdi.

— Men ochishni bilmayman, — dedi Zebi, ko'z yoshlari qovog'iga kelib tizilgan edi.

— Mening xotinim bo'lib aroq ochishni bilmaysanmi? — dedi mingboshi, xoxolab kuldi. — O'rgan! Mana, qarab tur! — Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak sachrab chiqib shiftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tokchadagi katta jomga kelib tushdi, "jarrang" etdi jom.

— Ha-ha-a! — dedi mingboshi. — Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq!

Birin-ketin ikki piyolani to'latib ichdi, yengi bilan og'zini artidi. So'ngra bir piyolani ...Zebiga uzatdi:

— Ma, ich! Odam bo'lasan!

— Voy o'laqolay! Aroq ichamanmi? Qo'ying, gapirmang!

— Odam bo'lasan, deyman! O! O-ol!!!

Zebi orqasiga chekinib yig'lab yubordi.

— Qo'y, mayli, ichmasang ichma, — dedi mingboshi. — O'zim ichaman!

Bir shishani tamom qilib yuvuqsiz qo'li bilan oshga chang soldi. Oshning yarmi barmoqlari orasidan dasturxonga, ko'rpa-to'shakka, o'zining liboslariga to'kildirdi. Zebi devorga suyanib bu qo'rqinch kuyovni tomosha qilardi... Mingboshi, og'zida to'la osh bilan: "Netayxon aylanay yodimga tushdi-e..." deb xirgoyi qildi. Oshli og'iz bilan boshlangan xirgoyi tomoqqa tiqildi, mingboshi qalqib ketdi va og'zidagi oshni kosaga purkab yana oshga qo'l uzatdi.

...Mingboshi yana bitta shishani ochib piyolaga to'ldirayotgan edi... Zebi tashqariga chiqib, toza qor bilan qo'lini yuvdi, toza qorni yuzlariga surkadi, jindak yedi. Ancha shamollab va yengillab kirgan vaqtida, mingboshi dasturxon yonida ag'nab uchib qolgan edi. Uni qo'zg'atib o'tirmasdan, dasturxonni sekingina yig'ishtirib oldi-da, bir chekkaga bir yostiqli tashladi ustiga bir to'shakchani yopindi, fonarni pastladi, shu bilan uyquga yotdi. Orada qancha uxlagandir, o'zi ham bilmaydi, besaranjom bir qichqiriq bilan uyg'ondi:

— Suv, suv, — deb qichqirardi mingboshi.

Zebi uyqusirab kelib, fonarni balandlatdi. Ungacha mingboshining qo'rqinch ovozi yana ko'tarila tushdi:

— Sintaloqdi qizi, suv deyman! Suv! Yuragim kuyib ketdi... Yonib ketdi!... Suv! Suv!!!

Zebi shoshib qoldi, tez borib choynakdagi tabarruk suvni qo'lga oldi va hech narsa o'ylashga fursat yo'q — darhol mingboshiga uzatdi...

Mingboshi choynakdagi suvni bir shimirishda tamom qildi. Zebi endi uning tinchib uyquga ketishini kutardi. Yoniga yumshoq bolishlardan ikkitasini qo'ydi. Ustiga kichkinagina bir to'shakni yoydi. Mingboshi ham tinchib qolganday bo'ldi.

Zebining kipriklari endi bir-biriga tekkanda mingboshi birdaniga dahshatli bir tovush chiqardi. O'rnidan turib, kamarlarini, to'nlarini apil-tapil yechishga boshladi. Zebi butun bu harakatlarni boyagi singari mastlik asarlari deb o'yladi. Uning kamar va to'nlarini bir-bir olib qoziqqa ildi, ikkalasi uchun solingan joyini tuzatdi, erini sekingina olib borib yotqizmoqchi bo'lardi...

Mingboshining ko'zlari chanog'idan chiqib keta boshladi. U endi ko'ylaklarini yirtib ko'ksini, tomoqlarini timtalay boshladi... Bor kuchi bilan zo'r berib nafas olishga tirishardi. So'ngra buzuq ovoz bilan zo'rg'a-zo'rg'a: — Bo'g'ma, bo'g'ma meni! — deb qichqirardi.

Bir-ikkita qadam bosib devordagi javonga suyandi, bir nafas tinch qolgach, yana bo'g'ziga qo'l uzatib etlarini cho'zdi. Ko'ksiga mushtladi. Undan keyin bir qo'lini yuqoriga ko'tarib boshiga qo'ydi. Ko'zida ikki-uch tomchi yirik-yirik yosh ko'ringan edi. G'alati, yuvosh, muloyim, beozor va ayanch nazar bilan Zebiga qaradi va ikkala qo'lini qo'yib yuborib, boshini bir tomonga shilq etib tashladi-da, o'zi ham devorga suykana-suykana sekingina

yerga o'tirdi, bir nafas o'tirgandan keyin bir tarafga qiyshayib ohistagina yonginasiga yiqildi va shu bo'yicha qimirlamay qoldi...

Nafasi ichiga tushgani holda devorga orqasini berib butun bu fojeani kuzatayotgan Zebi bo'lgan ishni angladimi, yo'qmi, harholda, qish kunida, yugurganicha ko'ylakchan tashqariga chiqdi va ixtiyorsiz faryod soldi.

Kundoshlari ham birin-birin uyg'onib chiqdilar va mingboshining keng ichkarisida azonga yaqin to'rt xotinning azani bildirgan yig'i ovozi ko'tarildi. Ular orasida o'q otib mo'ljaliga tegizolmagan Poshshaxon ham bor edi...

• f Savol va topshiriqlar

1. Zebi timsoliga tavsif bering.
2. Zebining Akbaraliga ko'nikishi sababini izohlang.
3. Poshshaxonning qotillikka qo'l urishi asarda yetarli dalillanganmi? Fikringizni asar matniga tayanib asoslang.
4. Noibning **"Soddasan, Akbarali. Podsholik hamma vaqt yurtning obro'ylik odamlarini himoya qiladi. Obro'y davlat bilan topiladi, muni bilasan. Undan keyin, qishloq, odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'lyuvishimiz kerak bo'ladi. Sen xomsan siyosatga..."** deb aytgan so'zlariga munosabat bildiring. Unda istilochilarning o'lkada yuritgan siyosati to'g'risida fikr yuriting.
5. Noib to'ra va uning xotini sizda qanday taassurot qoldirdi? Ularning asl maqsadi nima edi?
6. Akbarali mingboshi to'g'risidagi mulohazalaringizni bildiring.
7. Zebiga zahar bergan Poshshaxon ruhiyatida kechgan jarayonlar tasviriga to'xtaling.

Akbarali mingboshi zaharlanib o'lgach, chor hukumati ma'murlari "to'rt chaqaga arzimagan bu qurboni zamonni" yangi fath etilgan "vahshiy" xalq orasidan yetishgan ziyrak, yetuk, toj-u taxtga sadoqatli siyosat arbobi sifatida ko'rsatmoq istaydilar. Bunga zo'r siyosiy tus berib, boshqalarga dars bo'lishi uchun qotilni topib jazolashga bel bog'laydilar. Bu jazo mashinasi domiga hech gunohsiz Zebi aybdor sifatida yuzma-yuz bo'ladi.

Sud majlisi bo'ladigan keng zalda shamollar uchib, o'ynardi. Qator-qator chizilgan Vena kursilari haftalik uyqularidan hali ham uyg'onmagan edilar. Eng oldingi qatorda hokim, noyib, garnizon boshlig'i, politsiya boshlig'i, pop; uchinchi qatordagi eng chekka kursida oppoq va zo'r sallali chol — jome' masjidning ingichka ovozi imomi o'tirardi. Bir tomonda zakunchi, bir tomonda tilmoch: boshqa hech kim yo'q.

Zebi ikki konvoyning yalang'och qilichi o'rtasida zalga kirib keldi; ustida qora barqut paranji, qora chimmat, oyog'ida qora amirkon mahsi-kavush bilan sud qarshisiga kelib to'xtadi. Bu omonsiz suddan va bu yaltiragan yalang'och qilichlardan ko'ra uning o'sha qora qiyofasi qo'rqinch edi; o'rta asrlardagi Ispaniya inkvizitsiya mahkamalarining qora aboli va sirli kardinallariga o'xshardi... Pop qaradi, boshini chayqadi: domla qaradi, «astofurullo» o'qib, soqolini silkitdi.

Sud raisi nihoyat tilmochga yuzlandi:

— Aytingiz, aybdor yuzini ochsin.

Tilmoch bu buyruqni Zebiga tushuntirib berdi.

— Voy o'la qolay! Shuncha nomahramning oldida yuzimni ochamanmi? Undan ko'ra o'lganim yaxshi emasmi?

Bu so'z tarjima qilib berilgach, pastdagilarning deyarli hammasi, sud hay'atidan bir necha kishi yengilgina kulib oldilar. Ulardan ikki kishi ayrildi: birinchisi — nihoyatda semiz va yo'g'on gavnali garnizon boshlig'i; bu odam tovuqning qa-qalashiga yaqin bir tovush bilan ovozi boricha va birdaniga qah-qah soldi. Hamma unga tomon o'girildi. Sud raisi chinqiroq chaldi. Garnizon boshlig'i yonidagi ro'molchasini olib, yuz-ko'zlarini arta boshladi... Ikkinchisi — imom-domla; bu kishi o'zlarining ingichka, xushtak singari ovozlari bilan ixtiyorsiz: «mashaollo!» — deb yubordilar. Hamma u kishiga tomon evrilgach, qip-qizarib va ham... qo'rqib, boshlarini quyi soldilar.

— Siz bu ayolga tushuntirib aytingiz; yuzini ochmasa bo'lmaydi. Sudning qoidasi shu. Paranji ostida aybdordan boshqa kishining hozir bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun biz uning yuzini ochdirishga majburmiz. Aytingiz, qarshilikdan foyda yo'q!

Zebi xuddi o'yinda sherigiga achchiq qilgan boladay teskari burilib oldi. U indamay turganligidan sud raisi yana so'z oldi:

— Yaxshilab tushuntiringiz, yuzini ochmasa, sud majlisini olib borolmayman.

— Olib bormasa mayliga... — dedi Zebi. — Bilganini qilsin!

Tilmoch o'zi kulib, qip-qizarib turib, tarjima qildi.

Sud raisi ovozini ko'tara tushdi:

— Harbiy sud masxarami bu kishiga? Aytingiz, yaxshilik bilan ochsinlar. Bo'lmasa, kuch bilan ochdiramiz?

— Voy sho'rim! Shuncha erkak o'tirsa-ya! O'lganim ming marta yaxshiroq!

So'ngra ovozini pasaytiribroq tirkadi:

— Otamning piriday kap-katta sallalik domla o'tiribdilar. Qanday yuzim bilan qarayman?..

Sud raisi endi bu safar muloyim gapirdi:

— Aytingiz, sud tomonga qarab, domlaga orqasini o'girib tursin!

Zebi yana indamadi. Domla o'tirgan joyidan biroz ko'tarila tushib: — Hechqisi yo'q, qizim! — dedi. — Men qaramayman!

— Mana bular-chi? — dedi Zebi, sud hay'atini ko'rsatdi.

Endi bu safar domla o'rnidan turib, tilmochga yuzlandi.

— Eshoni mirzo! Menga ijozat berilsa, shu ayolga ikki og'iz nasihat qilsam.

— Marhamat, taqsir!

Domla Zebining yoniga borib, nasihatga boshladi. Zebi borgan sari susayib bo'lsa-da, domlaning har bir so'ziga javob qaytarardi. Oxirida domla o'z dindoshlari o'rtasida mashhur bo'lgan bir e'tiqod masalasini ochdi:

— Kofir bilan itning farqi yo'q. Itdan qochmaysizmi? Shunday bo'lsa, kofirdan ham qochmasangiz bo'ladi. Bu joiz?

Domla shunday joyda bu xil gaplarni gapirishdan juda qo'rqardi. Shuning uchun boshda-boshqa so'zlar bilan Zebiga ta'sir qilishga urindi. U urinishlardan tezroq bir natija chiqmagandan keyin majlis ahlini mahtal qilib qo'ymaslik uchun bu masalani ochishga majbur bo'ldi. MajburL Shu uchun so'nggi so'zlarni juda past ovoz bilan aytgan edi.

Zebi unadi.

— Bo'lmasa, sal o'zingiz nariroqqa borib o'tiring!

— Xo'p, qizim, xo'p, — dedi domla. To'rt-besh qator orqaga borib o'tirdi.

Hammaning ko'zi domlada ekan, Zebi chimmatini yuzidan oldi va sudga tomon evrilgan holda bir qo'lini yana yuziga parda qildi.

— Mana, qilaqol so'rog'ingni!

Hozir bo'lganlar o'rtasida «bu sodda musulmon qizini

uyaltirmaslik uchun» ko'zini boshqa tomonga burib o'tirganlar bilan birga ikki ko'zini undan uzmagani va allanimalar deb o'zicha so'zlashib, lablarini tez-tez qimirlatganlar ham bor edi.

Aybdorning kimligi surishtirilgach, sud darhol o'rnidan turib, aybnomani o'qidi. Undan keyin yana kalta savol-javoblar ketdi. Bu dafa ularning adadi orta tushdi:

— Aybnomani eshitdingizmi?

— Ha...

— Mingboshi suvni o'zi so'radimi?

— Ha o'zi so'radi...

— Mastmidi?

— Ko'p aroq ichib edi.

— Suvni kim berdi?

— Men berdim.

— Choynakdamidi?

— Ha...

— Mana bu choynakmi?

— Ha...

— Kimning choynagi bu?

— Meniki.

— Siznikimi?

— Ha, meniki.

— Ichida qanday suv borligini bilarmidingiz?

— Bilardim.

— Qanaqa suvidi?

— Irim suvidi.

— Kimga qilingan irim?

— Menga...

— Nima uchun irim qildirardingiz?

— Farzand bo'lsin deb...

Pastda o'tirganlarning domlardan boshqalari, so'ngra sud hay'atidan bir-ikki kishi, zakunchi va tilmoqch yengilgina kulib qo'ydilar.

— Nega u suvni mingboshiga berdingiz?

— Juda tashna bo'lib so'ragan edi, shundoqqina tokchadan olib uzatdim.

— Choynakda zahar borligini bilarmidingiz?

Zebi kuldi.

— Qiziq ekansan (o'rusni sizlab bo'lmaydi), men qayerdan bilay?

— Demak, eringizni o'zingiz o'ldirdingiz?

Zebi qattiqroq va cho'zibroq javob berdi:

— Yo'-o'-qL O'libmanmi o'z erimni o'ldirib.

Uning bu so'nggi javobidan qiz bolaning o'z o'rtog'iga o'zini oqlab gapiradigan sodda gaplaridagi gunohsiz ohang boridi: "Voy o'laqoling, men shunaqa dermidim?"

Zebi sud raisining bola emasligini qaydan bilsin? Shu yerda o'tirgan shuncha erkakning oyday ravshan bir narsani anglamasliklarini qaydan bilsin? "O'rus-musulmon bo'lib shuncha odam o'tiribdi, axir. Mingboshini o'ldirgan Zebi emasligini hammasi biladi. Bilib turib yana qaytalab so'ray bergani qiziq! Yo o'smoqchilab so'rarmikin?"

Sud raisi gapirmoqchi bo'lib o'rnidan turgan vaqtda Zebi — "Ana, so'roq tamom bo'ldi. Endi uyimni qandoq qilib topib boraman?" — deb o'yladi.

— O'tiring, — dedi sud raisi Zebiga.

Sekingina va ehtiyot bilangina o'tirdi. Sud raisi so'z oldi:

— Voqea shu qadar ochiq, masala shu qadar ravshanki, meningcha, majlisni davom ettirishga ham hojat yo'q. Aybdor o'zi har bir savolga bergan javobi bilan jinoyatini iqror qildi. Shunday bo'lgach, biz hukm chiqarish uchun ichkariga kira bersak, deyman.

Sud majlisida faqat aybdorga berilgan savollar, so'ngra tergov protokoli bilan hukmnomaning eng kerak joylari tarjima qilinar; boshqa so'zlar o'ruscha ketardi. Shu uchun til bilmagan Zebi o'tirgan joyida gapirgan to'raning yuz harakatlarini tomosha qila boshladi.

Sud raisi prokurorga qaradi:

— Siz nima deysiz, zoti muhtaram?

Prokuror o'rnidan turib, ikki qo'lini stolga qo'ydi-da, yarim engashib turib dedi:

— Men bu taklifga qarshi emasman. Albatta, mening bu masalada boshqa mulohazalarim bor. Men urush vaqtining nozik paytlarida bo'lgan bu o'ldirishga oddiy o'ldirish kabi qarayolmayman. O'ldirilgan odam Rusiya davlatiga va podshoga sadoqati bilan tanilgan odam edi. Uni "yosh sart" maxfiylari, ayniqsa, ularning dushmanimiz bo'lgan Turkiya bilan fikran bog'lanishgan unsurlari yomon ko'rardilar. Men bu "sodda" va "gunohsiz" sart ayolining shunday unsurlar qo'lida o'yinchoq bo'lmaganidan amin emasman... Biz sart xalqiga allanechuk beparvolik bilan qarab o'rganganmiz: "Qo'yday yuvosh, ular!"—

deymiz. Albatta, ularning mamlakatlarini qon to'kib olgan fothihlar sifatida bu qarashimiz bir nav to'g'ri ham bo'la biladi. Faqat bizga endi bu noto'g'ri qarashni tashlash kerak!

Durust, sart xalqining ko'pchiligi muazzam davlatimizga, sevimli podshohimizga sodiq... Eslik, tajriba ko'rgan katta savdogarlar qishloqning obro'yli boylari; ayniqsa, ulamo toifasi "yosh sart'larning nufuzini qirqish uchun zo'r bermoqdalar; bularni bilaman. Lekin haddan tashqari ehtiyot bilan, sergaklik bilan ish olib bormasak bir kun emas, bir kun haligi ko'pchilikning "yosh sartlar" bayrog'i ostida bosh ko'tarishi juda mumkin narsa. Muni bilish kerak! Kechagina bo'lib o'tgan tog' voqealari, Qumariq hodisalari nazarimizdan qochmasin, taqsirlar!

Mana shu nuqtalardan qarab, men bu "soddadil", "yuvosh" va "gunohsiz" sart qiziga eng oliy jazo talab qilmoqchi bo'laman. Modomiki, masala o'zi bu qadar ravshan va aybdorning o'zi o'z og'zi bilan iqror qilib turibdi, mayli, muzokara ochib o'tirmasak ham bo'ladi. Men o'z fikrimni muhtaram sud hay'atiga arz qilib, masalaning bu tomoniga ham diqqat qilinmog'ini so'rayman.

Zakunchi sud raisining murojaatini kutmasdanoq, o'rnidan turgan edi: — Men ham so'z aytishdan voz kechaman! — dedi u, yana darhol joyiga o'tirdi.

Sud hay'ati o'rnidan turib ichkariga chekildi.

"Ana, — deb o'yladi Zebi. — o'zim aytgan. Hamma gap oyday ravshan... Endi uyimni topib ketalarmikanman?"

Chorak soat o'tmasdan hukmnomani eshittirdilar. Unda bu ishning asosan siyosiy bir rangdan xoli emasligi iqror qilinmoq bilan birga, bu so'roqqa to'g'ridan-to'g'ri aloqasi bo'lmaganligi, ishning u jihatini alohida tekshirib, lozim ko'rilgani taqdirda, qaytadan ish qo'zg'atmoq tegishli mahkamalarning vazifasi ekanligi, endi bu o'ldirish hodisasi to'g'risiga kelganda, masalaning juda aniq anglashilganligi, aybdorning o'zi tomonidan necha martalar iqror qilingani, shu uchun guvoh jalbiga va muzokaraga lozim ko'rilmaganligi aytiladi.

Undan keyin: «Aybdorning qilgan gunohi og'ir bo'lib, hozirgi urush vaqtida va nozik sharoitlar ichida davlat odamiga qasd qilgani uchun falon moddalar, bo'yicha oliy jazoga hukm qilish kerak bo'lsa-da, bovujud O'lka harbiy sudining sayyor hay'ati aybdorning madaniyatsiz yerli xalq ayoli ekanini, o'zining yosh va turmushda tajribasizligini va ham hamma gunohlarini nomus bilan iqror qilib, bo'yniga olganini nazarda tutib, falon-

falon moddalar bo'yicha yetti yil surgunga hukm qildi. Bu hukm ustidan tegishli joylarga shikoyat qilish mumkin», deyiladi.

Tilmoch hukmnomani to'rt og'izgina qilib eshittirdi:

— Aybdor Zebinisa Razzoq so'fi qizi, Harbiy sudning hukmi bilan yetti yil Sibir qilindingiz. Norozi bo'lib ariza bersangiz mumkin.

Hukmnoma o'qilib bitar-bitmas, zaldagilar chiqa boshlagan edilar. O'qilib tamom bo'lg'ach, sud raisining ishorati bilan qilich yalang'ochlagan konvoylar yana boyagi taxlitda Zebini olib chiqib ketishdi. Shundan keyin sud hay'ati ham chiqib ketdi. Zalda faqat tilmoch, zakunchi, undan keyin nima uchun o'zining bu yerga chaqirilganini bilmagan imom domla qolgan edi. Tilmoch domla imomning yoniga keldi:

— Taqdir, siz jindak sabr qiling. Men hozir kelaman, undan keyin gaplashamiz.

Domla yuragini qo'lga olib rangi o'chgan, lablari biroz qaltiragani holda... sud zalida qoldi. Zakunchi tilmochni olib tashqariga, Zebining yoniga chiqdi. Zebi chimmat ostida ho'ngur-ho'ngur yig'lamoqda edi.

Zakunchi so'radi:

— Nima deysiz? Ariza yozib beraymi?

Zebi xo'rsingan ovoz bilan yig'lab turib, uzuq-uzuq javob qildi.

— Kimga?

— Yuqoriga.

— Unda... nima bo'ladi?

— Nima bo'lardi: ehtimol, yana so'roq bo'ladi; ishni qaytadan ko'radilar.

— Kim... Ko'radi? Shular ... Ko'radimi?

— Boshqa sud ko'radi.

— Bari bir... op-ochiq turgan narsani... bular tushunmaydi-yu, ular tushunarmidi?

— Ariza yozib beraymi?

— Qo'yaqol! Men uchun... ovora bo'lib o'tirma...

Zakunchi kulumsirab, tilmochga qaradi, u yelkasini qoqdi. Zakunchi boqcha darvozasidan chiqib ketmak uchun o'sha tomonga qarab yurdi.

— Hay, shoshma, — dedi Zebi. — Shaharda... Shaharda... ota-onam.. bor... ko'rsatarmikin?

— Avaxtaga olib borgandan keyin ko'rsatadi.

Zakunchi darvozaga qarab ketdi. Tilmoch u bilan xayrlashgach, yana domlanning yoniga kirdi.

— Eshoni mirza, — dedi domla-imom uni besaranjomlik bilan qarshi olib, — meni nimaga chaqirgan ekanlar?

Tilmoch kuldi:

— Sizni, taqsir, sud sadri chaqirtirgan edi. Basharti qasam berish lozim bo'lib qolsa, musulmon shariatiga muvofiq qasam berish uchun.

— Qasam bermadilar-ku?

— Lozim bo'lmadi, taqsir. Ayol o'zi iqror...

Domla anglayolmadi shekilli, mirzaning so'nggi so'zini savol shaklida qaytardi:

— O'zi iqror?

Tilmoch yana kuldi:

— Ha, o'zi iqror... Eshitmadingizmi?

— O'zi iqror emas, inkor qildi, shekilli-ku?

— Damingizni chiqarmang, taqsir. Bu nozik masala...

— Ha, albatta, albatta.

— Endi, taqsir, sud raisining sizdan iltimosi bor: o'zingiz eshitdingiz, bu ayol Razzoq so'fi degan odamning qizi, o'z eriga zahar bergan. Eri xizmati singgan mingboshilardan ekan. Prokuror otib o'ldirilsin degan edi, sud qabul qilmasdan, yetti yilga Sibirga kesdi. Ertaga jumadan keyin machitda ikki og'iz gapirib qo'ysangiz deydilar.

— Nima to'g'rida, mirza?

— Ya'ni oqpodshoning sodiq odamlariga kim qo'l ko'tarsa, oqibati mana shunday bo'ladi, degan mazmunda...

— Xo'p, eshoni mirza, xo'p. Albatta, aytaman, albatta. Endi menga ruxsatmikini?

Domlanning bu savolida xuddi gunoh qilgan odamning ochiq bezovtaligi sezilardi: «Meni qamamasmikin?» — deganday... Tilmoch muni payqadi shekilli, quruq va sovuq javob berdi:

— Bora bering.

Domla maktabidan «ozod» bo'lgan eski maktab bolalari singari o'zini eshikka urdi va o'sha onda ko'zdan yo'q bo'ldi. Tilmoch kuldi: «Imon yo'q taqsirim-da», dedi o'z-o'ziga.

Savol va topshiriqlar

1. Asardagi "zakunchi" timsolini sharhlashga, xatti-harakatlarining asosini topishga urining.
2. Parchadagi tilmoch obrazini tavsiflang.
3. Prokurorning nutqini qayta o'qing. Shunga tayanib, uning shaxsini tavsiflang.
4. Sud jarayonidagi shoshqaloqlik, e'tiborsizlik sababini izohlang.
5. Taqdiri hal bo'layotgan mash'um damlarda o'z shahridagi uyiga qanday yetib olishni o'ylab o'tirgan Zebi shaxsiyatiga to'xtaling.

. . .

So'fining arz qilib boradigan birdan-bir mahkamasi — yana eshonboboning xonaqolari edi. Dasturxonni kutmasdan darhol yo'lga chiqdi va yarim yo'lni arava bilan bosib, to'ppa-to'g'ri xonaqoga bordi. Eshon yo'q edi. "To'yga ketdi", — dedilar. Kutib o'tirdi va o'yga toldi:

"Eshon bobo nima qilsin? U kishi zakunchi edimiki, ariza bitib bersa? O'rus tilini bilarmidiki, amaldorlar, sudlar bilan chiqishsa? Basharti, zakunchiga, amaldorga, sudga beriladigan bo'lsa, hammasiga pul kerak, mo'may-mo'may pul kerak, menda unaqa pul yo'q. Zebining orqasida endi qo'lga pul tusharmikin deb umid qilardim; endigina kaftim qichisha boshlagan edi. Bu hodisa kaftimning qichishini vaqtidan ilgari bosib qo'ydi...

Eshon bobo xotirjam, bir chaqa ham bermaydilar. U kishi, albatta, beraman desalar-ku qo'llaridan keladi; har qalay katta zakunchining ishtahasini qondiradigan dunyolari bor. Faqat nechoraki, u kishi berib o'rganmaganlar, olib o'rganganlar; "O'rgangan ko'ngul o'rtansa qo'ymas", — deydi. U kishini berishga o'rgatish qiyin! U kishi shuncha badavlat bo'la turib, eshikdan gadoy kirs qo'lga qaraydi: "Nazri yo'qmikan?" — deb.

Bu xabarni qizning sho'rlik onasiga eshitdirish kerak hali! Mening ko'nglim tosh-metin! Faqat onaning yolg'iz bolasiga bo'lgan mehri shunday kuchlik narsaki, undaqa tosh-metinlarga qarshi o'z tosh-metinini irg'itadi; balki bir irg'itishda parcha-parcha qilib tashlaydi... Yo'q, bu kecha uyga borib bo'lmas. Bu kechani shu yerda tunayman. Eshonbobomga arz qilib, maslahat

so'rayman. Bir narsa der, axir... Unday desam, ikki kundan beri uyga qaytganim yo'q. Uydan: "Jumaga boraman", — deb chiqqanman. Kampir nima o'ylaydi? Haligi shum xabar qulog'iga kirkuday bo'lsa, turgan joyida qotib qolmaydimi? Yo'q, borib ko'nglini ko'taray... Yo'q! Har nima bo'lsa ham, eshon bobom kelsinlar. Bir og'iz aytib o'tay, nima der ekanlar."

Nihoyat, eshon bobo keldilar, Kayflari chog', nash'alari baland, ovozlarida allaqanday bir sho'xlik bor. "To'yda qimiz ichganga o'xshaydilar, — deb o'yladi so'fi. — Ko'p ichsa u ham odamni aynitarmish. Qishda qimiz nima qiladi? Hayronman... Xayr, o'zlari biladilar".

Eshon bu voqeani eshitgan edi, lekin unga o'z muridi Razzoq so'fining aralashganini bilmasidi. So'fi ko'zlarida marvarid donalariday yirik-yirik yoshlari ko'ringani holda, bilganicha aytib berdi. Pir kulib turib (*kulib turib!*) eshitdi. Bu nash'alik kulish, bu kayfi chog'lik, bu ovozdagi sho'xlik hech nari-beri bo'lmaidi. So'fi voqeaning eng qo'rquch joylarini aytib bergan vaqtida ham eshonning yuz-ko'zlarida hamon o'sha sho'x va o'ynoq kulish jilvalanardi. "Men toshga gapirayotibman, shekilli", — degan o'yni o'ylab oldi so'fi: orqasidan darrov istig'for aytdi... So'zini bitirgach, So'fi eshonning og'ziga tikildi va "muborak" so'zlariga muntazir bo'lib qoldi. Eshonning sho'xligi yana orta tushgan edi.

Xonaqo kuylarining eng sho'xini olib, boshini to'lg'ay-to'lg'ay, butun vujudi bilan silkina-silkina kuyladi:

Foniy dunyo be-esh kundir, be-esh kundir, ho-ov,
So'filik ahdi-in sindur, ahdin sindur, ho-ov.
Billur qada-ahlar birla may sungil, soqe-e,
Xonaqo qaro-o tundur, qaro-o tundur, ho-ov...

So'fining ko'zlari olayib ketdi; bu — muridning piriga birinchi marta ko'z olaytirishi edi.

— Taqsir, biron maslahat...

— Maslahat? — dedi eshon, xoxolab kuldi. — Odam o'ldirgan bolaning otasiga qanday maslahat bo'ladi, so'fi? Bolasining yoniga nima uchun otasini jo'natmaydi bu ahmoq o'rus? Adolat bormi kofirda?!

So'fining tanlariga birdaniga o't tutashganday bo'ldi. Butun vujudi qizigan tanurday tobiga kelgan edi. Qo'llari ixtiyorsiz balandga ko'tarildi, mushtlari o'z-o'zicha tugumlandi... Bu musht

pirning boshiga tushmoqchi edi. Faqat qarshidagi kirn? Pir! Eshon! Eshon! Eshon bobo! Yo'q, unga qo'l ko'tarib bo'lmaydi! Yana bir onda so'fi suvday suyuldi, qorday eridi, oriyat oyoqlari bilan omonat yerni bosib tashqariga chiqdi...

Uyga borib indamasdan yotoqqa cho'zildi; kampirning savollariga javob bermadi. "Yana fe'li aynibdi cholning!" — deb o'yladi kampir. U bechora hali voqeadan xabarsiz edi.

Erta bilan nonushta chog'ida butun bo'lgan voqeani yotig'i bilan kampirga aytganidan keyin so'fi kecha pirining boshiga tushmoq uchun ko'tarilgan mushtning bu kun o'z boshiga tushayotganini ko'rdi. U musht shu qadar dahshatli ediki, "Kechaning o'zida o'z joyiga tushirsam bo'lar ekan", — deb o'yladi so'fi, achchig'idan mushtini tishladi. Piyoladagi choyni yarim qoldirib ko'chaga chiqqan vaqtida so'fi o'z-o'zini taniyolmay qoldi. Oyoqlari xuddi tovut ko'tarib borayotgan musulmonning oyog'iday bir-biriga tegmasidi. Barmoqlari biri ochilib biri yumilar, ichidan kuchli bir ovoz to'lqini chiqib kelib ko'cha o'rtasida tomog'iga yopishardi. Salom berganlar aliksiz, so'rashganlar — javobsiz qoldilar. Uning yaqinidan o'tganlar mutloq turtildilar, dasturxon ko'targan xotinlar hammasi deyarlik qarg'ab o'tdilar. "Jinnimi, nima balo?" — degan ovozlar eshitildi, bu ovozlar so'fining qulog'iga "Kim jinni? O'rusmi yo o'zlarimi?" — degan shaklda borib kirdi. Aravakashlarning "po'sht, po'sht" degan ovozlarini — "o'la, o'li!" degan kabi ta'na shaklida eshitildi va xuddi yelkasi oldida to'xtagan otning ko'pikli tumshug'iga qarab turib: "O'zlari o'lsin, o'zlari!" — deb so'zlandi, aravakashlar aravalarini uning yonidan sekingina burib o'tar edilar. Bozor o'rtasida bir nonvoy obinon savatini tutdi, so'fi ixtiyorsiz qo'l uzatib ikkita nonni oldi, so'ngra bir nafas o'tmay nonni yana savatga qo'ygach, nonvoyga qarab kuldi: "Men olaman ham, beraman ham, u kishi faqat olishni biladilar!" — dedi, yana yo'lga tushdi.

Shundan keyin yurishini sekinlatdi, og'ir-og'ir o'y surardi:

"Xudo xudo bo'lib turib ham oladi, ham beradi, yo'q-a, u ilgari jon beradi, keyin jon oladi. Yer yer bo'lib turib ilgari rizq, beradi, keyin jon oladi. Olgan beradi-da! Sen nimasan, pirim, sen? Xudodan zo'rmisan? Yerdan kuchlimisan? Olasan, bermaysan. Olasan bermaysan..."

Xonaqoda namozdan keyin "sukut"ga ketib, mudrab o'tirgan eshonni Razzoq so'fining telba hayqirishlari uyg'otib yubordi. Eshon seskanib ketdi. Ko'zini ochib u yoq-bu yoqqa qaraguncha

bo'lmasdan eshikdan baland ovoz bilan so'zlanib Razzoq so'fi kirib keldi. Og'zidan ko'pik sochib, boshlarini serkib-serkib so'zlanardi:

— Xudo xudo bo'lib turib, avval jon beradi, undan keyin oladi. Sen kimsan? Xudodan zo'rmisan, taqsir?

— Bay-bay! Tiling kesilsin, badbaxt! Kofir!

So'fi o'sha xilda gapirganicha pirning boshiga kelib to'xtadi.

— Yer jonidan — ilgari beradi, keyin oladi. Yerdan ham kuchlimisan, taqsir?

— Nima bo'ldi senga, so'fi? Jinni bo'ldingmi?

— O'zlari jinni, taqsir, o'zlari! Eshaklari jinni, itlari!..

— Hay, kim bor? Bolalar!— deb qichqirdi eshon, o'rnidan turib, orqaga tisarilib:

— Qochma, taqsir! Hovuchingni och! Men gadoy bo'lsam ham xurjunimning ikki ko'zi to'ladir... Sendaqalarni necha yil boqishga yarayman...

— Bolalar! — deb baqirdi yana eshon. O'zi tisarilib-tisarilib borib, xonaqoning bir burchiga qisilgan edi.

— Qo'rqt mang, taqsir, bechora muridingizni. Men nima qildim sizga?

So'fi birdaniga yig'lay boshladi. Tashqaridan muridlar yugurib kelishdilar.

— Qayda qolding hamrang? Chaqira berib tomog'im qirildi. Olib chiq bu jinnini! Suvga pish!

Muridlar hammasi so'figa yopishdilar.

— Tegma menga!— deb bo'kirdi so'fi. — Men o'rus sudidan qochib qutilgan kishi bo'laman. Eshoningni sog' qo'yamanmi men? A?

Muridlar istig'for aytib so'fini qarg'adilar:

— Tiling qursin, tiling uzilsin!

— Kofir!

— Nasora!

— Mardud!

Ko'cha darvozalari taqa-taq berkitilgach, hovuzning qalin muzini teshdilar: so'ngra so'fini yalang'och qilib ko'targanlaricha hovuzga tashladilar. So'fining tani shu topda Arabiston tog'larining saratondagi toshlariday qizib yonardi. Unga xush yoqdi bu jazo... Suv ichida jinnilarday na'ra solib baqirardi. Muridlar kulishib qarardilar.

— Bas endi! — dedi eshon ichkaridan, — Endi ozroq xipchin!

So'fini hovuzdan chiqarib olib, ingichka novda bilan gavronladilar. Yalang'och va nam badaniga tekkan behi savacho'p "chirs, chirs!" eta ovoz chiqarardi. Zarblarning sanog'i anchaga yetgach, so'fi bir marta qattiq faryod ko'tardi, shu bilan hushidan ketib, muridlar qo'lga yiqildi...

Undan keyin kuni bo'yi karaxt bo'lib yotdi. Kechasi isitma boshlandi. Ichkaridan chiqqan bir kosa qaynoq sho'rvani muridning yuziga irg'itdi. Shundan keyin muridlar yana kaltakladilar. Faqat o'zi isitma bilan yonib turgan odam kaltak zarbini sezmedi. U kaltaklar unga uqalashday tuyulgan edi. Erta bilan o'ziga keldi, isitmasi tarqalgan edi. Horg'in ko'zlarini ochdi, kaltaklangan yerlarining achishganini sezdi. Qamish savacho'pni kuydirib kulini bog'ladilar, orom olganday bo'ldi. Faqat bu orom uxlamagan ko'zlarining o'tkir talabidan o'zga emasidi. Uxlab ketdi.

Ikki kundan so'ng, u musichadek yuvosh va muloyim bo'lgan edi. Tashqariga chiqib yurdi, muridlarga kulib qaradi. Faqat gapga javob bermadi. Xayoli boshqa joyda, boshini chayqar, kulimsiragan ko'zlari bilan muridlarga tikilardi. Eshonga aytdilar: "Haydab yuboraylikmi?"— deb so'radilar.

— Yura tursin. Endi o'zi bilib ketadi, — dedi u, kuldi.

Yana uch kundan so'ng juma kuni erta bilan namozga turgan muridlar eshonning xonaqoda o'lib yotganini ko'rdilar. Soqollari yulingan, tomog'ida chuqur barmoq izlari boridi. Xonaqoning bir burchida kichkinagina jovonchada eshonning eng aziz kitoblari saqlanguchi edi, jovon ochilgan, kitoblar ham ochilib-sochilib yotardilar. O'sha yerdan bir necha uch so'mlik va besh so'mlik qog'oz pul topib oldilar; ular ham sochilib yotardi.

— Ham joniga, ham moliga qasd qilgan ekan, bachchag'ar!
— dedi bir murid.

Boshqalar ham, boshlarini tebratib, bu fikrga qo'shildilar.

So'fidan darak yo'q edi.

• f *Savol va topshiriqlar*

1. Domla-imomning shaxsiga, uning ichki olamiga baho bering.
2. Eshonning surati va siyrati orasidagi tafovut to'g'risida o'ylab ko'ring.

3. Razzoq so'fining shaxsiyatida yuz bergan o'zgarishlar, to'satdan qalbida uyg'ongan otalik tuyg'usini qanday izohlaysiz?
4. Razzoq so'fini qotillikka undagan omillar haqida nima deya olasiz?
5. Romandan Cho'lponning bosqinchilarga nafrati yaqqol ko'rinib turgan o'rinlarni toping.

"KECHA VA KUNDUZ" ROMANI TO'G'RIDA

She'riyat, hikoyachilik va dramaturgiyada tajriba orttirgan, rus va jahon adabiyotining mumtoz namunalari bilan tanishib, ayrimlarini mahorat bilan tarjima qilgan Cho'lpon 1934- yilda "Kecha va kunduz" romanini yozib, o'zining buyuk nosirlik iqtidorini ko'rsatdi. Roman "Kecha" va "Kunduz" singari ikki kitobdan iborat bo'lishi ko'zda tutilgan edi. "Kecha" kitobining birinchi bobi 1935- yilda "Sovet adabiyoti" jurnalida bosilgan, 1936- yilda roman to'liq chop etilgan. Cho'lponning ayrim zamondoshlari o'z xotiralarida ikkinchi kitob ham yozib tugallanganligini aytishadi. Afsuski, ikkinchi kitob topilgan emas. Ehtimol, Cho'lpon qatag'onga uchragan vaqtda kitob qo'lyozmasi yo'q qilingandir. Lekin asarning birinchi kitobiyoq eng yetuk o'zbek romanlaridan biri sifatida adabiyot tarixida qoldi.

Asarda Cho'lpon olamga hayrat ko'zi bilan qaraydigan sodda, samimiy Zebi, umri to'rt devor orasida o'tayotgan, na tirikchilikdan, na erdan yalchigan Qurvonbibi, dunyoda faqat eshonning so'zinigina haqiqat deb biladigan johil Razzoq so'fi, dumbul va savodsiz Akbarali mingboshi, ayyor noib to'ra, uning makkor va sharmsiz xotini singari ko'plab timsollar haqqoniy va jonli tasvirlangan. Cho'lponning mahorati shundaki, asarda unchalik katta o'rin tutmaydigan epizodik personajlarni ham g'oyat puxta va o'ziga xos yo'sinda tasvirlaydi.

Romanda Zebi ishtirokidagi voqealar tasviriga ko'p o'rin berilgan, asardagi ko'pchilik personajlar shu timsolga daxldor tarzda chizilgan bo'lsa-da, u asarning bosh qahramoni emas. Negaki, u asar voqealari rivojini boshqarmaydi, balki ixtiyorsiz tarzda, qayoqqa borayotganini, nima bo'larini bilmagan holda hayot oqimida suzadi. U biron-bir holatning kelib chiqishiga ongli tarzda, bilib turib sabab bo'lmaydi. Uning boshqalar hayotiga ta'sir ko'rsatgan xatti-harakatlari ham o'zining ixtiyoridan tashqarida, birovlar tufayli sodir etiladi.

Adibning mahorati tufayli mute va odmiligi sababli hech qanday ijtimoiy salmoqqa ega bo'lmagan Zebi o'z soddaligi, husni, odobi, iffati, noyob iste'dodi bilan o'quvchilar mehrini qozonadi. Cho'lpon qizni o'z tabiati mantig'iga muvofiq harakatlantiradi. U quvlik-shumlikni bilmaydi, taqdirga tadbir qilishni xayoliga ham keltirmaydi. Zebi — torn ma'noda o'zini "muhitning erki"ga bergan o'zbek qizi. Yozuvchi uni boricha ko'rsatadi. Qizig'i shundaki, adabiy qahramonlarga qo'yiladigan talablarning bir dunyosiga javob berolmaydigan bu qiz insoniy beg'uborligi, o'zbekcha soddaligi bilan kishini o'ziga rom etadi.

Zebinisa — o'zbek ayoli timsoli. U vaziyatga ta'sir ko'rsatishni, nobop hayotga qarshi isyon qilishni xayoliga ham keltirmaydi. Juda bo'lmasa, ko'pchilik ayollarga xos quvlik qilishni ham bilmaydi.

Zebi — hurkak ohu singari go'zal va ilojsiz. U eng yaqin kishisi bo'lmish otasidan yovdan qo'rqqanday qo'rqadi. Ammo ko'pchilik o'zbek qizlari singari uni yomon ko'rmaydi. Otani yomon ko'rish, undan norozi bo'lish mumkinligini xayoliga ham keltirmaydi. Otasi qatori, ammo undan-da johil, undanda xunuk kimsaga xotin bo'ladi va bu qismatga ko'nikadi. U taqdirga tan beradi, xolos. Lekin taqdirning adolatsiz o'yinini qarangi, Akbarali ayni shu begunoh qiz qo'li bilan o'ldiriladi.

Zebining suddagi holati, ro'y bergan hodisani mutlaqo tushunib yetmagani, o'zidan nima so'rashayotgani, nima talab qilishayotganini anglamaganligi, sudning hukmini, taqdiri qanday hal bo'lishini emas, balki uyimni topa olarmikanman deb o'ylashlari tasvirida Cho'lponning badiiy ifoda qudrati bor ko'lami bilan namoyon bo'lgan. Shunday manzaralar tasviri o'quvchini qizga taqdirdosh, qismatdosh qilib qo'yadi, uning har bir nafasini xavotir bilan kuzatishga majbur etadi.

Romanda Zebi taqdiri mantiqiy yakuniga yetmaganday ko'rinadi. Aslida hayotning ham yakuni yo'q. Unda qancha tasodif-u noma'lumliklar turgani yolg'iz Yaratganga ayonki, asardagi tugal-lanmaganlik ana shunga qilingan ishoradir. Ko'rinadiki, "Kecha va kunduz" kishini o'yga toldiradigan, kecha, bugun va erta haqida, inson umrining mazmuni to'g'risida fikrlashga undaydigan asar bo'lib, yoshlarning ma'naviy dunyosini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

OYBEK
(1905-1968)

Hayot va ijod yo'li. Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek 1905- yilning 10- yanvarida Toshkentning Gavkush mahallasida, hunarmand to'quvchi oilasida tug'ildi. Ota-onasi uni juda yoshligida eski maktabga o'qishga berishgan. Oybekda ko'rkam so'zga bo'lgan muhabbat adabiyotga mehri baland onasi Shahodatbonu tufayli paydo bo'ldi. Muso o'n to'rt yoshga to'lganda "Namuna" nomli boshlang'ich sho'ro maktabida o'qishni davom ettiradi. U o'n olti yoshga yetganda, Navoiy nomidagi ta'lim-tarbiya texnikumiga o'qishga kirdi. Texnikumdagi o'qish uning mumtoz adabiyotga muhabbatini yanada teranlashtirishdan tashqari, qiziquvchan o'spirinni rus adabiyoti bilan yaqinlashtirdi.

Oybek o'z xotiralarida: *"Xayol daryosi keng edi menda. O'qtin-o'qtin o'zimcha mashq qilib, bitta-yarimta she'ryozib ham qo'yardim. Xotiramda bor• ilk she'rim texnikumning "Tong yulduzi" nomli devoriy gazetasida chiqdi. Keyin shu gazetaga o'zim mas'ul muharrir bo'ldim. Sekin-sekin respublika gazetalarida she'rlarim bosila boshladi"*. Shu tariqa Oybek adabiyot olamiga kirib keladi.

Shu texnikum talabasi, Oybekning bo'lajak rafiqasi Zarifa Saidnosirova o'z xotiralarida shunday yozadi: *"Oybek oriq va novchayigit bo'lib, qo'ng'ir... qalin sochlari do'ppisidan toshib turardi. Yirik qora ko'zlari shogirdlik davridayoq teran ma'noli va xayolchan edi... Oybek "Tong yulduzi" devoriy gazetamizning muharriri edi. U ba'zan yo'limni to'sar, gazetaga biror narsa yozib berishim yoki rasm solishimni so'rar edi. U bir kuni she'rga liq tola, qalingina, sariq muqovali daftarni qo'linga tutqazdi-da, she'rlarning boshi va oxiriga kichik-kichik rasmlar chizib berishimni so'radi. Yo'q deya olmadim va eng nozik mo'yqalam va akvarel bo'yoqlar ila rasmlar chizdim..."*.

1925- yilda texnikumni tugatgan Oybek O'rta Osiyo davlat universiteti(hozirgi O'zMU)ga o'qishga kirdi. 1927- yilda o'qishini Sankt-Peterburgdagi Plexanov nomidagi xalq xo'jaligi institutiga ko'chirdi. Namxush va zax Peterburgda tahsil bilan o'tgan ikki yil shoirning salomatligiga yomon ta'sir ko'rsatdi va u 1930- yilda o'zi o'qigan universitetga qaytib keldi.

Adabiyotga shoir sifatida kirib kelgan, Cho'lpon hamda rus simvolistlarining ta'sirida bo'lgan Oybek tez orada o'ziga xos ovozga ega ijodkor ekanligini ko'rsatdi. 30- yillarda u "Dilbar davr qizi", "O'ch", "Baxtigul va Sog'indiq", "Navoiy" singari o'nga yaqin doston yaratdi. U hikoyachilikda ham o'zini sinab ko'rди.

1937- yilgi qatag'on shamoli Oybekni ham chetlab o'tmadi. U til va adabiyot institutidagi ishidan haydaldi. Yozuvchilar uyushmasi safidan chiqarildi. Mahalliy matbuot eshiklari uning uchun yopildi. Lekin shoir umidsizlikka tushmadi, o'zining butun kuchini ijodga bag'ishladi. Tinmay yozdi. Eng mashhur asari "Qutlug' qon" romani qonga botgan 1938- yilda hayoti xavf ostida turgan tahlikali davrda yozilgan.

Oybek urush yillarida ham samarali ijod qildi. Uning mashhur "Navoiy" romani 1942- yilda yozildi. Shu yillarda adib "Mahmud Torobiy" tarixiy dramasini ham yaratdi. 1943- yilda O'zbekistonda Fanlar akademiyasi tashkil etilishi bilanoq, Oybek G'afur G'ulom bilan birga uning haqiqiy a'zosi qilib saylandi va o'sha kunlardan to 1951- yilga qadar akademiyaning gumanitar bo'limi boshlig'i lavozimida ishladi.

Ikkinchi jahon urushi tugagach, Oybek O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisligiga saylandi va 1949- yilgacha shu lavozimda mehnat qildi. Shu yillarda adib "Oltin vodiyan shabadalar" romanini yozdi. Oybek 1951- yilda og'ir xastalikka chalindi. Gapirolmay qolgani, harakatlari cheklangani, xotirasi susayganiga qaramay, u umrining keyingi yillarida "Quyosh qoraymas", "Ulug' yo'l" romanlari, "Nur qidirib", "Bolalik", "Bola Alisher" qissalarini yaratdi. Talaygina she'r va dostonlar bitdi.

Mashhur ximik olim, Oybekning umr yo'ldoshi professor Zarifa Saidnosirova shunday yozadi: *"1968- yilning 1- iyulida, oltmish uch yoshida Oybek vafot etdi. Men hayotimning birdan-bir ma'nosi bo'lgan ulug' insondan judo bo'ldim. Men hozir Oybekning o'limoldi kunlarini yozishga qanchalik shaylanmay, qo'lim qaltirab, nafasim tiqilib qolmoqda. Qulog'imda hali ham: "Men o'lyapman, Zarifa, rozi bo'li!"— degan so'zlari jaranglab turibdi"*.

Siz Oybekning sof lirik she'rlaridan ayrim namunalar va mashhur "Qutlug' qon" romanidan olingan parcha bilan tanishasiz.

LIRIKA

NA'MATAK

Nafis chayqaladi bir tup na'matak
Yuksakda, shamolning belanchagida.
Quyoshga ko'tarib bir savat oq gul,
Viqor-la o'shshaygan qoya labida
Nafis chayqaladi bir tup na'matak...

Mayin raqsiga hech qoniqmas ko'ngil,
Vahshiy toshlarga ham u berar fusun.
So'nmaydi yuzida yorqin tabassum,
Yanoqlarni tutib oltin bo'sa-chun
Quyoshga tutadi bir savat oq gul!

Poyida yig'laydi kumush qor yum-yum.
Nafis chayqaladi bir tup na'matak...
Shamol injularni separ chashmadak,
Boshida bir savat oq yulduz — chechak,
Nozik salomlari naqadar ma'sum!

Tog lar havosining feruzasidan
Mayin tovlanadi butun niholi.
Vahshiy qoyalarning ajib ijodi:
Yuksakda raqs etar bir tup na'matak,
Quyoshga bir savat gul tutib xursand!

Savol va topshiriqlar

1. **"Shamolning belanchagida nafis chayqa"** bir tup na'matak holatidan shoir tuyg'ulari qanday ta'sirlanganini izohlashga urining.
2. Quyoshga bir savat oq gul ko'targan qoyaning **"viqor-la o'shshayishi"** sababini anglashga harakat qiling.
3. She'rning qaysi satrlarida go'zallikning ezgulik yaratish xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi?
5. "Kumush qor"ning na'matak poyida "yum-yum yig'lashi" sababini ayting.

TOG' SAYRI

Axtarib topganimda o'n ikki buloq,
Qalbidma o'n ikki she'r birdan jo'sh urdi.
Hammasi shivirleydi sizdek sha'n, inoq,
Ko'ksimga naq o'n ikki bahor yugurdi.

Porloq va sha'n o'n ikki ko'zning ishqida
Ko'zlarim xiyla zamon adashib qoldi.
Sevinch qaynar, jildirar sof kumushida,
O'n ikki qiz izidan xayol yo'l soldi.

Nurlardan halqachalar oqar, jimirlar,
Toshlarda sinar mayin tabassumlari.
Oltin ipga chizilar jonli injular,
Bo'sadan ham shirindir ich, yutumlari!

O'n ikki piyolaning yaltiroq mavji
To'qingan lablarimda qolar bir umr.
Ko'zlari seni o'pgan biron yo'lovchi
Balki bir chog' sevgimni hikoya qilur!

...Har tomchisida butun quyosh bekingan,
Gullar nafis boshlarin egmish ta'zimkor.
Barglarini varaqlab, shamol tinmasdan
Shivirlar chashmalarga... muhabbat izhor.

Cho'milgan yaproqlarning sassiz chapagi
Qo'ynida qubba-qubba yong'oq yumalar.
Ko'kning feruzasidan sirpanib chopar
O'n ikki ko'z qa'ridan quvnoq nash'asi!

Savol va topshiriqlar

1. O'n ikkita buloqni topgan shoir holati aks etgan misralarni sharhlang.
2. Shoir ko'zlarininig "adashib qolishf'ga sabab bo'lgan "o'n ikki ko'z" qayerdan kelib qolganini izohlang.
3. She'rdagi **"Sevinch qaynar, jildirar sof kumushida"** misrasi nimani anglatishini anglatiing. Nimaning "kumushi"da?
4. **"Toshlarda sinar mayin tabassumlari"** satrini tushuntirib bering.

"QUTLUG' QON"

(Romandan lavhalar)

Kasal otasini qaratish maqsadida olingan qarzlardan qutulish uchun ota vafot etgach, yerlarini sotishga majbur boHgan YoHchi tog'asi Mirzakarimboy ni qora tortib, Xo'jakentdan Toshkentga keladi. Ammo boy tog'a YoHchining kuchidan foydalanib, haqini toHashga kelgandai, jiyanni aldaydi. Boy bilan YoHchi o'rtasidagi qarindoshlik munosabati dushmanlikka aylanadi. O'z sha'nini toptatishni istamagan mag'rur yigit Mirzakarimboy xonadonidan chiqib ketadi. Butting ustiga, keksa Mirzakarimboyning YoHchi ko'ngil qo'ygan Gulnorga uylanib olishi oradagi yovlikni yanada kuchaytirib yuboradi. Onasining oHimidan keyin, YoHchi yolGHz qolgan singlisi Unsinni boy tog'anikiga olib kelishga majbur boHadi. Uch mazlumning turmushiy o'y-xayollari, ko'ngil olami, qarashlari, tutumlari va taqdirlaridagi keyingi o'zgarishlar quyidagi parchada aks ettirilgan.

* * *

Gulnor o'z uyida ota-onaning tergov i ostida uch kun qamalgandan so'ng, Mirzakarimboyga uzatilganiga bir oyga yaqin bo'ldi. Kelin ichki-tashqi dang'illama hovlida, saroyday hashamatli, boy bezakli uylarda uni hech narsa qiziqtirmas, bu xonadonning odamlari ham, narsalari ham dushman, yot, sovuq ko'rinar edi. Yo'lchi bilan bir kecha-kunduz birga yashadigi u hujra, Shoqosimning uvadalari bilan to'la, qorong'i tor hujra Gulnor uchun, garchi u yerda ming tahlika, qo'rquv ostida qamalib o'tirishga, nihoyat, tutilishga to'g'ri kelgan bo'lsa ham, go'zal, shirin tuyular, u yerda Yo'lchi bilan kechirgan soatlar umrining eng mas'ud, eng unutilmas, eng yorqin damlari, umr tunida porlagan nodir yulduzlar edi.

Bu dardli hayotda Gulnorga yagona baxt — Yo'lchining singlisi Unsin bo'ldi. Bu o'n besh-o'n olti orasida bo'lgan, qoramtir, lekin toza, sog'lom yuzli, ko'zlari bolalarcha o'ynoq — sho'x, jingalak sochli, bo'ychan, qishloqcha sodda, samimiy bir qiz edi. Gulnor uning burnini, peshanasini va ba'zi harakatlarini Yo'lchiga o'xshatdi. Oldi-keti bolalar bilan to'lgan Tursunoy, Sharofatxon Unsinni cho'riga aylantirdilar. Qiz ularning bolalarini boqadi, kirlarini yuvadi, uy-joylarini yig'ishtiradi va har qanday yumushni so'zsiz bajaradi. Unsinning xo'rlanishi, og'ir yumushlarni bajarishi

Gulnorga qattiq ta'sir qildi. Kelinlarning achchiqlanganini sezsa ham, har vaqt Unsinni chaqirib, o'z yonida uzoq olib o'tirishga tirishadi. Gulnor qiz bilan gaplashganda uning qishlog'i, uy-joy, tirikchiliklari, onasi — u bechora xotinning vafoti va shuning singari narsalar to'g'risida so'z ochar edi. Yo'lchi to'g'risidagi qizning so'zlarini chuqur diqqat bilan, yurak to'liqini bilan tinglar, ixtiyorsiz quyulib kelgan qaynoq ko'z yoshlarini, ba'zan zo'rg'a yashirar, ba'zan yashirishdan ojiz qolar edi.

Hech nimadan xabarsiz Unsin, ba'zi vaqt: "Nega akamni ko'rmayman, tog'am qayoqqa yuborgan?" — deb Gulnordan so'raydi. Gulnor esa titraydi, qanday javob berishini bilmay, boshqa gapga chalg'itadi.

...Mirzakarimboy dargohidan tamom chekilgan Yo'lchi bir oy har yerda darbadar kezib, bu kun singlisini ko'rgali kelgan edi.

Unsin xizmatkorxonaga eshigida mag'rur, lekin g'amli, o'ychan holda turgan akasini ko'rish bilan yugurib borib, uni quchoqladi. Yigit singlisining boshini silab, dardli tabassum bilan termildi.

— Aka, nimaga jim bo'lib ketdingiz? Tobingiz yo'qmi? Ozibsiz-a... Man sizni juda sog'indim. Har kun tushimda ko'raman... — dedi qiz.

Yo'lchi singlisini xizmatkorxonaga olib kirdi. Ikkisi ham namatchaga o'tirishdi. Bir necha daqiqa so'zlashgandan so'ng Yo'lchi so'radi:

— Unsin, bu oila qalay? Ketasanmi, yo bu yerda qola turasanmi?

Unsin javob bermadi, bir lahza o'ylagandan so'ng o'zi savol qildi:

— Siz-chi?

— Man bu yerdan ketdim, — ko'zini yerga tikdi Yo'lchi. Unsin onasidan yodgor qolgan va yagona ziynati bo'lgan yupqagina eski kumush bilaguzukni aylantirib gapirdi:

— Man ham qolmayman, aka. Yumushlari og'irdir, deb o'ylamang, yumush mayli, o'zim xohlamayman.

— Nimaga?

Unsin akasining ko'zlariga g'amgin, lekin chuqur mehribonlik bilan boqdi va ko'zlariga to'lgan tomchilarni bazo'r tutib javob berdi:

— Bu yerdagilar sizni xafa qilmagan bo'lsalar, siz birdan ketib qolarmidingiz? Siz xafasiz, yashirmang, aka. — Unsin biroz to'xtab, so'ng yana davom etdi: — Man bu uyda Gulnor opam

uchun sochim oqarguncha xizmat qilishni istar edim. U mani tug'ishgan opadan afzal sevadi, shunday yaxshi juvon bo'ladimi? Mani naq kichkina qizday quchoqlaydi, ovinadi, yonimdan ayrilgusi kelmaydi, Bari bir, man bu uyda turmayman. Gulnor opani unutmayman sira, uni ko'rgali tez-tez kelib turaman...

— Nimaga xohlamaysan, yolg'iz man ketganim uchunmi? Xo'jayinda mening haqim turibdi hali, san bu yerda tekin ovqat yemaysan, singlim.

— Qo'rqaman bu yerda,— Unsin boshini egib, qo'li bilan ko'zlarini yashirdi.

— Kimdan? Nimadan? — sergaklanib so'radi Yo'lchi.

— Salim akadan. Yolg'iz ko'rsa, tegishaveradi. Yomon gaplar gapiradi... — Unsin boshini yerdan uzmad va yuzi bir lahzada olovlandi.

Yo'lchi tishini qisib, indamasdan o'rnidan turdi. Unsinning qo'lidan ushlab turg'izdi. Uni erkalab boshini, yelkasini siladi:

— Jonim, — ichkariga kirib tayyorlan. Chaqirganda chiqasan, ketamiz, o'ksima, — dedi-da, Yo'lchi ichidagi og'riqning zarbiga chidolmaganidan, tishini tishiga bosib qisirlatib, ko'chaga chiqdi. Boyning darvozasi oldida to'xtadi.

Qor kuchli yog'ardi. Ko'chalar, tomlar, devorlar, daraxtlar oppoq. Sokin, g'arib qish oqshomi. Qor kapalaklari Yo'lchining qoshlariga, kipriklariga qo'nadi, yuzlariga yopishib tomchilanadi.

Mana ko'chaning boshida Salimboyvachcha ko'rindi. U olifta tikilgan qora movut chakmonga o'ralib, bir qo'lida soyabon ushlab, hech qayoqqa nazar tashlamay, gerdayib keladi.

— Qay go'rga yo'qolding, yalinamizmi? Senga-ya! — yomon qarash bilan Yo'lchining oldidan o'tdi.

— Boyvachcha! — g'azab bilan qichqirdi Yo'lchi. Salimboyvachcha qonsiz yuzini asabiy burushtirib, darvoza yonida birdan qotdi.

— Baqirma, ablah! Qulog'im bor... — boyvachcha soyabonini yopib, Yo'lchiga o'qraydi.

— San ablah! Ko'zingni olaytirma — boyvachchaning tumshug'iga kelib qichqirdi Yo'lchi va uning bilagidan mahkam siqdi. — Shoshma...

Salimboyvachchaning ko'zlari ola-kula bo'lib, yuzidagi go'shtlar pirilladi, bu qanday gap? Bir xizmatkor unga qichqirsin, "san" desin, "ablah" desin! Xizmatkorlardan qullarcha mutelikni, har qanday og'ir haqoratga "lom-mim" demaslikni talab qilgan

boyvachcha bunga chiday olmadi. Yo'lchining yuziga urmoq uchun zontikni ko'tardi. Yo'lchi u qo'lini ham ushlab, siltadi. Zontik yerga tushdi.

— Uyatsiz! Yosh qizga tikkan ko'zlaringni o'yib olaman!
Salimboyvachcha labini tirjaytirib, zaharxanda qildi.

— Qo'limni qo'y, baqirish shungami! Singling kim? Podshoh qizimi? Juda oltin bo'lsa ham... Yo'q, tuzim, nonim sani quturtirgan, it! — o'dag'ayladi Salim.

Yo'lchi tishini qayrab, boyvachchaning ko'kragiga zarb bilan bir musht tushirdi. Boyvachcha gandraklab uch-to'rt qadam narida qorga yiqildi. Yo'lchi etigi bilan uning dumbasiga yana bir tepdi. Faqat, shu onda Yormat yugurib chiqdi: "Hoy, Yo'lchi, esingni yedingmi? Uyat!" — deb yigitga tirmashdi. Namozdan kelayotgan odamlar ham yugurishdi. Yo'lchini quchoqlashib bazo'r chetga surishdi, har kim o'z bilganicha nasihat qila boshladi. Boyvachcha ko'kragini ushlab, enkayib qalt-qalt titradi, so'kishni ayamasa ham, Yo'lchiga yaqinlashuvga botina olmadi. Yormat uning kiyimini qoqib, qo'ltig'iga kirib, uyga yetaklar ekan, u tahdid qildi:

— Shoshma hali, peshanangdan otib, yerga cho'ziltirmasam, odam bolasi emasman.

— Chiyillama! — dedi hayqirib Yo'lchi. — Olib chiq o'sha temir sopqoningni!

Yo'lchining javobiga odamlar sekingina kulishib, "ajab qildi" deganday, bir-birlariga ma'noli qarashib olishdi...

* * *

Atrofnı qorong'ilik bosdi. Yo'lchi jimjit ko'chada tanho aylanib yurib, boynikiga qaytdi. Odatda Mirzakarimboy o'tiradigan mehmonxonaning derazasida chiroq yarqirar edi. Yo'lchi uy eshigini ochishi bilan ko'zlari boynıng o'qraygan ko'zlariga uchrashdi. Lekin u loqaydlik bilan tiz cho'kdi. Ular bir-ikki daqiqa sukut qilib, bir-birlarining g'azabli ko'zlaridan ma'no qidirishdi. Mirzakarimboy yonboshdagi katta par yostiqni bir tomonga itarib, tasbehni sandalga qo'ydi.

— Qayerdasan, haromi? Bu yoqda shuncha ishni buvingga tashladingmi? Senday yigitni asragandan ko'ppak asragan yaxshi!..

— Baqirmang, — dedi xo'mrayib Yo'lchi, — shu vaqtga davr eshitdim, chidadim, endi-chi? Yo'q!

Mirzakarimboyning ko'zlarida zahar yonib ketdi:

— Sanga bu tilni qaysi qiztaloq berdi!

— Zulmingiz berdi!

— Zulm? — boy yelkasini qisdi va quturib baqirdi, — san nonko'rsan, man sani tuqqanim, jigarim, dedim. Ovqat berdim, kiyim berdim, bu — zulm emish! Juvonmarg bo'l, nodon!

— Bekorgami? — Yo'lchi Mirzakarimboyga tomon gavdasini cho'zib qichqirdi: — Sizda ikki yarim yil ishlab yelkam yag'ir bo'ldi. Soqolingizda bitta qora tuk yo'qku, yolg'on gapirasiz, uyat! Kiyim deysiz, qanaqa kiyim? Etik, chopon va boshqalarni qo'yaveray, bironta yangi do'ppi kiyganim yo'q bu ostonada! Mana ust-boshim... Ovqat deysiz, qanaqa ovqat u? Moyli qozonni o'zingiz qaynatgansiz, bizlarniki ma'lum, ovqat ham emas, yuvindi ham emas. So'zni cho'zmayman: men sizdan ketdim. Haqimni bersangiz bas!

Mirzakarimboy o'siq qoshlarini chimirib, sukut qildi. Yo'lchidagi bu keskin o'zgarish uning awalgi fikrini ta'kidladi: u Yo'lchining qishloqdan qaytib, birdan g'oyib bo'lishi bilan o'zining Gulnorga uylanishi o'rtasida bir bog'lanish borligiga qanoat hosil etgan edi. Chunki Yo'lchining Gulnorni sevishini bilar edi. Lekin, u bunga ahamiyat bermay, "arazi ko'pga cho'zilmas, yana qaytib xizmatimni bajarar" deb o'ylagan edi. Ammo hozir ish o'ylagancha chiqmadi. Yo'lchining qarori qat'iy ko'rindi. Uning mehnatidan rozi bo'lgani uchun, bunday "azamat qulni" qo'ldan chiqarishga achinsa-da, yangi va'dalar, avrash-aldashlar bilan uni olib qolish mumkin emasligini sezdi, itni haydagan kabi, qo'lini silkib baqirdi: "Ket!"

— Man o'zim ketganman, haqimni bering! — dedi cho'ng sovuqqonlik bilan Yo'lchi.

— Qanaqa haq? — ko'zlarini olaytirdi boy.

— Rosa ikki yarim yil ishladim. Shu muddatda, hammasi bo'lib qirq so'mga yaqin pul oldim. Haqim shumi? Va'dangiz qalay edi?

— Va'da... Hm. Nodon. Xo'jayin degan xizmatkorni qiziqtirish uchun va'da qilaveradi-da, har qanday va'daga ishonaveradimi odam!

— Xo'p, manga ortiqcha to'lamang, taomilda qancha bo'lsa, shuncha to'lang.

— Qirq so'm pul emasmi? San nonko'rga bir tiyin bermayman. Da'vo qil, kuching yetsa agar, — dedi-da, boy yostiqqa yaslanib oldi.

Mirzakarimboyning bunday muomalasi Yo'lchiga tahqirli

bo'lsa ham, ammo kutilmagan bir hodisa emas edi. Shuning uchun u tomirlarini to'ldirgan g'azabini yenga oldi. Faqat o'zining soddadilligiga, aldanganligiga chuqur afsuslandi. ...Yo'lchida o'z kuchiga ishongan, qadr-qimmatini baland tutgan kambag'al yigitning, odamlilikning g'ururi kuchli edi. ...Hozir uning nazarida olamda eng past va razil ko'ringan Mirzakarimboy bilan pul yuzasidan ...yoqa bo'g'ishni o'ziga or bildi. Sachrab o'rnidan turib, boyning oldiga bordi. Masxara va kinoyaning zahrini ko'zlarida yondirib qichqirdi:

— Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, kekxa tovuq!

Boy vaziyatini o'zgartmadi. Lekin yuzi allaqanday yomon burushib, qizarib ketdi. Yo'lchi eshikni qattiq yopib, tashqariga chiqdi.

* * *

Hakimboyvachcha Farg'onadan qaytgan kuniyoq, bir yumush buyurishga Yo'lchini so'radi. ...Hakimboyvachcha uchun Yo'lchi sinalgan, azamat bir malay va bir chekkasi qarindosh edi ham. Shuning uchun bu ishni surishtira boshladi. Bu to'g'rida nima eshitganligini xotinidan so'radi. U qishloqdan singlisini keltirib, o'zi birdan g'oyib bo'lganligini, keyin to'satdan paydo bo'lib, Salimboyvachchani odamlar orasida urganligini va hokazolarni so'zlab berdi. Boyvachcha achchiqlandi. Lekin umuman ayollarning so'ziga inonmagani uchun, Salimboyvachchanning o'ziga murojaat qilishni lozim topdi. Salim ham butun aybni Yo'lchiga ag'darib, o'zini quruqqa tortdi. Uning "axloqsizligi" to'g'risida birmuncha gaplar to'qidi va dadasini haqorat qilganligi, haqqimni yeb ketdi bo'y, deb ko'cha-ko'yda boyni qoralab yurganligini aytdi.

Hakimboyvachcha ilonday to'lg'andi. Bu qanday sharmandagarchilik? Uning ukasiga... bir xizmatkor musht ko'tarsin! Mirzakarimboyni qoralasin! "U itga saboq berish uchun biron chora ko'rmaganligidan" ukasini koyidi. Chunki Hakimboyvachcha "or~nomus"ni biladigan va uni qo'riqlaydigan kishi. U o'zining va oila a'zolarining ustiga chang qo'ndirishni istamas, oilasi bilan hech qanday oilani tenglashtirmas edi.

Bundan bir qancha yil burun, Hakimboyvachchanning yaqin do'stlaridan bir kishi qandaydir bir o'tirishda Mirzakarimboyga orqavarotdan til tegizganini eshitib, u bilan uzoq zamon olishgan, sudlarga qatnagan, uning boshiga ko'p kulfatlar keltirib, nihoyat, ko'pchilik orasida uzr aytishga uni majbur qilgandi!

Hakimboyvachcha Yo'lchiga jazo berishga qaror qildi. Ikkinchi kun peshindan keyin ellikboshini chaqirtirdi. Mehmonxonada qabul qilib, bir katta xitoy laganda uyilgan qirg'ovul, kaklik go'shti qovurmasi bilan ziyofat qildi. Taom ishtaha bilan yeyilgandan so'ng, rang-barang qimmatbaho mevalar, qaymoqqa qorilgan nonlar bilan to'la dasturxon yozib, achchiq choyni quya boshladi. Naq Olimxon ellikboshining ko'nglidagiday ziyofat: jihozlarga boy, go'zal, naqshkor mehmonxonada o'tiradi, yana nodir taom, nodir mevalar, achchiq, xushbo'y choy, dongdor boyvachcha bilan suhbat! Olimxon yashnab ketdi. Boyvachcha o'zining farg'onalik do'stlari bilan bo'lgan o'tirishlaridan, har turli ziyofatlardan so'zladi... Keyin so'z jahon urushiga ko'chdi. Urushda oqpodshohning qo'li baland emasligidan boyvachchaning ko'ngli xira bo'ldi. Ammo ellikboshi urush nihoyatida oqpodshoh g'olib kelishini isbot qilishga tirishdi.

Hakimboyvachcha... suhbatni o'z maqsadi tomon burdi. Bu zamonda yomonlarning ko'paygani... haqida shikoyat qildi. Misol uchun Yo'lchini oldi. Ukasi Salimga u "nonko'r"ning musht ko'targanini eshitib... unga bir jazo berishga jazm qilganini so'zladi.

— U beg'ubor yigit emas, — ayyorcha tabassum qilib, ko'zlaridagi ma'noni yashirish uchun yerga tikildi ellikboshi. — Mahalladagi yigitlarning bari manga ma'lum. Yurish-turishi, ko'kragidagi dardi, diliga tukkan ginasi — oynaday ravshan. Bilish mening ishim-da. Birovning moli yo'qolsa, o'g'risi bu yoqda qolib, to'g'risini yoqalaymanmi¹? Ba'zi ellikboshilar bo'ladi, yolg'iz nomi ellikboshi, ular mahallani tanimaydi...

— Olimxon aka, sizga hammamiz qoyilmiz, — dedi boyvachcha, — asli risoladagi ellikboshi — siz.

...Ellikboshi kuldi va so'zini davom ettirdi:

— Fuqaroda norozilik zo'raydi, boyvachcham. Faqirlikka bo'ysunmaydi, qimmatchilikni ollodan ko'rmaydi. Bir ko'pi boylardan ko'radi. O'g'ri, muttaham, daydilarning soni yo'q. Yaxshiki, o'ris to'ralari, politsiyalar — ishbilarmon, hokimlikka usta odamlar. Ular goh qamchi bilan, goh qilich, goh to'pponcha va miltiqni ayamay ishlatib, xalqni bosib turishibdi. Bo'lmasa, xudo ko'rsatmasin, xalq allaqachon bosh ko'targan bo'lardi... Anov haromi Yo'lchini nima qilmoqchisiz?

— Ha, aytganday, — peshanasini qashib gapirdi boyvachcha,

¹ Yoqalamoq — tutmoq, ushlamoq.

— nima qilamiz, hayronman. Durust odam bo'saydi u, sudga berardim, yo o'zini chaqirib, o'xshatib so'kardim. Bu narsalarga u arzimaydi. Shuning uchun qamatsak, deyman. Qalay?

— Bo'ladi. Ko'zdan yo'qolgani yaxshi, — dedi ellikboshi.

— Olimxon aka, oling shu ishni.

Ellikboshi... og'ir masala qarshisida qolganday, bir vaziyat oldi, yuziga mashaqqat ifodasini kiydi va taraddud bilan so'zlay boshladi:

— Boyvachcham, bu juda mushkul ish. Durust, Yo'lchi yomon bola. Ammo biz uni orqasida qopi bilan, qo'lida tuguni bilan yo~qalaganimiz yo'q, pichog'ida hali qon ko'rmadik. Mahkamadagi o'ris to'ralarini qo'lga olish, Yo'lchini biron narsada ayblash kerak bo'ladi. Bu narsa hazil emas! Lekin kamina sizning iltimosingizni yerda qoldirishdan ko'ra, har qanday mashaqqatni o'z zimmasiga olishni a'lo ko'radi...

^f . Savol va topshiriqlar

1. Mirzakarimboyga xotin bo'lgan Gulnorning kayfiyati tasviriga qarab, uning tabiatini tavsiflang.
2. Salimning yaramas qiliqlari haqida gapirganda "...**boshini yerdatt uzma**"g&n\igi "...**va yuzi bir lahzada olovlan**"ganligi tasviriga tayanib Unsinning xulqiga baho bering.
3. "**Boyvachcha ko'kragini ushlab, enkayib qalt-qalt titradi, so'kishni ayamasa ham, Yo'lchiga yaqinlashuvga botina olmadi**" ifodasiga tayanib, Salimboyvachcha shaxsini tavsiflang.
4. Parchadan Yo'lchining hozirjavob, so'zga chechan yigit ekani aks etgan o'rirlarni topib, sharhlang.
5. Boyning: ")**Va'da... Hm. Nodon. Xo'jayin degan xizmatkorni qiziqtirish uchun va'da qilaveradi-da, har qanday va'daga ishonaveradimi odam**V so'zlari Mirzakarim shaxsining qaysi jihatlarini ko'rsatadi?
6. Yo'lchining tog'asiga qarata aytgan: "**Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, keksa tovuq!**" so'zlarini baholang.
8. Ellikboshining: "**Yaxshiki, o'ris to'ralari, politsiyalar — ishbilarmon, hokimlikka usta odamlar. Ular goh qamchin bilan, goh qilich, goh to'pponcha va miltiqni ayamay ishlatib, xalqni bosib turishibdi**" tarzidagi qoniqishi sababini izohlang.

Qahraton qish. Nima ko'p — ishsiz ko'p. Ish topish qiyin. Mardikorlik, dala ishlari yo'q.

Yo'lchi uzoq o'ylab o'tirmadi. Ikki quloch arqonni belbog' ustidan boylab, hammollik qilish uchun bozorning eng qaynoq joyiga bordi. Yo'lchi loy yo'lkada oyoqlarini solib o'tirgan qator hammollar yoniga suqildi. Uning oldidagi hammol, yomon nazar bilan yer ostidan qarab, yuzini teskari burdi. Yo'lchi ahamiyat bermay, o'z kasbdoshlarini bir-bir ko'zdan kechira boshladi. Bu yerda yigirmaga yaqin hammol o'tiradi. Oralarida o'n to'rt-o'n besh yoshli, xasta kabi rangsiz, oriq bolalar; yuk ko'tarish u yoq-da tursin, aftidan, o'zini bazo'r eplab yuradigan tinka-madorsiz, yelkasi chiqiq, beli bukik chollar ham bor. ...Yo'lchi diqqat bilan tikilib, hech birining oyog'ida etik ko'rmadi: kimda poxol tiqilgan yaramas kavush yoki tushib qolmasin uchun kanop bilan oyoqqa chandib bog'langan eski kalish, yo shunga o'xshash bir narsa. Ba'zilari esa oyoqlarini churuk lattalar bilan o'raganlar. Sovuqdan ko'kargan loy, kir barmoqlari churuklar orasidan mo'ralab turadi.

...Yo'lchi birinchi kun bozorni aylana-aylana kechga qadar uch-to'rt yerga yuk orqaladi. Keyingi yukni "Ko'kcha"ga eltib, shomda qaytdi. Jami bo'lib bir so'm yetmish tiyin pul ishlagan edi. Bir so'mga o'zi non-choy olib ichdi-da, och qornini bir qadar ovutdi, qolganini "Unsinning nasibasi" deb belbog'ga tugdi. Shunday qilib Yo'lchi hammol bo'ldi. Har kun bozor aylanib, ertadan-kechgacha tentiradi, shaharning turli tomonlariga: uzoq, yaqinga yuk tashidi. Ba'zi kunlar ko'mirsaroyga tushib, ko'mir, tappi, hashak keltirgan qozoqlarning tuyalarini xaridorning uyiga yetakladi. Kuchi, g'ayrati orqasida har kungi topishini o'zi va Unsin uchun, g'oyat qiyinlik bilan bo'lsa-da, amal-taqal qildi.

...Vaqt kechga oqqan edi. Yo'lchi yana bozorga qaytishni istamadi. Choyxonalardan biriga kirdi. Ustunga suyanib, taxta karavotda oyog'ini uzatib o'tirdi. Choy chaqirdi. Choyxonada uzun bo'yli, uzun kulohli qalandar ko'zlarini yumib, qalin, yangroq ovozi baland qo'yib, Mashrabdan g'azallar o'qiydi. Paxtalik choponi ustidan uzun eski oq yaktak kiygan, boshiga kattagina salla o'ragan, o'n-o'n ikki yashar yumaloqqina bola tiyrak ko'zlarini javdiratib, chinqiroq tovush bilan qalandarga jo'r bo'ladi.

...Yo'lchi alanglab qaradi: choyxonada hamma tik turadi,

qo'llar qovushtirilgan, ko'zlar qo'rquvli, notinch. Yo'lchi o'zidan bir necha qadam narida xo'mrayib, hammaga razm solgan shop mo'ylov, yumaloq, sariq politsiya boshlig'ini ko'rib qoldi. Bu to'ra "sartlar" to'plangan joylarda birdan paydo bo'lar, g'azab chaqmog'ini chaqib, o'z hokimiyatidan "sartlar"ni ogohlantirib, yana yo'qolar edi. Ayniqsa, urush boshlangandan buyon bunday "kezishlarni" va zug'umini kuchaytirgan edi. Yo'lchi ilgari, hamma kabi, noilojdan unga salom berib yurar edi. Hozir uning zaharli nazari ostida, sekingina yerga tushdi, lekin qo'l qovushtirmadi, qandaydir xomushlik, beparvolik bilan jimgina turdi. Politsiya boshlig'i unga tomon keskin qadam tashladi, pishiq o'rtilgan charm qamchini bilan Yo'lchining ochiq ko'kragini va bo'ynini uzib oldi. Yo'lchi seskandi, ko'zlariga g'azab quyulsa ham, vaziyatini o'zgartirmadi. Qamchi uning badanini emas, ko'nglini tilganday bo'ldi. Politsiya boshlig'ining ko'zlari ko'k olov bilan yonib ketdi, bo'g'ilgandan yuzi qizarib tirishdi. Shu vaqtda katta sallali, tetikkina bir chol qo'llarini ko'kragiga qo'yib yalindi: "To'ram, taqsir, man binovat. Pajaliska, pajaliska. Bola paradkani sapseem bilmaydi. Kechiring, to'ra!.." yoshimni hurmat qil, deganday ko'rkam, oq soqolini ko'rsatdi. Politsiya boshlig'i yarim ruscha, yarim "sartcha" so'kishlar bilan cholni jerkib tashladi. Bu hodisa Yo'lchining yuragini ezdi.

— Ota, — dedi Yo'lchi cholga borib, — rahmat sizga, lekin zaharini solgan ilonga yalinish yaramaydi!

— Uzr ayt, bolam. Zolim bilan tenglashma! — dedi chol.

— Nima gunoh qildim? Qamchiga uzr so'raymanmi! — dedi-da, Yo'lchi sekingina o'z joyiga o'tirdi. Qo'ydek yuvosh "sarf'dan bunday muomalani sira kutmagan politsiya boshlig'i achchig'idan tutaqdi. Yo'lchining yuz-ko'zi aralash yana qamchi soldi. U qimir etmadi, faqat chaqqonlik bilan qamchining uchini ushlab qoldi. Politsiya boshlig'i keskin siltab tortdi, lekin yigit qo'yib yubormadi. Politsiya boshlig'i chala-yarim bilgan "sarf'cha so'kishlarni qalashtirib, yongan ko'zlarini atrofga, boshqa odamlarga olaytira boshladi. Yo'lchining bu jasorati — shu yerdagi hamma "sartlar"ning ishi emasmi, degan bir shubha unda tug'ilgan edi. Yo'lchi buni payqadi-da, bir zumda odamlarga qarab chiqdi. Ba'zilarining ko'zida zulmga nafrat, ba'zilarida yolg'iz qo'rquv ko'rdi. Eshikka yaqin turgan odamlarning qochishga mo'ljallayotganini sezdi. U o'z tufayligidan bir ko'p odamlarning ayblanishi mumkinligidan qo'rqdi. Qamchini asta qo'yib yubordi-

da, sekingina o'rnidan turdi. Ammo, qo'l qovushtirmay, yana loqayd qoldi. Bir qo'lida chilim, bir qo'lida choynak ko'tarib, yo'l ustida choyxonachi yugurdagi turadi, u qo'rqqanidanmi, yo Yo'lchiga achinganidanmi ko'zlaridan mo'l-mo'l yosh quyadi.

Hammaning tili kesik, faqat shipga osilgan bedanalar urinadi. To'rqovoq yorig'idan bir qancha tariq va qush tezagi politsiyaning shop mo'yloviga, ko'kragiga to'kildi. Lekin u sezmadibuni. Odamlarga o'tirish uchun qo'polgina ishorat qildi. Keyin to'xtovsiz so'kib, jahl bilan Yo'lchiga ruschalab bir nima dedi. Yo'lchi boshini silkib, tushunmasligini bildirdi. Orqadagi bir keksha mirshab: "Otingni, dadangning otini aytl.." — dedi. Yo'lchi aytishi bilan politsiya boshlig'i va mirshab bir-birlariga ma'noli qarashdi. Mirshab Yo'lchining qo'lidan tutdi va o'qraygan holda bobilladi: "Rosa qo'lga tushding! Uch kundandani beri qidiraman sani!" ...Politsiya boshlig'i choyxonachiga nima to'g'risidadir baqirib, eshikka chiqarkan, Yo'lchini turtdi: "Ayda, yaman adam!" Yo'lchi orqaga burilib, butun achchig'i bilan hayqirdi: "San odam emas, cho'chqasan!" U qamchini, Yo'lchi esa cho'qmorday mushtini ko'tardi.

YoHchi Hakimboyyachchaning istagiga ko'ra qamatib yuborilgachy Mirzakarimboynikidan ketib, yamoqchi Shokir otanikida qo'ttim topgan singlisi Unsin akasitting taqdiridan xabarsiz, ogHr holatda qoladi. U o'ziga har jihatdan yaqin, sirdosh boHib qolgatt Gulnorning oldiga dardlashmoq uchun keladi...

...Gulnor shoshib-pishib uydan chiqdi, Unsinni zinada qarshi oldi. So'zsiz, lekin butun yurak tuyg'ularini ifoda etgan ko'zlari bilan termilib, qizni uzoq quchoqladi.

Gulnor deraza ostiga ko'rpacha solib, qizni o'tqazdi va o'zi ham yaqin o'tirdi. Ko'zlarini bir-birlaridan bir on bo'lsin ayirmay, sekin-sekin dardlasha boshladilar. Gulnorning yuragi yana yaqinroq, hasrati yana chuqurroq ko'rindi Unsinga, shuning uchun bechora qiz akasining taqdiri to'g'risida so'z ochmaslikka tirishdi. Ammo, Gulnorning butun mavjudiyati u yigitning xayoli bilan band bo'lganidan, u, har vaqtdagi kabi, Yo'lchi haqida so'zlay boshladi.

Gulnor deraza orqali hovliga ko'z tashlab, Unsinga yana yaqinroq o'tirdi va shivirladi:

— Unsinoy, ancha vaqtdan buyon o'zimcha bir narsani

o'ylayman, shuni sizga aytay. — Bu o'yim to'g'rimi, yo'qmi, siz gapiring...

Unsin butun diqqatini tuyg'un ko'zlariga to'plab, Gulnorga tikildi.

— Bu zamonda, — davom ettirdi so'zini Gulnor, — kim boy bo'lsa, uning og'zi katta, tili uzun. Bilasizmi, boylardan bittasi o'rtağa tushsa, akangizni qamoqdan bo'shatish oson bo'ladi. Shuning uchun siz Hakimboyvachchaga yo'liqib, unga yalinsangiz, Yo'lchiboyning arzimagan narsaga qamalganini, yot yerda yoppayolg'iz qolganingizni aytib bersangiz...

— Mirzakarimboy tog'amdan so'rasmam, qalay bo'larkan? Uni... xush ko'rmasam ham, u, til uchidanmi har vaqt manga "jiyanim" deb, shirin gapiradi. Bir unga yalinib ko'ray, nima deysiz, Gulnor opa?

Gulnor boshini egib, chuqur sukutga botdi, bir lahzada yuzini iztirob ko'lankasi qopladi... "Qiz hali yosh. Akasining boshidan o'tgan voqealarni yuzakigina bilsa kerak. Balki, sho'rlik qiz, akasini bir kun ilgariroq ko'rishga intilgani uchun bunga rozidir", — deb, o'yladi-da, qizning boshini siladi va indamasdan, sekingina hovliga chiqdi.

...Unsin Gulnor orqasidan chiqmoqchi bo'lganda, Gulnorning nozik va nafis qomati dahlizda ko'rinib qoldi. U uyga kirib, tik turgan holda, yoniq, yig'lovchi tovush bilan dedi:

— Unsin, boshqa yo'l yo'q. Choldan so'rang. U har baloni biladi, har ishning uddasidan chiqadi. Unsin, mayli, so'rang, yalining... Uh, shu bugun so'rang, shu yerda, mening qoshimda so'rang...

Mirzakarimboy namozasrga yaqin keldi. Unsin o'rnidan turib, qo'l qovushtirib, bir chekkaga suqildi. Boy salla-choponini yechib, xotiniga berdi, qoziqdan do'ppisini olib kiyib, ko'rpachaga o'tirdida, Unsinga qaradi:

— Jiyan, shundamisan? O'tir-o'tir...

Choi har vaqtdagi kabi jiddiy sukutga botdi, so'ngra soatiga qaradi.

— Hay, kim, — Gulnorni shunday chaqirdi u, — ovqatni tezroq qilinglar.

Gulnor eshitilar-eshitilmas bir nima deb javob berdi va tokchadan asbob olmoqchi bo'lib, qizga yaqinlashdi-da, ko'zlari bilan unga imo qildi: "So'zlang!" Unsin bir necha daqiqa so'z topolmasdan iymanib, ikkilandi. Nihoyat titroq tovush bilan dedi:

— Tog'a, man sizni kutib o'tirgan edim.

— Manimi?— chol boshini ko'tarib qizga qaradi. — Hali ham anov... mahsido'znikidamisan? Akang tentak yigit, ko'p noqobil chiqdi.

— Yaxshimi-yomonmi, u sizga jigar bo'ladi. Ham sizda shuncha yil ishladi. Tog'a, man bu yerda yolg'izman. Onam bo'lsaydi, qishlog'imga ketardim. Tog'a, sizga yalinib keldim, Yo'lchi akamni qamoqdan chiqarishga ko'maklashing. Sizni hamma taniydi: o'ris to'ralari so'zingizni yerda qoldirmaslar, ikki og'iz so'zingizni bizdan ayamang. Onamning arvohini xursand qilasiz, tog'ajon! — qiz so'nggi so'zlarni yig'i aralash, bazo'r so'zladi. Boy bir-ikki daqiqa jim qoldi.

— Qadimdan qolgan bir gap bor, jiyan: "Olato'g'anoq olg'ir bo'lsa ham qarchig'aydek bo'lmas", — zaharxanda bilan so'zladi chol. — Uning qo'li qayerga yetadi? O'z qishlog'ida, o'z tenglari orasida har noma'qulchilikni qilsa o'taveradi. Bu yer shahri azim, bu yer Toshkent. Xo'sh, u tentakni qutqazib nima qilasan, jiyan? U tuzalmaydi. Qamoqda ezilsa, mulla mingan eshakday bo'ynini solib, bir kunmas-bir kun, balki chiqib kelar, qo'yaverish kerak, jiyanim Unsin...

Unsin bunday muomalaga, bunday zahar tilga qarshi qanday javob berishni bilmay g'azabdan qaltiradi. Boyning so'ziga dahlizda quloq solib turgan Gulnor chiday olmadi, uyga kirib, Unsinning yoniga cho'qqayib o'tirdi va dadil gapirdi:

— Shuyetim, shug'arib qizningko'zyoshlarigaachinmaysizmi? Sizdan boshqa kimi bor? Hammalaringning yuraklaring toshmetindan ham qattiq ekan... Jilla bo'lmasa, yaxshi so'zlang, dalda bering bu qizga...

Mirzakarimboyning rangi o'chdi, ko'z oqlari dahshatli ravishda o'ynab ketdi. Jahldan duduqlanib, Gulnorga baqirdi:

— San-sanga nima? Ab-ablahL Kimga achinaman? Uning bir muttaham temirchi do'sti bor. Shokir ezma degan bir otasi bor. Ular qutqarsin. San bu ishga ikkinchi marta qorishmaL

Gulnor keskin harakat bilan o'rnidan turdi: "Sizlar odamgarchilikni bilmaysizlar!" — dedi-da, qaltirab dahlizga otildi. Uning orqasidan Unsin chiqdi, entikib-entikib dedi:

— Akamni shuncha yil ishlatib, haqqini bermadingiz. Endi qamoqda chiritmoqchimisiz? Xudo sizga ham ko'rsatar!

...Bir oy o'tdi. Bu oy — Gulnor uchun ayniqsa, chuqur qiynalish oyi bo'ldi. U erta-kech o'z-o'zini koyidi, o'zining

soddadilligi, inonuvchanligidan achchiqlandi. "Esimni tanigandan buyon boyning, uning o'g'il-qizlarining yomonligini bilib, ko'rib keldim. Laqma bo'lmasam, Yo'lchining qamoqxonada chirishini istagan odamlardan uni qutqarishni umid qilarmidim? Bechora Unsin... G'amiga g'am qo'shildi. Ilgari akasining tez kunda chiqib qolishini kutar edi. Endi-chi? Boyning achchiq so'zlari, yaramas niyatlari uning yuragini chil-chil qilgandir..."

⁴ 1
^ f
m •

Savol va topshiriqlar

1. Hammollarning Yo'lchini yoqtirmay qarshilaganliklari sababini izohlang.
2. Bozor va undagi kishilarning tarovatsiz qiyofada tasvirlanganligi boisini anglashga harakat qiling.
3. Parchadagi choyxona va unda Mashrab g'azallarini o'qiyotgan qalandar tasviriga e'tibor qiling.
4. Choyxonadagi odamlarning kelgindi politsiya boshlig'idan bunchalik qo'rqishi sababi haqida to'xtaling.
5. Politsiya bilan to'qnashuvning: "***Politsiya boshlig'i pishiq o'rilgan charm qamchini bilan Yo'lchining ochiq ko'kragini va bo'ynini uzib oldi. Yo'lchi seskandi, ko'zlariga g'azab quyulsa ham, vaziyatini o'zgartmadL Qamchi uning badanini emas, ko'nglini tilganday bo'ldi***" tarzidagi tasviri yigit shaxsiyatining qay jihatlarini anglatganligini so'zlang.
6. Yo'lchi tabiatidagi mag'rurlik va haqiqatchilik uning: "***Nima gunoh qildim? Qamchiga uzr so'raymanmi***" — degan xitobida qanchalik ko'ringaniga to'xtaling.
7. Yo'lchining boylarga yalinmasligi haqida Gulnor aytgan so'zlar zamirida qanday ma'no borligini tushuntiring.
8. Gulnorning Mirzakarimboy bilan munosabatlariga qarab, uning tuyg'ularini sharhlashga urining.

Tuhmat bilan qamalgan Yo'lchida nafaqat Mirzakarimboy, balki umuman mulkdorlarga nafrat tuyg'usi kuchayadi. Bu orada farzand ko'rib qolsa, otalarining mulkiga sherik bo'lishidan xavotirlangan boy bolalari Gulnornizaharlab o'ldirishadi. Oldinlari Yo'lchining zo'ravonlardan noroziligi ko'nglidan joy olgan bo'lsa, endilikda amaliga ham ko'chadi. Quyida yigitning mardikor olishga qarshi xalq harakatida qatnashganligi tasvirlangan parcha bilan tanishasiz.

Oddiy yoz tongi... Quyosh Kalkovuz suvi bo'ylab o'sgan qalin tollarning uchida o'ynaydi.

Yo'lchi kun qizimasdan bir necha yuz xom g'isht quyib olish uchun oshiqardi, yuqori mahalla tomonidan kelayotgan eski-tuski paranjili besh-oltita ayolni, hayajonli ravishda tevarakka alanglab, ildam yugurgan bir necha yigitni ko'rdi, yuragi birdan allanechuk to'lqinlanib, keluvchilarga termilgan holda, to'xtab qoldi.

Ayollar ko'prik boshida chapak chalib, tizzalarini urib chinqirishdi: "Dod zolimlarning dastidan! Oq podshohning taxti kuysin! Qorasi o'chsin!" Yigitlardan biri — uvada kiyimli, chorpaxil va yuzi oftobda kuygan korandami, chorakormi, ko'zlarini chaqchaytirib, og'zini katta ochib, yo'g'on tovush bilan atrofga bong urdi: "Yuraver, yigitlar, yuraver! Maydonga ro'yi-rost chiqib, haqimizni dov qilamiz!"

Hayajondan Yo'lchining yuragi, sandonga tushgan og'ir bolg'aday, ko'krakni "gurs-gurs" urmoqda edi. ...Alamli va yarali ko'ngillardan ro'yi-rost otilib, havoni yangratgan haqiqat ovozi uning butun vujudini titratdi, mazlumlarning, haqoratlanganlarning, tepkilanganlarning ulug', azamat kuni tug'ilganiga shubha qolmadi. Qanday kun? Zolimlarning, zamon zo'ravonlarining yoqalarini tutib, toptalgan huquqlarini dovlash, qonxo'r oq podshohning qora dovrug'ini, uning mazlum xalqlar boshida jilpanglagan ilon qamchinini sindirish kuni! Yo'lchi ko'pdan kutgan va sevgisi qadar chuqur, ma'noli bir kun! U ko'p yillardan buyon bu kunga intizor emasmidi? Ko'p yillardan buyon bu kunning dardi va sevgisi bilan yashasmidi? Ayniqsa, keyingi vaqtlarda bu ulug' kunning ruhini o'z yuragi bilan chuqur sezib, har yerda: mahallada, choyxonada, bozorda o'zi kabi ezilganlar, alamdiydalarning ko'kragini bu ruhning otashi bilan yondirishga intilmaganmidi?

Yo'lchining butun borlig'ida siqilib yotgan kuch olov kabi bir onda lov yonib ketdi...

Odam ancha qalinlashdi, xitoblar, qarg'ishlar, ayol yig'ilari kuchaydi. Shu chog'da, qayerdandir kelib qolgan oppoq, ko'rkam soqolli bir kekxa, odamlarga qarab, duo qilgan kabi, qo'l yozib, baland qichqirdi:

— Azamatlar, shaylaninglar, g'azot, g'azot!

Choyxonadan ikki chapani yigit yugurib chiqib, qo'l qovushtirib, cholga ta'zim qildi. Choi fotiha bergach, ular

belbog'lariga osilgan qinlarni salmoqlab ko'rib, odamlarga g'urur bilan tikilishdi. Yo'lchi qo'lini ko'ksiga qo'yib, mo'ysafiddan so'radi:

— Ota, g'azotning chin ma'nosi nima?

— Tushunmaysanmi? Musulmon farzandi-ya, — salmoqlanib so'radi chol.

— Jilla aniq emas.

— Bo'tam, din islomda g'azot — musulmonlarning kofirlarga qarshi jang qilishidir. O'lsang shahid, o'ldirsang g'oziy! Kitoblardagi asli urush mana shu bo'ladi! — deb tushuntirdi chol.

— Yo'q, ota, to'g'ri emas? — sabrsizlanib dedi Yo'lchi. — Bizniki boshqacha jang bo'ladi. Hamma musulmonlar babbaravar deb o'ylaysizmi? Musulmonlar o'rtasida bo'rilar yo'qmi? Mayli, kofirmi, musulmonmi, biz bo'rilarning jazosini beramiz. Ular kofirda ham bor, musulmonda ham bor... Biznikilarning tishlari boshqalarnikidan qolishmaydi. To'g'rimi, xaloyiq? Bizning urushimiz ozodlik urushi bo'ladi, ota. Biz hamma bo'rilar, hamma qonxo'rlarni, zolimlarni yanchib tashlaymiz!

— Nafsilamrda, haqiqat gap shu! — dedi birov odamlar orasidan qichqirib.

Yo'lchining so'zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi:

— Astag'firullo!

...Yo'lchi hech kimdan, hech nimadan tap tortmasdan, har qadamda odamlarni jalb etib, "Balandmachit"ga yetganda, har tomondan — Shayhantovur va boshqa mahallalardan keluvchi xalqning "01mazor"ga, politsiya mahkamasiga burilishini ko'rib, muyulishda to'xtadi. U olomon bilan yangi shaharga chiqib, bosh hokim mahkamasi oldida qo'zg'olonni avjlantirishni o'ylagan edi. Lekin qo'zg'olonchi xalq politsiya mahkamasi tomon yuguraverdi. Xalq ko'zida bu — eng qora, eng mudhish, eng zolim mahkama edi, bu — uning bag'riga sanchilgan zaharli xanjar edi.

Yo'lchi o'z ichida: "Yaxshi, o'tni shu yerdan qo'yamiz, zulm qayerda uchrasa, shu yerda yondirish kerak", — deb o'yladi-da, so'zi, harakati bilan odamlarni ruhlantirib, "01mazor"ga yugurdi...

"01mazor"da, politsiya mahkamasining hovlisi oldida xalq qalin to'plangan edi. Yana tevarakdan odamlar to'xtovsiz ravishda bu yerga oqmoqda edi.

Politsiya eshigi berk; yashil moy bilan sirlangan yog'och panjaralar oldida tutaqqan xalq qaynaydi. Yigitlar, xotinlar panjaraga tirmashadi. Yo'lchi o'z sheriklari bilan birga panjaralarni

buzishga kirishib qoldi. Butun xalq, erkak-ayol, birdan yopirilib, panjaralarni qasir-qusur bilan sindirib tashladi.

Xalq tovushi tinimsiz guvillaydi: "Bu yoqqa chiq, itlar!", "Qorinlaringni yoramiz, cho'chqalar!", "Bitsin, zolim podshoh!"

Bir rus va bir necha "sart" mirshablar — zulm malaylari ichkaridan yugurib chiqib, so'kib, quturib, olomoni itarishga, orqaga surishga urinisharkan, Yo'lchi: "Ur!" — deb hayqirdida, oviga chang solgan arslondek, mirshablar ustiga tashlandi. Birpasda ikki mirshabni g'isht ustiga ag'darib tashladi. Xalq ham zo'r suron bilan boshqa mirshablarga otildi. Yuzlarcha erkak-ayol mushtlari ostida badanlari dabdala bo'lgan bu ko'ppaklar ichkaridan xalq ustiga yog'ilgan o'qlarning yordami bilan bazo'r qochib, mahkama ichiga yashirina bildilar... Eshik ochilib, shop mo'ylov, go'shtdor yuzidan zahar tomchilagan Machalov bilan birga, uning kabi pogonli, yarog'-aslahali ikki to'ra zinada qaqqaydi. Ularning ranglari o'chgan, lablari qiyshaygan; ko'zlarida qo'rquv ravshan sezilsa ham, lekin "ojiz, yuvosh sartlar" oldida o'zlarini dadil tutishga, zulm bilan gerdayishga tirishib, qo'llarining keskin harakati bilan xalqqa tinchlanishni buyurishdi.

Ulardan biri oq podshohning "oliy irodasi"ni tushuntirish uchun titroq lablari bilan so'zlashga urindi. Ammo ezilgan xalq bu yerga so'z tinglash uchun kelmagan edi. Kinli shovqin yana kuchaydi, odamlar har tomondan toshlar, g'ishtlarni yana yog'dira boshladi. Achchig'i olovlangan bir ayol u to'ralardan biriga yopishib, zinadan pastga siltab tortdi. Olomon uni yerga ag'darib, xalq ichiga sudrab ketdi. Bosh yalang, ko'kragi ochiq, ko'zlari ajoyib chaqchaygan bir yigitcha chaqqonlik bilan uning qilichini qinidan sug'urdi.

Naq shu onda, Machalov buyrug'i bilan zinadan, deraza orqalaridan xalq boshiga o'q yog'ila boshladi. Mana birin-ketin xotinlar yerga yiqildilar. Biri jimgina qotib qoldi. Biri to'lg'onib, ozg'in qo'llari bilan paranji-chachvonini mijg'alab tortib, g'isht ustida yumalandi. Sersoqol, o'rta yashar, juda juldur kiyimli bir kishi o'ng qo'li bilan chap yelkasini mahkam qisib, og'riqdan ko'zlarini yumib, sekingina yerga cho'kkaladi: uning barmoqlari orasidan qon tomchilari anor suviday silqib oqdi. Olomon bir zungina cho'chib orqaga tislandi.

Yo'lchi oldingi qatordagi erkak va ayollar bilan birga hayqirib, yana mahkama sari bosib bordi. Bir nafasgina qotgan xalq

to'liqini yana kuchliroq tazyiq va matonat bilan olg'a sapchidi. Navkarlardan biri lahzada majaqlanib tashlandi.

Politsiyalar, mirshablar yana uylarga qamalishdi. Xalq qaynaydi, derazalar orqali ichkariga bosib kirishni ko'zlasa ham, lekin qurol yo'qligidan ikkilanib qoldi. Yo'lchi o'z do'stlarini chaqirib, ichkariga bosqin yasash, iloji bo'lsa, qurol topish uchun tevarakka ko'z yugurtirdi. Yo'lchi ertalab mahalladan o'zi boshlab kelgan yigitlarni ko'rib, sabrsizlik bilan ularga yondashishga tirishdi. Lekin olomon o'rtasida, ixtiyorsiz ravishda, bir daqiqa to'xtab qoldi. Hisobsiz xotinlar ichida, tiqilinchda ko'zi bir qizga tushdi. U bundagi boshqa ayollar kabi, dam chachvonini butunlay ko'tarib, dam tushirib turadi, bo'ynini cho'zib, to'rt tomonga jovdiraydi. Ko'zlaridan oqqan tomchilar quyoshda injuday yonadi. Bu yerda kurashgan sanoqsiz onalar, buvilar orasida yagona qiz, ehtimol, u edi. Yo'lchi birinchi boqishdayoq u qizning chehrasida Gulnorning ruhini ko'rdi; yuz bichimi, ayniqsa, ko'zlarining ichki ma'nosi va jilvasi Gulnorni yodlatdi. Yigit bir on tikildi-da, ko'zlarini yumdi: yuragini o'tkir bir nima chuqur tilib ketdi, go'yo uning butun o'zligini Gulnor xayoli quchdi. Ko'ksida Gulnor qayg'usi og'riq-alam bilan to'liqinlandi: "Qani Gulnor? Qani u jononi? Oh, u yo'q, bunday yigit to'yida, xalqning to'yida yo'q. U yer bag'rida! Bu bir begona qiz, yo yolg'iz akasini, yo mehribon onasini qidirib kelgan. Qani mening mehribonim?" Yo'lchi o'z ichida o'ylarkan, har yoqdan qizg'in, kesik tovushlar eshitdi: "Ana polismeystr! Cho'chqa Kolesnikov! Ana askarlar... Bo'sh kelmanglar, yigitlar, uraveringlar, shovvozlar!"

Xalqda harakat, hayajon kuchaydi. Yo'lchi suqila-suqila oldinga intildi.

9 f. *Savol va topshiriqlar*

1. Olomonning: "***Oyoqlar ildam, ko'kraklar bala/td, boshlar mag'rur...***" ekanligi sababini tushuntirishga urining.
2. Odamlar to'dasining politsiya mahkamasiga qarab yurganligi sababini izohlashga urining.
3. Asardagi: "***Havoda asabiy, kuchli bir g'ulg'ula yangraydi. Hayajondan ba'zilarining ko'zlari yoshlanadi. Hamma o'z bilganicha qichqiradi, zulmdan, jabrdan shikoyat qiladi, zorlanadi***" tasvirini izohlang.

4. Yo'lchining qo'zg'olondagi ishtiroki tasodifiymi? Yoki isyonkorlik uning tabiatida azaldan bormidi?
5. Yigitning mahkamaga hujum vaqtidagi faolligi sababini izohlang.
6. Zulmga qarshi ko'tarilgan xalq ruhiyati asarda qanday tasvirlangan? Ayollar tabiati ifodasiga e'tibor qiling.

* * *

O'lgan, yarador bo'lganlarga qaramay, qo'zg'olonchilar katta suron bilan ilgari otilib, tosh bo'ronni kuchaytirdi. Ichkariga bosib kirishga hujum qildi. Bir xotin naq zinaga chiqqan paytda, o'q uni yerga uchirdi. Yo'lchi hayqirib, hansirab kazak askarlariga sapchidi. Sersoqol, dov askar bilan olishib ikki musht bilan uni garanglatdi-da, chapdastlik bilan qilichini sug'urib oldi. Bir onda u o'z kuchining o'lchovsiz darajada o'sganini sezdi. Dushman qo'lidan o'lja olingan qilichni, quyoshda oq olov singari yongan qurolni havoga baland ko'tardi. Ichkariga qochayotgan polismeystrning boshini majaqlash uchun shaxdam yugurdi. Faqat deraza orqasidan uzilgan o'q bilan, u tomiri tortishgan, yoki garanglangan odam kabi, bir lahza qotib qoldi, so'ng, qilichni mahkam ushlab, bukchayib, ohistagina yerga yiqildi. Bir nafasdan so'ng, ko'zlarini sekin ochdi. Tiniq zangori samo, azamat quyosh uning ko'zlariga kirdi. Qarshidagi daraxtga tirmashib, telefon simini qirquvchi qora choponli bir yigitni — do'sti O'rozni ko'rdi... Butun vujudini zirqiratgan dahshatli og'riqdan tishlarini mahkam qisdi. Ammo o'lim bilan kurasharkan so'nggi zarba uchun butun g'azabini, kuchini, irodasini to'pladi-da, bir qo'lini yerga tirab, boshini yerdan uzdi: qaddini rostlar ekan, ko'z oldi qorong'ilashdi, yana sekingina yerga yiqildi...

Kimdir uni quchoqlab, peshanasini silab qichqirdi:

— Yo'lchiboy! Og'ang o'lsin! Voy qadrdonim, jigarim.

Yo'lchi ko'zini bazo'r ochib Qoratoyini ko'rdi. Uning yosh qaynagan ko'zlariga chuqur do'stlik sevgisi bilan boqib, "yig'lamang" degan kabi imo qildi.

...Xufton vaqtida O'roz bir tanish aravakashning aravasiga bir necha bog' poxol ortib keltirdi. Qorong'ida Yo'lchini aravaga yotqizib, ustiga poxol tashlab, qo'rqinch, tahlika ostida Saodat kampirnikiga jo'nashdi.

Yurtda katta qo'zg'olon, otish-tutish bo'lganini eshitgan

Unsin, akasidan xavflanib, kechga yaqin temirchining bir o'g'li bilan birga Taxtapulga kelgan edi... Yo'lchining shu vaqtgacha qaytmaganiga ular tashvishlansalar ham, fojidan xabarlari yo'q va bunday baxtsizlikni esga ham olmagan edilar.

Shokir ota Yo'lchining boshiga cho'kka tushib, o'zining og'ir dardli, chuqur yarali qalbi bilan uzoq yig'ladi. So'ng, Unsinni chetga tortib, boshini silab, butun otalik samimiyati bilan taskin berishga tirishdi.

— Qizim, jonim qizim, — yig'i aralash gapirdi chol, — san ko'p o'rtanma. Man so'zlay, san aqlli qizsan, hammasini tushunasan. Yo'lchining o'limi ancha-muncha o'lim emas. Bu juda katta o'lim. Akang, Yo'lchi o'g'lim nima uchun, kim uchun qon to'kdi? O'zi uchun emas, xalq uchun, yurt uchun, jamiki alamzadalar, alamdiyalar uchun qon to'kdi. Bu qon eng qutlug', eng muborak, eng sof qon... Bunga gumonim yo'q. Qizim, akang mard yigit edi, nomusli yigit edi. Nomus bilan, mardlik bilan o'ldi... Yo'lchining qoni behuda ketmaydi, sira behuda ketmaydi. Bu hikmatli qon, qutlug' qon. Unda sir ko'p. Keyin tushunasan, qizim. Man o'lib ketsam, bir vaqt o'zing: "Ha, Shokir otam shunday degan edi", — deb yodlarsan. Yo'lchi o'g'limning qoni qutlug', uni yuzga, ko'zga surish kerak... — chuqur xo'rsinib davom etdi chol,— kuyma, qizim. Mana, man otang, ana kampir onang, qishloqda akang bor, yana Qoratoydek mard og'ang bor... Hammamiz sanga mehribonmiz. Durust, Yo'lchiboy er o'g'li — er edi, u boshqa olamdan edi. Lekin o'limi ham ulug' bo'ldi. Buni yaxshi tushun, qizim!

Unsin bir vaqtlar Gulnor bergan uzukni akasiga hali topshirmagan edi. Uni cho'ntagidan chiqarib, o'pa-o'pa Yo'lchining jimjilog'iga taqdi. Uzuk barmoqning yarmiga ilindi. Qiz bardosh qila olmadi, o'zini yerga otdi.

Qoq yarim kechada Yo'lchini tobutga solib, hovlida uch kishi — Shokir ota, Qoratoy, O'roz — janoza o'qishdi. Boshqa odam yo'qligidan va kechasi mahalladan yigitlarni chaqirish ancha xavfli bo'lganidan, Qoratoy bilan O'roz o'z kuchlariga ishonib, tobutni ko'tardilar. Saodat kampirni zo'r bilan uyda qoldirishdi. Tobut orqasidan Shokir ota va Unsin ketdi...

Ular juda sekin yurishdi. Yo'lning yarmidan o'tganda, ufqlarga qon kabi toza, qizil shu'lalar yugurdi. Chiqayotgan qu-yoshni salomlab, yashil daraxtlarda qushlar sayray boshladi...

1. Ommaning o'qqa tutilishi lavhasini diqqat bilan o'qing. Unda olomonning ruhiyati qanday aks etganiga to'xtaling.
2. O'lja qilich bilan jangga kirgan Yo'lchi tabiatining: **"JBir onda u o'z kuchining o'lchovsiz darajada o'sganini sezdi. Dushman qo'lidan o'lja olingan chapdastlik bilan qilichini, quyoshda olov singari yongan qurolni havoda baland kotardi"** tarzida o'zgartirilganligi sababini izohlang.
3. Yo'lchining o'q yegandagi holati nega **"Tiniq zangori samo, azamat quyosh uning ko'zlariga kirdi"** shaklida tasvirlangan deb o'ylaysiz?
4. Yo'lchining o'lim bilan olishayotgandagi holati tasviriga tayanib, uning shaxsiyatini tavsiflang.
5. Akasining jasadi tepasidagi Unsin holati tasviriga e'tibor qiling.
6. Shokir otaning Yo'lchi to'kkan qon qutlug' qon ekani haqidagi gaplari ifodasini qayta o'qib, izohlang.
7. "Erk yo'lida to'kilgan qon" mavzusida insho yozing.

"QUTLUG' QON" ROMANI TO'G'RISIDA

Oybek — yetuk prozaik edi. Uning qator romanlari, ko'plab qissalari o'zbek nasri rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Yozuvchining nasriy asarlari millat vakillari ruhiyatini aks ettirish jihatidan o'ziga xos o'rin tutadi. Oybekning prozaik asarlari orasida "Qutlug' qon" romani alohida badiiy qimmatini bilan ajralib turadi. Adib bu asarni yozishga qatag'on avj olgan mash'um 1937-yillarda kirishgan edi. Zarifaxonim shunday xotirlaydi: *"Biz har kuni ertalab hali u, hali bu tanishimizning qamalganini eshitamiz. Kunlar nihoyatda betinch. Hamma ziyolilar "xalq dushmani deb e'lon qilinish qalmog'ida. Na kunduz halovat bor, na tunda — uyquda. Har daqiqa tashvish, har daqiqa yurak titroqda. Biz bolalarni qo'rg'onda qaynota-qaynonamga qoldirib, ikki temir karavotni bog'ning chetiga ko'chirdik. (Go'yo bizni bog'dan topisholmaydiganday)..."*

Oybek... butun yoz ichi bog'dan chiqmay ijod qildi. Oybek buyuk iroda egasi edi. Shuning uchun ham u o'ta tahlikali va fojiali kun-

tarda, g'urbat yutib kechirilgan hayotda "Qutlug' qon"day go'zal va o'lmas bir asarni yaratdi".

Tahlikali vaziyatda bo'lishiga qaramay, roman ilhom og'ushida shiddat bilan yozilgan. Bu haqda adibning sinfdoshi, adabiyotshunos olim Homil Yoqubov keyinchalik: *"Oybek shu qadar qizg'in ilhom bilan qalam tebratdiki, olti oy badalida milliy ozodlik harakatida mehnatkash xalq ongining munavvarlashishini tasvirlagan, badiiy jihatdan yuksak asar "Qutlug' qon"ni yozib bitirdi",* — deb eslaydi. Ehtimol, adib hayotdagi adolatsizlikni, zulm-zo'rlikni ko'rmaslik, undan o'zini chalg'itish uchun butun e'tiborini romanga qaratgandir. Yozuvchi bunga qadar nasrda boryo'g'i bir necha hikoyagina yaratgan edi xolos. Lekin hayotni sinchiklab kuzatgan, dunyo adabiy tajribalaridan chuqur xabardor, atrofida ro'y berayotgan hodisalardan kuchli ta'sirlanadigan qalb egasi Oybek yirik nasriy asar yozishga ruhan tayyor edi.

Yozuvchi qo'lyozma ustida jiddiy ishlab, 1939- yilda asarni yozuvchilar uyushmasida muhokama qildirdi. Muhokama chog'ida ayrim kishilar adibni asarga inqilobchi kuchlarni, rus proletariati vakillarini kiritmaganlikda aybladilar. So'ng yozuvchi romanda shu jihatni kuchaytirishga, unga revolyutsioner Petrov timsolini kiritishga majbur bo'ldi.

Roman asosida 1916- yilda Toshkentda bo'lib o'tgan qo'zg'olon yotadi. O'sha vaqtda o'n bir yoshli o'smir bo'lgan Oybek bu voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan. Bo'lajak yozuvchi u paytda ko'rganlarining asl mohiyatini anglamagan bo'lsa-da, milliy ozodlik yo'lidagi qo'zg'olon o'smirning ta'sirchan ko'nglidagi chuqur o'rin olgandi.

Nazardan qochimaslik kerakki, Oybek uchun qo'zg'olon va uning sabablarini ko'rsatish asosiy maqsad emasdi. Qo'zg'olon to'g'risida birorta ilmiy-tarixiy yo'nalishda maqola yozishi ham mumkin edi. Adib bu davr kishilari ruhiyatini, ularning ko'nglidagi ezgulik va yomonlikka munosabatni, yangilanib borayotgan davr va unda yashashi lozim bo'lgan odamlar tabiati o'rtasidagi muvofiqlik va zidlikni aks ettirmoqchi edi. Shuning uchun ham asar markazida qo'zg'olon emas, balki Yo'lchi, Gulnor, Shokir ota, Mirzakarimboy, Yormat, Tantiboyvachcha singari kishilar taqdiri turadi.

Romanning bosh qahramoni Yo'lchi — mard, halol, oqko'ngil, olijanob yigit. Ma'lumki, inson o'zi qanday bo'lsa, o'zgaralar haqida ham shunday o'ylaydi. Shuning uchun ham Yo'lchi shahardagi

qarindoshlardan mehr-u muruvvat kutadi. U o'ziga qilinadigan yaxshiliklar evaziga halol mehnati bilan badal to'lay oladi. Buni siz romanda yigitning mehnatdan qo'rqmasligi, ishning ko'zini bilishi tasvirlangan o'rinlardan payqab olasiz. Yo'lchi kunda kavlash, beda o'rish singari kuch talab etiladigan og'ir ishdan ham, mehmonlarga xizmat qilishday yumushlardan ham og'rinmaydi.

Oybek asl inson qanday tabaqadan chiqqan bo'lishiga qaramay, uni yengib bo'lmasligini aks ettiradi. Shuning uchun ham na Mirzakarimboy, na Tantiboyvachcha, na o'ris to'ralar Yo'lchini o'zi to'g'ri deb bilgan yo'ldan qaytara oladi. Chunki yigit puli, mavqeyi, mansab-u martabasi bo'lmasa ham o'zini ulardan past hisoblamaydi. Ular ko'rsatgan noto'g'ri yo'ldan yurishni esa, pastkashlik sanaydi.

Yo'lchining zulmga, zo'rlikka qarshi qo'zg'algan xalqqa qo'shilishi ham, bu to'daning yetakchisiga aylanib qolishi ham uning tabiatidagi kurashchanlik va adolatga tashnalik tuyg'usidan. Muhimi shundaki, adolatga intilgan odam kuchli bo'ladi. Hazrati Temurning: "Kuch — adolatda", — degan hikmati bejiz emas. Chunki adolat yo'lini tutgan odam Haq o'zi tomonda ekanini biladi, haq hamisha adolatning qaror topishiga yordam qilishiga ishonadi. To'g'ri, Yo'lchi maqsadiga erisholmadi, u bosh qo'shgan kurash g'alaba bilan tugamadi. Chunki zulmni, adolatsizlikni, yovuzlikni yengish hech qachon oson bo'lmagan. Lekin Yo'lchi haq yo'ldan qaytmagani, vijdoniga, imoniga xiyonat qilmagani, ezgulikka ishonib, uni qaror toptirishga intilib yashagani bilan tirikdir.

Nazariy ma'lumot

ROMAN JANRI HAQIDA

Ko'pincha, biror milliy adabiyotning darajasi unda romanchilik qanchalik rivojlanganligi bilan belgilanadi. Abdulla Qodiriy tomonidan boshlab berilgan o'zbek romanchiligi ham o'sishning katta yo'lini bosib o'tdi. Aslida roman atamasi fransuzcha "roman" so'zidan olingan bo'lib, roman guruhiga mansub tillarda bitilgan nasriy asarlarni anglatgan.

Roman deganda ***qahramonlarning boshqalarga o'xshamaydigany o'ziga xos jihatlarini biror muhim voqea-hodisa asosida ko'rsatib berishga bag'hlangan katta hajmli asar tushuniladi.***

Garchi, "roman" so'zi atama sifatida o'rta asrlardan e'tiboran roman xalqlaridan biriga mansub tillarda yozilgan asar ma'nosida qo'llanila boshlagan bo'lsa-da, sochma yo'lda qora so'z bilan bitilgan ilk romanlar bundan ikki yarim ming yillar oldin yuzaga kelgan. Keyinchalik she'riy romanlar ham yaratildi. Shu tariqa, romanlarni *nasriy* va *she'riy* tarzida ikki turga bo'lish mumkin bo'ldi.

Shuningdek, adabiyotshunoslik ilmida romanlar mavzu yo'nalishiga qarab *tarixiy, falsafiy, siyosiy, maishiy, biografik, fantastik, detektiv* kabi xillarga ham ajratiladi. Jumladan, siz hozirgina tanishgan "Qutlug' qon" asari tarixiy roman hisoblanadi. Chunki unda alohida odamlarning alohida taqdirleri butun o'zbek xalqining hayotida muhim bosqich bo'lgan voqealar tasviri bilan uyg'un holda aks ettirilgan.

Ma'lumki, roman janridagi asarlar ko'lamdorligi sababli katta nasrga mansub sanaladi. Ijod tajribasida ikki, uch va undan ortiq kitoblardan iborat romanlar ham anchagina. Hatto, o'nlab kitoblardan tashkil topgan romanlar turkumi ham bor. Adabiyotshunoslik ilmida roman janriga mansub asarlar necha kitobdan iborat ekaniga qarab ham muayyan guruhlariga ajratiladi. Chunonchi, ikki kitobdan iborat roman **dilogiya**, uch kitobdan iborat roman **trilogiya**, to'rt kitobdan iborat roman **tetralogiya**, besh kitobdan iborat roman **pentalogiya** deb yuritiladi.

Shuningdek, romanning millat, jamiyat yoki mamlakat hayoti uchun o'ta muhim voqealar xalqning ijtimoiy ongi va tuyg'ularidagi tub o'zgarishlar bilan uyg'unlikda tasvirlangan g'oyat murakkab bir turi ham bo'lib, u **epopeya** deb yuritiladi.

0. Balzakning "Inson komediyasi", L. Tolstoyning "Urush va tinchlik", M. Sholoxovning "Tinch Don", M. Gorkiyning "Klim Samginning hayoti" singari asarlar romanning ana shu guruhiga mansub. O'zbek adiblaridan Muhammad Ali to'rt kitobdan iborat "Ulug' saltanat" epopeyasida Amir Temurning shaxsiyati va o'zbek millatining o'sha davrlardagi uyg'onishi va ko'tarilishini qalamga olgan.

ODIL YOQUBOV
(1927-2009)

Hayot va ijod yo'li. Odil Yoqubov o'zbek adabiyotining yetakchi yozuvchilaridan biri edi. U — tabiatan faol, jamoatchi shaxs bo'lgan. O. Yoqubov jamiyat ishiga hayotini tikib, shu yo'lda qurbon bo'lgan kishining farzandi.

Hujjatlarga ko'ra Odil Yoqubov 1926- yilning 20- oktabrida Janubiy Qozog'iston viloyatining Turkiston shahri yaqinidagi Qarnoq qishlog'ida tug'ilgan. Aslida esa 1927- yilda dunyoga kelgan. Otasi — ishchan tashkilotchi, tadbirkor va o'qimishli ziyoli Egamberdi Yoqubov o'z vaqtida sho'rolar hukumatining ishongan kishilaridan bo'lib, Qozog'istonda mas'ul lavozimlarda ishlagan. Keyinroq shaxsga sig'inish avj olgan davrda avval amaldan paslatilgan, so'ng 1937- yilda qatag'onga yo'liqib, qamoqqa olinganicha, qaytib kelmagan. Bo'lajak adib 1944- yilda o'rta maktabni bitiradi.

Bo'lajak yozuvchi 1945- yilda asli 1927- yilda tug'ilgan bo'lishiga qaramay, o'zini 1926- yilda tug'ilgan va o'n sakkiz yoshga to'lgan qilib ko'rsatib, o'z arizasi bilan ko'ngilli ravishda Ikkinchi jahon urushiga jo'naydi. U avval Uzoq Sharqda xizmat qilgan, so'ng Mo'g'ilistonning cheksiz Gobi eho'lini piyoda bosib o'tib, Yaponiyaga qarshi olib borilgan urushda qatnashgan. Insoniyat erki uchun bo'lgan janglarda shaxsan qatnashishni or-nomus masalasi hisoblab jangga kirgan romantik yigit urush tugagandan so'ng ham yurtga tezda qayta olmaydi. Uni 1950- yilga kelibgina uyga jo'natishadi.

O. Yoqubov 1951-1956- yillarda SAGU (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) filologiya fakultetining rus tili va adabiyoti bo'limida o'qiydi. O'qishni tugatgandan keyin 1959- yilgacha

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida maslahatchi bo'lib ishlaydi. Bolalikdan rus adabiyoti bilan tanish bo'lgan, besh yillik harbiy xizmatda rus tilini puxta o'rgangan O. Yoqubov 1959-1963- va 1967-1970- yillarda butunittifoq miqyosida bosilib, tarqaladigan "Literaturnaya gazeta"ning O'zbekistondagi muxbiri sifatida faoliyat ko'rsatadi. 1970-1982- yillar orasida "O'zbekfilm" kinostudiyasida, Respublika kinematografiya qo'mitasida bosh muharrir, G'afur G'ulom nomidagi nashriyotda bosh muharrir o'rinbosari lavozimlarida mehnat qiladi.

1982- yildan 1989- yilgacha "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" haftaligining bosh muharriri bo'ladi. 1989-1996- yillarda esa O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Bu davrda adib shaxsiyatiga xos kengfe'llik to'la namoyon bo'ldi. U o'zbek yozuvchilariga tegishli sharoit yaratish, ularga ijod erkinligi berish borasida katta ishlarni amalga oshiradi.

Odil Yoqubov 1996—2004 yillarda Atamashunoslik qo'mitasi raisi, 2005- yilgacha Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati Asambleyasining vitse prezidenti vazifalarini ado etgan. Ulkan yozuvchi 2009- yilning 21- dekabrda Toshkent shahrida vafot etdi.

Adibning ilk asari "Tengdoshlar" qissasi harbiy xizmatda ekanida yozilgan va 1951- yilda "Sharq yulduzi" jurnalida bosilib chiqqan. Keyinroq adib "Chin muhabbat", "Aytсам tilim kuyadi, aytсам dilim" (1956), "Yurak yonmog'i kerak" (1957), "Olma gullaganda" (1960) kabi qator dramatik asarlar yaratgan. Uning bu asarlari Hamza nomidagi Respublika akademik drama teatri(hozirgi O'zbek milliy akademik drama teatri)da ijro etilgan. 1956- yilda "Ikki muhabbat" nomi bilan nasriy asarlar kitobi bosildi. Keyin birin-ketin "Muqaddas" (1960), "Bir feleton qissasi" (1961), "Tilla uzuk", "Larza", "Qanot juft bo'ladi" (1969), "Billur qandillar" (1975), "Izlayman", "Matluba", "Qaydasan, Moriko" qissalari chop etildi.

Adib dramaturgiya, hikoya va qissachilikda qalamini charxlagach, roman janrida ham bir qator asarlar yaratdi. Uning "Er boshiga ish tushsa" (1969), "Diyonat" (1973), "Ulug'bek xazinasi" (1974), "Ko'hna dunyo" (1983), "Oqqushlar, oppoq qushlar" (1988), "Adolat manzili" (1997), "Osiy banda" (2006) kabi romanlarida turli davrlarda yashagan turfa odamlarning ruhiy olami, ma'naviy dunyosi, iztirob-u quvonchlari mahorat bilan aks ettirilgan.

ULUG'BEK XAZINASI
(romandan parchalar)

Mirzo Ulug'bek qirmizi poyandoz to'shalgan xiyobondan ohista yurib orqaga qaytarkan, darvozaning yonida oq ko'pikka cho'milgan bir necha otlarni ko'rdi. Koshonadan chiqqan shahzoda Abdulaziz bilan qo'lida maktub ushlagan shayxulislom Burhoniddin shosha-pisha unga tomon yurishdi.

"Tag'in noxush xabar!" — xayolida dedi Mirzo Ulug'bek.

— Qayda yuribsiz, hazratim? — dedi shayxulislom hansirab.
— Amir Iskandar barlosdan chopar kelibdur.

— Tag'in ne mujda? — Mirzo Ulug'bek to'xtab nomaga qo'l cho'zdi. Bir parcha sariq qog'ozga pala-partish yozilgan nomada amir Iskandar shahzoda Abdullatifning hirovul¹ qo'shinlari pistirmadan chiqib, uning qalb² qo'shinlariga hamla qilganini yozgan edi. Amirning xabar berishicha, shahzodaning qo'shinida fillar ham bor. Bu fillar uning suvoriylariga dahshat solgani boisidan u dorussaltana tomon chekinmoqni lozim ko'rgan...

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini nomadan uzib, o'g'li bilan shayxulislomga qaradi. U endigina koshona yonida turgan bir guruh saroy mahramlariga ko'zi tushdi. Mahramlar orasida jiyanlari: shahzoda Abdulla bilan Abu Said Mirzo ham turar, zarbof to'n ichidan suvoriy sovut, boshlariga tilla hoshiyali dubulg'a kiygan bu ikki shahzodaning ham ko'zlarida taraddud, harakatlarida toqatsizlik sezilib turardi.

Mirzo Ulug'bek jo'rttaga ovoziini ko'tarib:

— Shahzoda lashkari yurish boshlabdur, — dedi. — Lashkarlarida fillar bor ermish.

Shayxulislom Burhoniddin rangi o'chib, boshini sarak-sarak qildi:

— Davlatpanoh ne farmon bergaylar?

Mirzo Ulug'bek miyig'ida kulimsiradi.

— Olio taolo peshonaga neni yozgan bo'lsa, shu bo'ladi, taqdir.

— Inshoolloh, peshonangiz yorug' bo'lg'ay. Va illo...

— Jang-jadal qilmoqL

Shayxulislom cho'qqi soqolini ushlab, bosh chayqadi va go'yo saroy ahli eshitishini istamaganday:

¹ Hirovul — qo'shinning old tomoni. ² Qalb — qo'shin markazi.

— Dorussaltanaga qaytmoq darkor, onhazratim! — dedi sekin. — Qal'a mustahkam...

Mirzo Ulug'bek asabiy harakat qilib:

— Hayhot! — dedi. — Shahzodada tosh otg'uvchi arrodalar¹ bordur, taqsir! Butkul shahar zer-zabar bo'ladi! Butkul shahar!

Chol yana asabiylashib boshini sarak-sarak qiddi.

— Vallohi a'lam bissavob! Va lekin shaharni ololmas, sultonim! Jamiki masjidlarga xutba o'qiturmen. Barcha fuqaro oyoqqa turadur, davlatpanoh!..

— O'ylab ko'rmoq darkor, taqsir! — Mirzo Ulug'bek qovog'ini uyganicha koshona tomon yurdi. Yo'lda turgan shahzodalar shosha-pisha yo'l berishdi. Koshonaning ikkinchi oshyonidagi devorlari firuzarang sopol parchinlar bilan bezatilgan katta xonaga shohi ko'rpachalar to'shalib, xontaxtalar qo'yilgan, xontaxtalar yog'liq patirlar, meva-cheva, qovurilgan g'oz va kaboblarga to'la edi.

Mirzo Ulug'bek ichida kulib qo'ydi: "O'lim oldidan bazmi jamshid!"

U to'rga, bir mahallar bobosi Amir Temur o'tirgan joyga o'tirarkan, poygakda ta'zim qilib turgan bakovulga yuzlanib: — Boda keltir! — deb buyurdi. Lekin bodani bemalol ichish nasib etmadi.

Bakovul chiqib, Mirzo Ulug'bek joylashibroq o'tirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi chopar keltirgan nomani tutdi. Bu noma suyuqli navkari Bobo Husayndan bo'lib, birinchisidan ham vahimali edi. Shahzodaning o'ng va chap qanot lashkari yurishni jadallatib, amir Sulton Jondor bilan amir Iskandar barlos qo'shinlarini qopqonga tushirmoq harakatida ekan. Lekin eng yomoni — amir Sulton Jondor qayoqqadir qochgan, qo'shinda yolg'iz amir Iskandar barlos qolgan emish! Bobo Husayn buni xabar qilib, Mirzo Ulug'bekka Samarqandga chekinishni maslahat bergan, o'zi esa amir Iskandar barlos bilan Dimishq atrofida jang qilib, shahzoda lashkarlarini to'xtatib turish niyatida ekanini yozgan edi.

Nomaga qaraganda, shahzoda qo'shinlari ikki-uch farsah joyga kelib qolgan, Mirzo Ulug'bek qanday qarorga kelmasin, bu qarorni darhol qabul qilmog'i lozim edi! U esa... U hamon jang

¹ Arroda — toshotar qurol, manjaniq.

qilish, shahzoda bilan yuzma-yuz kelish istagi bilan yonar edi. Lekin Bobo Husayn yo'llagan nomani o'qirkan, xayoliga bir fikr keldi: dorussaltanaga qaytib va uning darvozalarini berkitib olib, shahzoda bilan sulh-saloh tuzsa ne qiladi? Yo'q, shahzoda uning taxtda qolishiga ko'nmas. Lekin Mirzo Ulug'bekka minba'd toj-u taxt kerak ermas! Shahzoda uning rasadxonasiy-u madrasalariga tegmasa, ma'rifat yo'lidagi ishlarini man etmasa, u tinchgina ilm-u idrok bilan mashg'ul bo'lsa — bas! Unga shundan boshqa ne kerak?

Lekin shahzodani bu shartlarga ko'ndirish uchun fuqaroni safarbar qilib bo'lsa xam, mudofaaga o'tmoq darkor.

Mirzo Ulug'bek barcha ikkilanishlarga chek qo'yib, to'rda churq etmay o'tirgan amir Idris tarxonga yuzlandi.

— Siz Dimishqda qolib, Iskandar barlos suvoriylariga ko'mak bergaysiz, amir! Boshingiz ketsa-da, shu bugun shahzoda lashkarlarini to'xtatgaysiz. Farmoni oliy ayonmi?

— Ayon, davlatpanoh! — Amir Idris tarxon to'n ichidan kiygan sovutining halqachalarini shing'irlatib, ta'zim qildi.

Mirzo Ulug'bek uyqusizlikdan qisilgan ko'zlari yonib, o'g'li Abdulazizga qaradi.

— Sen ikki shahzodani olib, darhol dorussaltanaga chopgaysen. Dorug'a Mironshohga amri oliyni yetkazgaysen: barcha a'yon-u boyonlar darhol Ko'ksaroyga yig'ilsin. Mashvarat qilurmen.

Mirzo Ulug'bek shitob bilan o'rnidan turdi. Boda to'la kosasini bir sipqarishda bo'shatdi-da, hech kimga qaramay koshonadan chiqdi.

* * *

Qorong'i tusha boshlaganidan bezovtalangan Mirzo Ulug'bek otiga qamchi urdi. Shu payt oldinda, Qohira bog'lariga kirave-rishda, ot tuyoqlarining dupuri eshitilib, allaqanday g'alayon ko'tarildi, ilgarilab ketgan navkarlarning qattiq-qattiq tovushlari eshitildi. So'ng bir guruh suvoriylar ot choptirib kelib, Mirzo Ulug'bekka yetmay to'xtadi. Mirzo Ulug'bek qilichini qinidan sug'urib oldi.

— Bu kim?

— A'lohazratlari, afv etsinlar! Biz dorussaltanaga borib qaytdik!..

Ketma-ket ot choptirib kelgan shahzoda Abdulaziz bilan tund yuzli saroybon arg'umog'ini niqtab oldinga o'tdi.

— Davlatpanoh...

— So'zla!

— Darvozalar yopilgan. Salohdorlar darvozalarni ochmoqdin bosh tortadur, hazratim...

— Yolg'on! — Mirzo Ulug'bek xayolida baqirib yuborganday bo'ldi, lekin uning ovozi xirillab eshitildi-yu, bir zum og'ir jimlik cho'kdi. Qorong'ida shayxulislom Burhoniddinning: "Yo ParvardigorL" — deb pichirlagani va Mirzo Ulug'bekning hansirab nafas olgani eshitildi.

— Dorug'a Mironshoh qayda? Darvozada bormu?

— Yo'q, onhazratim! Dorug'a darvozaga kelmoqdin bosh tortibdi.

— Bo'shat yo'lni! — Mirzo Ulug'bek shunday deb baqirdi-da, betoqat pishqirgan oq bedoviga qamchi bosdi. Achchiq qamchiga o'rganmagan arabiy arg'umoq osmonga sakradi-yu, shamolday uchib ketdi...

Uning tuyoqlari ostidan otilib chiqqan tosh va kesaklar har tomon vizillab otilar, osmonda uchgan xazonlar ayovsiz savalar, lekin u hech narsani sezmas, qalbida tug'yon urgan alam og'riqni bosib ketgan edi. Xayolan u hamon ko'kka tavallo qilar, osiy bandangni kechirgaysen, qarigan chog'imda bu xo'rlikni ravo ko'rماغaysen, deb iltijo etardi.

Bog'lar chekinib, atrof xiyol yorishdi. Sal o'tmay, oldinda osmon bilan tutashgan dorussaltana qo'rg'oni ko'zga chalindi. Qorong'ida qo'rg'onning kungurador devori shunday yuksak va mustahkam ko'rinar ediki, uni hech bir kuch zabt etolmaydiganday tuyulardi.

Suvi ko'klamdayoq qurib qolgan chuqur xandaq yonida Mirzo Ulug'bekni yana bir guruh navkarlar qarshi oldi. Ular orasida shahzoda Abdulaziz bilan jiyanlari Abdulla va Abu Said Mirzo ham bor edi. Uchala shahzoda ham asabiy holatda u yoqdan-bu yoqqa ot o'ynatib yurishar edi. Mirzo Ulug'bek shahzodalarga e'tibor bermay, chuqur xandaqdan ot choptirib o'tib, do'nglikdagi darvoza oldida to'xtadi.

Saroybon otini niqtab borib, qilichi bilan darvozani "shaq-shaq" urgan edi, tepadagi minoradan:

— Bu kim? — degan ovoz eshitildi.

— Bu men! — dedi Mirzo Ulug'bek, yana qoni qaynab. — Sohibi toj Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy!

— "Darvozai ohanin" namozi asrdan so'ng shoh-u gado — barchaga yopiqdir!

— Och darvozani, mal'un!

Mirzo Ulug'bek go'yo darvozani ag'dara oladigandek, ot soldirib bordi, asov oq bedov osmonga sapchib, oldingi oyoqlari bilan temir darvozani qarsillatib urdi-yu, orqaga tisarildi. Yuqorida bir daqiqa jimlik cho'kkach:

— A'lo hazratlari afv etsinlar! — dedi boyagi ovoz. — Dorug'a Mironshoh janoblari farmon qilmishlar, darvoza ochilmaydur!

— Sohibi saltanat men bo'lurmen. Barcha farmonlarim amri vojib erurL Darvozani och yo dorug'ani chaqir, yoxud boshing ketadi, salohdor!

Mirzo Ulug'bek gapini tugatmagan ham ediki, devor tepasidagi minoradan qiqirlab bo'g'iq ovoz eshitildi:

— Salohdorning boshini olishga qo'ling kaltalik qiladur! Buning boshi emas, o'z boshingga ehtiyot bo'lg'il, Muhammad Tarag'ay!

Mirzo Ulug'bek bir daqiqa tili kalimaga kelmay garang bo'lib qoldi. Bu ingichka xirilloq ovoznining egasi, har bir so'zidan zahar tomchilab turgan bu odam... amir Sulton Jondor edi!..

Voajabo! Bu mal'un lashkarni tashlab qochganda... dorussaltanaga kelgan ekan-da! Lekin qachon, qaysi yo'ldan o'tib keldi? Unga darvozani kim, nechun ochdi?.. Bu beimon kazzoblar qachon til biriktirgan? Bu diyonatsiz insonlar, bu amir-u umarolar, arkoni harb va arkoni davlatlardan hazar, alhazar! Qayga bormang, hammayoqda makkorlik, razolat va riyokorlik!

Mirzo Ulug'bek oyoqlarini uzangiga tirab, qaddini rostladi, vujud-vujudini larzaga solgan tug'yonni zo'rg'a bosib:

— Amir Sulton Jondor! — dedi. — Humo qushi kimning boshiga qo'nur, buni yolg'iz haq taolo biladur. Humo qushi meni tark etsa — sening baxting! Va lekin falakning gardishi bilan toj-u taxt qo'limda qolsa... esingda bo'lsin: oyog'ingdan dorga osib, ostingdan o't qo'yamen! — Mirzo Ulug'bek shunday dedi-da, amir Jondorning javobini kutmasdan, otining boshini orqaga burdi.

Mirzo Ulug'bek handaqdan ot choptirib o'tishi bilan uni shahzodalar o'rab olishdi. Xayoli alg'ov-dalg'ov bo'lib ketgan Mirzo Ulug'bek shahzodalarning hayajonli so'zlaridan faqat bir narsani, "Shohruhiya qal'asi", — degan so'zni tushundi-yu, "may-li!" deb, qo'l siltadi. U qayoqqa, nima maqsadda ketayotganini bilmas, xayolini faqat bir fikr — insonlarning riyokorligi, manfurlik va kazzobligi band etgan edi. Sal o'tmay, Shohruhiya qal'asiga

ot choptirib ketgan shahzoda Abdulaziz qaytib keldi. U og'ir han-sirar, g'uldirab allanimalarni aytar, lekin gapini tushunish qiyin edi.

Mirzo Ulug'bek Shohruhiya qal'asi ham yopilganini, qal'a boshlig'i turkman begi Ibrohim Po'lat o'g'li ham sotqinlik qilganini uning g'uldirashlaridan arang ilg'ab oldi. Aqli bilan emas, allaqanday ichki tuyg'u bilan ilg'ab oldi-yu, labini qattiq tishlaganicha o'ylanib qoldi. U bir daqiqagina ikkilandi, ko'nglidagi g'alayon bilan bir soniyagina olishdi, so'ng, arg'umog'ining boshini orqaga burdi. U Mirzo Abdullatifga bosh egishga, yaxshilik bo'lsa-da, yomonlik bo'lsa-da, o'z zurriyotidan ko'rishga ahd qildi.

93 Savol va topshiriqlar

1. Shahzoda Abdulla va Abu Said Mirzoning ko'zlaridagi taraddud, harakatlaridagi toqatsizlik nimadan darak deb o'ylaysiz?
2. Ulug'bekning Abdullatif bilan yuzma-yuz kelishga intilishi uning shaxsiyatining qay jihatini ko'rsatadi?
3. Ulug'bekning suvlig'ini chaynab yulqingan oq bedovni Samarqand tomon choptirmaganligi sababini izohlang.
4. Mirzo Ulug'bekning ruhiy holati tasvirini o'qib, tahlil qiling.
5. Yuragi tug'yonga kelgan hukmdorning Samarqand qal'asini ko'rgach birdan bo'shshib qolgani sababini topishga urining.
6. Amir Jondorning andishasiz gapidan so'ng Ulug'bek Mirzoning tili bir zum kalimaga kelmay qolgani sababini ayting.
7. Ulug'bekning Shohruhiya ham qo'ldan ketganligini o'g'lining gapidan emas, balki ichki tuyg'u bilan anglab yetgani sababini izohlang.
8. ***U bir daqiqagina ikkilandi, ko'nglidagi g'alayon bilan bir soniyagina olishdi, so'ng, arg'umog'ining boshini orqaga burdi. U Mirzo Abdullatifga bosh egishga, yaxshilik bo'lsa-da, yomonlik bo'lsa-da, o'z zurriyotidan ko'rishga ahd qildi".*** Mirzo Ulug'bek taqdirini hal qilgan bu harakat sababini anglating.

Bir paytlar uzoq Yassidan haqiqat izlab, Ulug'bek taxtiga bosh urib kelgan va undan ko'p yaxshiliklar ko'rgan iste'dodli shoir, arslonyurak jangchi Qalandar Qarnoqiy jonini xatarga qo'yib, toj-u taxtidan ayrilgan hukmdorning qimmatbaho xazinasi bo'lmish kitoblarni asrab qolishda Mirzo Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchiga yordam beradi...

Qattiq uxlab yotgan Ali Qushchi eshik ohista g'ichirlab ochilganini sezib, uyg'onib ketdi. Rasadxona zimiston bo'lsa ham, Ali Qushchining o'tkir ko'zlari darrov ko'rdi: poygakda devqomat bir kimsa gavdasi bilan eshikni to'sib, qaqqayib turardi.

Ali Qushchi beixtiyor yostig'i ostidagi xanjarga qo'l yugurtirdi.

— Kim bu?

Eshikdagi kimsadan sas chiqmadi.

— So'zla. Kimsen, ey bandai gung?

— Bu men, faqirmen...

Ali Qushchi xanjarini ushlaganicha o'rnidan sakrab turdi.

— Qalandar Qarnoqiy?

— Balli sizga, mavlono, yodingizdan chiqarmabsiz.

— Joningda qasding bo'lmasa, o'rningdan jilmagaysen!

— Qalandar Qarnoqiy birovning ixtiyori bilan yurmaydur, mavlono. Oltin qidirib keldim bu dargohga! Shamni yoqing, mavlono!

Ali Qushchi xanjarini qinidan shartta sug'urib oldi. Xayolidan: "Yoningda sheriklaring bo'lmasa, sen bilan olishib ko'ramen!" — degan fikr o'tdi. O'zini bosib:

— Ne deb aljiraysen, Qalandar? — dedi. — Ilm dargohida oltin ne qilur, tentak?

Qalandar qorong'ida sekin kuldi:

— Bu ilm dargohida Jahongir tillalari ko'milmishdur, mavlono!

Ali Qushchi nima qilishini bilmay bir zum lol bo'lib qoldi. "Bu jununsifat devona tillaning daragini qaydin eshitdi? Uni bu yerga kim yubordi? Yonida kimlar bor?"

Qalandar qorong'ida gumbazga o'xshagan kulohlik boshini chayqab:

— Mavlono Ali Qushchi, — dedi istehzo bilan. — Kim sizni yo'lbars bilan olishgan sheryurak Ali Qushchi deydi! Shamni yoqing! Shoir Qalandar bu dargohga qora niyatda kelsa, boya pichoqlab tashlar edi sizni!

Qalandarning so'zida jon bor: rasadxonaga bildirmasdan kirgan odam, g^faflat uyqusida yotgan mavlononing boshini tanidan judo qilishi hech gap emas edi.

Ali Qushchi qorong'ida paypaslab, tokchaga o'tdi va kechasi o'chib qolgan shamni yoqdi. Uning zaif shu'lasida kutubxonaning devorlaridagi zarhal naqshlar, javonlardagi kitoblarning tillakori jildlari yaltillab ketdi. Qalandar Qarnoqiy egnida quroq janda, boshida uchlik eski kuloh, devsifat qomati bilan hamon eshikni to'sib turardi.

...Uning boshiga tushgan savdolar Ali Qushchining esiga tushib, ko'ngli sal yumshadi.

— Kel, olio gadoyi, o'ltir!

Qalandar tez yurib kelib uning qo'lini oldi va labiga bosdi.

"Bunga ne bo'ldi? Nechun bunday qiladi?"

— Yuqori o't, o'ltir, Qalandar...

Qalandar og'ir xo'rsinib:

— Faqir bu chappa dunyodan haqiqat izlab topolmagan, adashgan bandadurmen, ustod! — deb xitob qildi. — Avvalam sohibi toj Mirzo Ulug'bekdan elimga madad istab kelib, madad topmadim. Yurtimdan ayrilib, bevatan bir musofir, kulbasiz bir daydi it bo'ldim. Haqiqat deb kirmagan ko'cham, bosh urmagan eshigim qolmadi, axiyri ahli olio gadolariga ixlos qo'ydim. Va lekin... ne chora? Gadolar emas, tilida hamd-u sano, dilida fisqi fujur gumrohlarni ko'rdim. Emdi, xoh inoning, xoh yo'q, haqiqat izlab, tag'in dargohi ilmga keldim, ustod!

Qalandar to'satdan ovozi darz ketib, jim qoldi. Uning samimiyligiga shubha qilish qiyin edi. Lekin... Ali Qushchi zo'raki kuldi.

— So'zingda mantiq yo'qdur, Qalandar, haqiqat qidirib keldim, deysan va lekin haqiqat emas, oltin qidirasen!..

— Buning boisi shulkim, bu oltin boshingizga yetib, yostig'ingizni quritadur, mavlono!

— Menda oltin borlig'ini qaydan bilasen? Ayt, darvesh!

— Yo'q, avval siz so'zlang, ustod: bu dargohga Amir Temur oltinlari ko'milganini birovgga aytgan edingizmu?

Ali Qushchi beixtiyor:

— Xoja Salohiddin zargar! — deb yubordi. — Nahot?..

Qalandar labini tishlab, boshini sarak-sarak qildi:

— O, mavlono, mavlono! Sizday yetuk donishmand bu ishda sabiylik qilibdur. U qari tulki bu sir-asrorni hazratlariga

yetkazgandur. Oltinni yashirib, darhol qochmog'ingiz darkor. Bil'aks, oltinni tortib olib, o'zingizni yo'q qiladilar, ustod!

— Sen tilla va javohirlarni aytding, Qalandar. Va lekin tilladan aziz bu boylikni ne qilamiz? Kamina bosh olib ketsam, bu noyob xazinaning taqdiri ne bo'ladi?

Qalandar boshini ko'tarib, javonlarga uzoq tikildi. Janob Nizomiddin Xomushning makruh kitoblar to'g'risida aytgan tahdidli so'zlari esiga tushdi.

— Yashirmoq kerak!

— Bu hisobsiz xazinani qayga yashiramen? Qanday yashiramen, Qalandar?

— Har nechuk bu dargohdan olib ketmoq darkor, — Qalandar boshidagi kulohini to'g'rilab, bir daqiqa o'ylanib turdi, so'ng, Ali Qushchiga qaramay:

— Rasadxonada tashqa chiqadurgan lahim bormi? — deb so'radi.

Ali Qushchi xiyol ikkilanib turgach: — Bor, — deb javob berdi.

— Oltinlarni olib, men bilan yuring, — dedi Qalandar buyruq ohangida. — Bir joyga boramiz, ustod.

— Qayga?

— So'ramang. Oltinlarni oling!

Qalandarning amri Ali Qushchining ko'ngliga yana g'ulg'ula solsa ham, u tavakkal qilib, javonga narvon qo'yib, kitoblar orqasiga yashirgan tilla va javohirlarni ola boshladi.

— Bu boylikni yashirgan xufiya joyingiz shumi? Borakallo sizga, mavlono! — deb kulib qo'ydi. U oltinlarni joylab bo'lib:

— Lahim qayda? Boshlang, mavlono! — deb amr qildi.

Lahimni butun Movarounnahrda faqat ikki kishi — Mirzo Ulug'bek bilan Ali Qushchi bilar, lekin Ali Qushchi ham unga umrida bir marotabagina tushgan edi.

— Bismillahir rohmanir rohim!

Og'iz-burnini shohi qiyiqcha bilan o'rab olgan Ali Qushchi beliga arqon bog'lab quduqqa birinchi bo'lib tushdi. Suv tizzadan keladigan quduq zax, muzday sovuq edi. Nihoyat, zimiston tor yo'lak tugab, katta g'adir-budur tosh yo'llarida ko'ndalang bo'ldi-yu, ular taqqa to'xtashdi.

Qalandar bilan Ali Qushchi oyoqlarini yerga tirab, kiftlari bilan toshni azod ko'targan edi, u ohista qo'zg'alib, to'satdan "gurs" etib ag'darildi-yu, dimoqqa "gup" etib musaffo havo urdi...

Lahim terak bo'yi keladigan jarga chiqqan, jar tagi toshloq soy edi. Ular soyga tushib, ikkovlashib katta toshni joyiga qo'yishdi-da, jar yoqalab ketishdi.

Ali Qushchi hayron edi: Qalandar Qarnoqiy Samarqandga emas, bil'aks, Urgut tomonlarga yo'l oldi. Sal o'tmay, o'ngga burilib, "Obirahmat" arig'ini yoqalab ketdi... Pastda, soy bo'yida tegirmon novlardan quyilgan suvning bir maromda shovillashi eshitildi. Ular tegirmonga yetmay, katta bir bog'ga kirishdi va allaqanday tokzorlardan, hali ko'milmagan anorzorlardan o'tib, qir yonbag'rida joylashgan qishloqqa kirishdi. Keyin yana o'ngga burilib, tor ko'cha bo'ylab ketishdi.

"Nog'oratepa!" — xayolida dedi Ali Qushchi.

Ular borayotgan tor ko'cha kichikroq maydonchaga olib chiqdi. Maydonchanning qibla tomonida balandgina tepalik bo'lib, uning etagida ikki tup sada ko'zga chalinardi.

Qalandar Qarnoqiy u yoq-bu yoqqa qarab olgach, Ali Qushchiga "yuring" deb imo qildi-da, maydonchadan chopqillab o'tib, sadalar ostida to'xtadi.

Qirning old tomoni go'yo pichoq bilan kesilganday tikka chopilgan bo'lib, o'rtasida ungurday bir narsa qorayib turardi. Qalandar oyoq uchida yurib borib, unurning temir qoplangan eshigini uch marta sekin qoqdi-da, o'zini yana sada panasiga oldi. Sal o'tmay, eshik g'ichirlab ochilib, lahimning tuynugiday zim-ziyo tuynuk ko'rindi.

Qalandar Ali Qushchining qo'lidan ushlab, ikki bukilganicha qorong'i unurga sho'ng'idi.

— Assalomu alaykum, otaxon...

Ungurning tupkarisidan allaqanday vazmin va yo'g'on ovoz eshitildi:

— Vaalaykum assalomL

Ali Qushchi Qalandarning orqasidan qorong'i tuynukka kirarkan, xayolidan:

"Bir lahimdan chiqib, boshqa lahimga kirdikmi? — degan fikr o'tdi. — Bu jununsifat devona qay go'ristonga boshlab keldi?"

Ular chindan ham lahimga o'xshagan kambargina zimiston yo'lkaga kirgan edilar. Yo'lkaning oxirida milt-milt yongan shu'la ko'rinardi. Ular shu'laga qarab yurdilar va uzun, tor yo'lakdan o'tib, shifti qubbasimon qilib yasalgan katta g'orga kirdilar. Tokchadagi moychiroqning xira shu'lasida ulkan g'or qandaydir vahimali tuyulardi. Oldinda borayotgan Qalandar to'xtab:

— Mana, kamina aytgan mavlono Ali Qushchi huzuringizga qadamranjida qildilar, hazrati Temur bobo! — dedi.

Nimqorong'i g'orning bir burchidan boyagi vazmin tovush eshitildi:

— Assalomu alaykum, mavlono! Faqir kulbamizga xush kelibsen, o'g'lim Alouddin!

Hayratga tushgan Ali Qushchi ko'ngli g'alati bo'lib oldinga o'tdi.

— Vaalaykum assalom, buzrukvor!

— Borakallo, mavlono! Qani, yuqori o't!

Ko'zlari qorong'iga o'rgangan Ali Qushchi atrofiga qiziqsinib qaradi.

Ular kirgan joy baland tepalikning yonbag'riga o'yib kirilgan katta g'or bo'lib, ikki yonida yana ikkita kichikroq ungurlar ko'rinar edi. Yo'lakdan kirgan joydagi ungurda temirchilik asbob-uskunalari, bosqon va sandon, uning tagida og'ir bolg'a va cho'kichlar, uzun temir qisqichlar, omburlar yotar, chap tomondagi g'orda qozon-tovoq, qumg'on, choydosh, har xil obdastalar va boshqa ro'zg'or buyumlari terib qo'yilgan edi. Katta g'orning to'rida, po'stak yozilgan supada, boshiga chambarak kigiz qalpoq kiygan, ko'pdan beri qaychi tegmagan qalin soqoli ko'ksiga tushgan bir chol, qo'lida nayaki, qo'y terisidan tikilgan keng po'stinga o'ranib, chordana qurib o'tirardi.

Cholning orqasidagi, tekis chopilgan devorga ikkita qilich va qalqon osilgan, qilichlarning o'rtasidagi tokchada qandaydir eski kitoblar ko'rinar edi... G'orga hayrat bilan tikilib qolgan Ali Qushchining esiga... nogahon Urgut tog'larida Mirzo Ulug'bek bilan ov qilib yurganlarida ko'rgan bir g'or tushdi. U ham xuddi mana shunga o'xshar, zimiston, kambar lahimdan qo'rqmay o'tib borilsa, xuddi shunday keng g'orga kirilardi. G'orning devorlari va qubbasimon shifti go'yo inson qo'li bilan yasalganday silliq, oppoq marmar toshlardan barpo bo'lgan edi. To'satdan Ali Qushchining miyasida bir narsa "yarq" etganday bo'ldi: "Xazinani o'sha g'orga yashirmoq darkor!"

Uning xayolini cholning:

— Nechun talmovsirab qolding, mavlono? — degan ovozi bo'ldi.—Qani, o'tbuyoqqa! — Choi o'ng tomonidagi ustiga po'stak tashlangan katta to'nkani ko'rsatdi. — Tortinmay o'ltirgaysen, mavlono. Bu to'nkada osiy bandaning adashi, sohibqiron Amir Temur o'ltirib, mana bu kosada... — chol qo'lini cho'zib kitob

terilgan tokchanning ostidan katta mis kosani oldi, — mana shul kosada faqirga boda tutgan. Faqir esam unga nasha chektirganmen, mavlono...

Ali Qushchi endigina usta Temur Samarqandiy degan mashhur temirchining g'orida turganini tushundi. Amir Temur lashkarida xizmat qilgan bu odam to'g'risida Ali Qushchi ko'p g'alati hangomalar eshitgan, lekin o'zini ko'rmagan edi.

Ali Qushchi tavoze bilan qo'l qovushtirib, chol ko'rsatgan to'nkaga o'tirdi. Qalandar esa cholning yoniga cho'nqaydi.

— Ha, mavlono Ali Qushchi, — dedi chol, — siz muzaffar fotih Amir Temur Ko'ragoniy o'ltirgan to'nkada o'ltiribsiz. Amir Temurdan so'ng bul to'nkada uning farzandi Xoqoni Said Shohruh Mirzo o'ltirgan edi... — Chol siyrak, lekin o'siq qoshlarini silab miyig'ida kulimsiradi. — Ul zoti sharif quyma oltin olib kelibdurkim, qiblagoh Amir Temurga yasagan qilichday qilich yasab berarmishmen. Bilmaydurlarkim, qilich yasamaslikka ont ichganmen...

Bu to'g'rida ham Ali Qushchining qulog'iga allaqanday mish-mishlar chalingan edi. Go'yo Shohruh Mirzo Samarqandga tashrif buyurganida mashhur bir temirchiga qilich buyurgan, temirchi esa qilich yasashdan bosh tortgan. Shohruh Mirzo darg'azab bo'lib, uni dorga osishga buyurgan, lekin Mirzo Ulug'bek aralashib, temirchini o'limdan olib qolgan...

Ali Qushchi cholning qora qurum bosgan serajin yuziga, paxmoq qoshlari ostidagi tiyrak ko'zlariga hayajon bilan tikildi. Cholning keng yuzi, ko'ksiga tushgan oppoq soqoli, kuch yog'ilib turgan baquvvat jussasi, tizzasiga tirab o'tirgan qoqsuyak qo'llari xuddi cho'ng qoyadan o'yib yasalganga o'xshar, vujudidan bo'lakcha bir mardonavorlik, iroda, kuch yog'ilib turardi...

— Mavlono Ali Qushchi, — dedi chol, — olio gadoyi Qalandar sir-asrorning bir chetini ochdi. Faqir ilm dargohidan suv ichmaganmen, ammo Hirot-u Bag'dod-u Damashqda ko'p madrasai oliylarda hovli supurib, ko'p donishmandlarning xizmatlarini qilganmen, purhikmat suhbatlaridan bahramand bo'lganmen. Alqissa, ne xizmat darkor bo'lsa — ayamasmen, bolamL

Ali Qushchi qo'llarini ko'ksiga qo'yib, ta'zim qildi.

— Ming-ming rahmat sizga, vallomat. Siz shahzoda Mirzo Abdullatif taxt-u toj ishqida Movarounnahrda bostirib kirganidin voqifdursiz?

Chol bosh irg'adi.

— O'z padariga qilich ko'targan zurriyot, inshoolloh, haq taoloning qahriga yo'liqur, mavlono...

— Inshoolloh, duongiz mustajob bo'lg'ay. Ammo davlatpanoh Mirzo Ulug'bek Movarounnahrda qirq yil hukm surganida rasadxonaday jamiul-ulum barpo etib, ko'p purhikmat kitoblar, ko'p noyob qo'lyozmalar, ko'p ilm durdonalarini to'plagan erdi. Endi bu nodir xazina xavf ostida turibdur. Bu ilm xazinasini johil-u gumrohlardan saqlamoqni Mirzo Ulug'bek kamina zimmasiga yuklagan erdi...

— Mirzo Ulug'bek! — Chol ko'zlarini yumib, uf tortdi.— Hay attang! Shunday zukko odam, quzg'un sarkardalariga inonib, qarigan chog'ida ko'p pand yedi. Ko'nglingizga kelmasin, mavlono, ammo urush bahona, bu amir-u umaro kafangado qildi biz bechoralarni. Javr bo'lganda bizday kambag'al hunarmandlarga javr bo'ldi, o'g'lim.

Ali Qushchi qizarinqirab yerga qaradi. Ne chora, usta haq: bu urush yolg'iz fuqaro emas, ustodning o'z boshiga ham ko'p musibat soldi. Qalandar o'rnida bir qo'zg'alib: — Otaxon! — dedi. — Hozir bu so'zdan foyda yo'q. Ilm xazinasini xavf ostida qolgandir.

— Bas! — usta kaftini uning tizzasiga qo'ydi.— Qancha sandiq lozim deding?

— O'n besh-yigirma sandiq bo'lsa kifoya.

— Qachon tayyor bo'lmog'i kerak?

— Qanchaki tez bo'lsa nur ustiga a'lo nur! — dedi Qalandar va xurjunga imo qilib qo'shib qo'ydi:

— Tillani ayamasmiz, otaxon!

"Tilla" so'zini eshitgan chol ijirg'anib yuzini burishtirdi. U o'siq qoshlarini silab xiyol o'ylangach, Qalandarga yuzlanib:

— Ertaga shomdan keyin bir xabar olursen, o'g'lim, — dedi.

— Rahmat, buzrukvor... Buni ne qilurmiz? — Qalandar xurjunni ko'rsatib kuldi. — Ichi to'la oltin!

— Ko'mmoq darkor, — chol shunday deb, qibla tomondagi qorong'i xonaga ishora qildi. — Olib kirib ko'mgaysen. Faqirga oltin ne, temir ne farqi yo'qdur.

...Ali Qushchi usta Temur Samarqandiy bilan xayrlashib, Qalandar ikkovlon g'ordan chiqarkan, go'yo yelkasidan tog' qulaganday yengil tortdi. Tashqarida hamon sovuq bo'ron uvillar, quturar edi. Shamol kuchayib, bulutlar tarqagan, osmon g'uj-g'uj yulduzlarga to'lib ketgan edi. Tong yaqin bo'lsa kerak, har joy-har joyda xo'rozlar qichqirar, itlar hurar, eshaklar hangrardi.

91 Savol va topshiriqlar

1. Ali Qushchining sirli ishlarga uquvi yo'qligi aks etgan o'rinlarni sharhlang.
2. Asar matnidan Qarnoqiyning niyati yomon emasligini ko'rsatuvchi dalillarni topib, izohlang.
3. Mo'ljali aniq, harakatlari dadil Qalandar ovozining to'satdan darz ketishi boisi nimada deb o'ylaysiz?
4. Qarnoqiyning Ulug'bek Mirzo hurmati uchun Ali Qushchiga yordam ko'rsatishi sababini tushuntiring.
5. Ali Qushchi shubhalansada, xazina, kitoblar va, hatto, o'z taqdirini Qalandar ixtiyoriga topshirishi sababini anglatning.
6. Usta Temur Samarqandiy timsoli sizga hech kimni eslatmadimi?
7. Usta Temurning harakatlari, so'zlash yo'siniga qarab, uning shaxsiyatiga tavsif bering.

* * *

Mana ikki kun o'tdi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyning chekkasidagi bir xonada o'z yog'iga o'zi qovrilib yotibdi. Eshikdagi yasovul, hatto, tahoratga ham chiqarmaydi, tahorat suvini ichkariga beradi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyda yarim asr istiqomat qilib, bu xonani ko'rmagan ekan. Xona sovuq va nimqorong'i. Faqat shiftdagi tuynukchadan bir hovuchgina nur tushadi. Xonada gilam-u bir-ikkita ko'rpacha. O'rtadagi xontaxtada sovib qolgan kabob va meva-cheva. Bejirim chinni ko'zachada — boda. Lekin ovqatdan shubhalangan Mirzo Ulug'bek hanuz tuz totgani yo'q. Faqat qumg'ondagi suvdan bir-ikki qultum ichdi, xolos. Mana endi ochlik va uyqusizlikdan xayoli chuvalib, shiftdagi tuynukka tikilib yotibdi.

U kecha shahzodaga ikkita maktub yo'llab suhbatga chaqirishni so'radi. U toj-u taxtdan o'z idroki va ixtiyori bilan voz kechmoqqa azm qilganini shahzodaga aytmoqchi va undan yolg'iz bir narsani — qolgan besh kunlik umrini ilm-ma'rifatga bag'ishlashiga imkon berishini so'ramoqchi edi. Keyin, agar shahzoda quloq solsa, otalik nasihatini bermoqchi, insof va adolatga chaqirmoqchi edi. Yo'q. Har ikkala maktub javobsiz qoldi. Bu oqpadar o'g'ilning muddaosi ne? Yana qanday shumlikni boshlamoqchi? Taxt azmida hech narsadan tap tortmagan bu ko'rnamak o'z padarining joniga

qasd qilmoq niyatida emasmi? Yo'q, Mirzo Ulug'bek o'limdan qo'rqmaydi! O'lim haq, Parvardigori olam! Va lekin yomon bo'lsa-da, o'z pushtikamaridan yaralgan bu johil farzandining taqdiri ne bo'ladi? O'z qiblagohining joniga qasd qilib, padarkush degan mash'um nom olib, abadulabad badnom bo'lmasmi? Xonaga birov kirdimi yo eshik g'ichirladimi?

Mirzo Ulug'bek ko'zini ochdi. Ostonada paydo bo'lgan yasovul orqaga chekinib, tanish semiz bakovulga yo'l berdi. Bakovulning qo'lidagi og'ir barkashda qip-qizil pishgan ikkita patir, bir tovoq osh va bir choynak choy bor edi. Bakovul bosh egib, ta'zim qildi-da, barkashni xontaxtaga qo'ydi. Shoshilmay sovib qolgan kaboblarni yig'ib oldi, so'ng, indamay orqasiga tisarilarkan, patirga imo qilib ko'zini qisdi. Mirzo Ulug'bek uning imosiga tushunolmay bir patirga, bir bakovulga qaradi. Lekin bakovul indamadi, "ayg'oqchi bor", degan ma'noda eshikka imladi-da, yana patirga ishora qilib chiqib ketdi.

Mirzo Ulug'bek patirni olib ushatdi, ushatdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Patirning orasidan naycha qilib o'ralgan bir qog'oz chiqdi. Mirzo Ulug'bek yuragi "shig'" etib, qog'ozni ochdi. Imzo chekilmagan. Noma'lum kimsa unga haq taolodan inoyat tilab, dorussaltanada bo'layotgan hodisalardan voqif qilgan va bir maslahatni o'rtaga tashlagan edi.

Uning yozishicha, shahzodai valiahd dorussaltanani zabt etib, Ko'ksaroyga kirishi bilan qiyomat-qoyim boshlangan, kecha masjidi jomeda xutba o'qilib, Mirzo Ulug'bek Movarounnahr g'animi, deb atalgan va toj-u taxtdan judo qilingan. Xutbada Movarounnahr sultoni deb, shahzodaning ismi zikr qilingan va uning nomida pul zarb etilmoqqa fatvo berilgan. Shahzoda bu kunlardako'p zoti shariflarni, Mirzo Ulug'bekning ko'p navkarlari va sarkardalarini hibsga olgan. Qarshilik qilganlar esa qatl etilgan. Shahzoda uni, Mirzo Ulug'bekni, Makkayi mukarramaga hajga yubormoqqa jazm qilgan. Lekin xutbada Sayid Abbos degan bir kimsa xonga yukunib, a'lohazratlaridan xun dovlagan. Zero, Ulug'bek hazratlari uning padari buzrukvorini begunoh qatl qildirgan emish. Bu diyonatsiz kimsaning soxta dovini qoziyul quzzot Xoja Miskin janoblariidan boshqa bir kimsa, hatto, shahzodaning o'zi ham rad qilmagan. Alqissa, uning hayoti qil ustida turibdi, shu bois, noma'lum kimsa unga qochmoqni maslahat qilgan. Basharti onhazratlari bu maslahatni maqbul topsa, bakovulga ishora qilmog'i lozim. Bakovul posbonni dori

bilan uxlatib, Mirzo Ulug'bekni Ko'ksaroy tagidagi lahimdan olib chiqadi.

Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasidanoq o'rnidan turib ketdi. Uning ko'ngliga kelgan birinchi fikr "tuzoq" bo'ldi. Shahzoda, yo'q, amirlar qo'ygan azozil tuzog'iL Mirzo Ulug'bek hayajon ichida xonani bir aylanib chiqdi. Banogoh ko'zi ushatilgan patirga tushib, ko'nglidan yana o'sha fikr o'tdi: "Og'u"...

— Ha, bu ovqat, non, chinni ko'zachadagi boda — hammasi zaharlangan! Hammasiga og'u solingan! Niyatlari uni zaharlab o'ldirmoq! — dedi Mirzo Ulug'bek, dedi-yu, xayoliga yana bir fikr kelib ma'yus jilmaydi:

"Alhol unga baribir emasmu? Kindik qoni to'kilgan suyukli yurtidan judo bo'lib, yot ellarda, olis musofir yurtida darbadar kezganidan yoxud boshini Sayid Abbos qilichi kesganidan og'u ichib o'lgani maqbul emasmu?"

Mirzo Ulug'bek bir piyola bodani to'ldirib ko'tarib yubordida, bir burda non chaynab, xonani sekin aylana boshladi...

Mirzo Ulug'bek qalbini chulg'ab olgan alamli duddan bo'g'ilib, xonaning o'rtasida to'xtadi. U endigina xonaga qorong'i tushganini, shiftdagi tuynukchadan quyilib turgan bir hovuchgina nur so'nib, kaftdekkina osmonda milt-milt yulduzlar yonganini ko'rdi.

— Yulduzlar!.. — Mirzo Ulug'bek ko'ngli bir xil bo'lib osmonga tikildi. Yo tavba! U yulduzlarni yaxshi tanimadi. Qorong'i tuynukda milt-milt etgan qaysi sitora? Dubbi akbarmi yoki boshqa yulduzmi?.. Osmondagi har bir yulduzni nomma-nom biladigan munajjim... unga ne bo'ldi? Ko'zining nuri so'nib qoldimu yo zehni xiralashdimu?

Mirzo Ulug'bek xayoli chuvalib ketayotganini sezib, joyiga borib yonboshladi. Yonboshlashi bilan eshik ochilib, boshlarida dubulg'a, qo'llarida yalang'och qilich, ikki sipoh kirib keldi. Ikkovi ham ot yuzli, o'ng quloqlariga isirg'a taqqan balxiy sipohlardan edi. Sipohlardan keyin surmarang salla o'ragan zanjiday qop-qora notanish yasovul kirib ta'zim qildi va jimgina eshikka imladi. Mirzo Ulug'bek zanjisifat yasovulning betakalluf harakati uyg'otgan g'azabni ichiga yutib, egniga suvsar po'stinini tashladi...

Salomxona charog'on edi. Gir aylantirib qo'yilgan baland kursilarda hammasi birday movut-u zarbof to'n ustidan oq shoyi rido kiygan, boshlariga simobiy oq salla o'ragan ulamo o'tirardi.

Eshikda Mirzo Ulug'bek ko'ringanda ulamolardan ba'zilari shosha-pisha o'rinlaridan turishdi, lekin to'rda, boshqalardan balandroq kursida tasbeh o'girib o'tirganlar, qilich taqqan amirlar hazrat Xomushning qahrli nigohi ostida qayta joylariga cho'kdilar.

Mirzo Ulug'bekning xayolidan "Shayxulislom Burhoniddin qayda? Dorussaltana qoziyul-quzzoti Xoja Miskin janoblarichi?" — degan fikr o'tdi.

Hazrat uzun, nozik barmoqlari bilan go'yo har bir tolasiga jilo berganday yaltillagan oppoq soqolini silab:

— Bandai ojiz Muhammad Tarag'ay, — dedi, "onhazratlari" so'zini qo'shmay. — Dorussaltana ulamo va amirlarining bu dargohga yig'ilmog'idin murodi olloning inoyati bilan Movarounnahrğa sultoni salotin bo'lgan shahzodai valiahdning amri oliylari va ulamolarning fatvolarini...

Mirzo Ulug'bek kinoyali kulmoqchi bo'ldi, lekin kulolmadi, yuragini larzaga solgan ichki tug'yon uning irodasidan ustun kelib, yuzi burishib ketdi.

— Ha, hazratim. Fatvo mubohara qilmoq uchun ilmdan ogoh bo'lmoq darkor. Nadomatlar bo'lg'aykim, bu murofaaga¹ aqli zukko ulamolalar emas, ilm-u ma'rifatdanyiroqjohillar yig'ilibdur... Zerokim, o'g'il bilan ota o'rtasiga nifoq solib, farzandni o'z padariga qayrash... Gunohi kabir emasmu, hazratim?

Rangi o'chgan, allaqanday ichki bir g'ururdan ko'zlari chaq nab ketgan Mirzo Ulug'bek oldini to'sgan ulamolarni yo'rib o'tib, to'rdagi eshikka tomon yurdi. Dag'-dag' qaltiragan a'lohazratlarining vajohati shunday qo'rqinchli ediki, eshik oldida turgan ulamolalar beixtiyor chekinib, unga yo'l berishdi.

Mirzo Ulug'bek ularning yonidan o'tib, chetlariga tilla tasma qoqilgan o'ymakor eshikni shitob bilan o'ziga tortdi. Eshikning o'ng tavaqasi sharaqlab ochildi-yu, devorga tegib yana yopildi. Mirzo Ulug'bek qayta yulqib ochib, ichkariga kirdi.

Shiftdagi oltin qandilga terilgan o'nlarcha shamlar shu'lasida shahzodaning so'nik yuzi go'yo ganchdan yasalgan niqobday sovuq tuyular, chuqur botgan ko'zlari bejo charaqlar, qo'sh-qo'sh tilla uzuk taqilgan ingichka qoramtir barmoqlari asabiy titrardi.

Mirzo Ulug'bek allaqanday yengil tortib, taxt yonidagi oq

¹ Murofaa — hukmdorlik da'vo qilish.

kursiga borib o'tirdi. Shahzodaning ganch niqobni eslatgan yuzi, qaltiroq qo'llari, ayniqsa, bejo javdiragan ko'zlari uning dilida mehrga o'xshash bir tuyg'u uyg'otgan, faqat qandaydir g'urur, temuriylarga xos bir iftixor gap boshlashga qo'ymas edi.

Mirzo Ulug'bek ko'zini undan uzib shiftga, sham terilgan chambarak tilla qandilga tikdi.

"Yo tavba! Bu toj-u taxtda ne sehr, ne sir-asror bor ekankim, unga o'ltirgan har bir kimsa darhol o'zgaradi? Odamiylikni, umri bebaqo bir faqir-u haqir ekanini darhol unutadi? Bu toj-u taxt, bu saltanat hech bir kimsaga vafo qilmasligini yodidan chiqaradi? Nainki shahzoda, bu taxt hattokim... Amir Temurga ham vafo qilmaganini tushunmaydi? Ana, go'yo bobosi Amir Temurday gerdayib o'ltiribdi! Bilmaydikim... Yo'q, to'xta, Muhammad Tarag'ay! Nechun sen shahzodadan ranjiysen? Bu vafosiz toj-u taxt, insonlar ustidan hokimlik qilmoq lazzati o'zingni ham aqli xushingdan ayirmagan edimu? Shahzoda yaxshi bo'lsun, yomon bo'lsun — o'z farzanding, o'z pushtikamaringdan bo'lg'an zurriyoting emasmu?.. Ot tepkisini ot ko'taradur. Uni qarg'ab, yomonlik tilagandan yaxshi so'zingni so'zlab, nasihatini qilganing maqbul emasmu, ey osiy banda?"

Mirzo Ulug'bek ko'ngli yumshab, shahzodaga yuzlandi, dilidagi iztirob aralash g'ururni bosib:

— Shahzodai juvonbaxt! — dedi sekin.— Taxtimning valiahdi sen eding. Olio taolo faqirni o'z rahmatiga chorlasa, bu taxtga sen o'ltirar eding. Olloning inoyati bilan ko'zim tirigida bu taxt senga nasib bo'libdi, men bunga rozimen...

Shahzoda qo'llarini oltin taxtning suyanchiqlariga tirab, sovuq kulimsiradi:

—Balli sizga, qiblagoh! Va lekin men bu taxtni sizning ixtiyoringiz bilan emas, birlamchi, haq taoloning inoyati, ikkilamchi, o'z kuch-qudratim ila qo'lga kiritdim!

Mirzo Ulug'bek lablarini qattiq qimtib:

"Burgut! — dedi ichida. — Qora burgut!" Uning ko'ngliga yopirilib kelgan mehr izg'irin tekkan shamday so'nib, yuragi yana muzladi.

U, avvalo, shahzodani o'g'lim deb, qolaversa, egilgan boshni qilich kesmas deb, hamiyatini bukib kelgan edi, bu quzg'un esa... Mirzo Ulug'bek jismini qaqshatgan alamli tug'yonni arang bosib:

— Kuch-qudratingga inonib, — dedi,— Movarounnahr sarhadiga qadam qo'ymay qiyomat-qoyim qilassenmu?

Shahzodaning rangi o'chib, bejo ko'zlari tungi alangaday yaltillab ketdi.

— Nechun qadam qo'ymagaymen? Movarounnahr ulusi oyog'im ostidadur!

— Esingda bo'lgay, bu tuproqni oyoq osti qildim, degan ne-ne fotihlar, ne-ne jahongirlar o'tgandur. Ularning xoki qayda tirik banda bilmaydi va lekin bu el, bu tuproq abadulabad turajakdur!

Mirzo Abdullatifning yupqa lablariga kinoyali tabassum yugurdi...o'rnidan turib ketdi, lekin taxtdan tushgisi kelmay, joyiga qayta o'tirdi.

— Suhbatdan muddaongiz shu bo'lsa, men bunday nasihatlariga muhtoj emasmen! — dedi u past, lekin tahdidli ovoz bilan. — Boshqa kalomingiz bo'lsa ayting, yo'qsa...

"Yo'q, bundan shafqat tilab bo'lmas. Bundan shafqat tilamoq, ajdahodan jon tilamoq bilan barobarL"

— Yo'qsa...

— To'xta! — dedi Mirzo Ulug'bek uning so'zini bo'lib. — Senga aytadurg'on yolg'iz tilagim bor. So'nggi tilagimdur bu... O'z padaringni Movarounnahr sarhadidan haydamoqni niyat qilibsən... Meni bu maskandan haydagandin qatl qilganing a'lodur! Qatl!

/f Savol va topshiriqlar

1. Ulug'bekning o'g'li qo'lida o'lishdan emas, balki farzandining "padarkush" degan nom olishidan qo'rqishi aks etgan tasvirlarga munosabat bildiring.
2. Hozirgi holatidan ko'ra zaharlanishni afzal ko'rgan Ulug'bekning tuyg'ulari haqida mulohaza yuriting.
3. Bir umr yulduzlar bilan shug'ullangan kishining tuynukdan ko'ringan yulduzlarni tanimasligi sababini izohlang.
4. **"...kinoyali kulmoqchi bo'ldi, lekin kulolmadi, yuragini larzaga solgan ichki tug'yon uning irodasidan ustun kelib, yuzi burishib ketdi"** tasviriga asoslanib, Mirzo Ulug'bekning o'sha ondagi sezimlarini sharhlang.
5. Mirzo Ulug'bekning ma'naviy qudrati aks etgan tasvirlarni o'qib, sharhlang.
6. Ulug'bekning o'g'li bilan bahsi tasviridan ularning shaxsiga xos belgilarni ko'rsating.
7. Ulug'bekning so'nggi so'zlarini izohlang.

"Bog'i maydon"ni bir sayr qilib kelish niyatida chiqqan Mirzo Abdullatif, bog'ni ko'rgach, Ko'ksaroyga qaytgisi kelmay qoldi...

Shahzoda munaqqash chinni idishdan yana bir piyola may quyib ichdi-da, xontaxtadagi noz-ne'matlardan bir-ikki cho'qilab, ipak ko'rpachaga yonboshladi...

Shahzoda tush ko'rdi. Go'yo u Ko'ksaroyda, haramxonaga yondosh o'rdaday keng, muhtasham xonada katta bazmi jamshid qurayotgan emish. Bazmga barcha amirlar va nufuzli beklar, devon va saroy mahramlari, shahzodaning eng yaqin muqarrablari¹ yig'ilgan emish. Bakovullar oltin barkashlarda taom ustiga taom tortishar, may daryo bo'lib oqar emish. Poygakda o'tirgan mashhur sozandalar jon oluvchi dilrabo kuylar chalarmish, xonaning to'ridagi harir parda orqasida esa yarim yalang'och nozaninlar zeb-ziynatlarini yoqimli jaranglatib, noz-u karashmalar bilan ming maqomda xiromon qilarmish... To'satdan eshikda amir Sulton Jondor tarxon kirib, sajdaga bosh egarmish. Shahzoda amir Jondorni ko'rib, o'rnidan turib ketarmishu:

— Ushlanglar bu fitnachini! — deb baqirarmish. — Bu kazzob dorussaltanada yashirinib, bizga choh qazib yurgandur!

— Sadoqati zohir qulingiz sizday valine'mat pushtipanohimga kiyik ovlab, tog'larda yurgan edim. Bukun bir kiyikning boshini keltirdim! Uni yesangiz barcha g'urbat, barcha xastalikdan forig' bo'lib, qushday yengil tortasiz, davlatpanoh! — Amir Jondor shunday deb, eshikdan kimnidir imlab chaqirarmish. Xonaga dasturxon yopilgan katta oltin barkash ko'tarib, notanish bir navkar kirib kelarmish. Amir Jondor uning qo'lidan barkashni olib, shahzodaga uzatarmish:

— Barcha dardingizga davo bo'ladur, tatib ko'ring, davlatpanoh!

Shahzoda barkashni olib, dasturxonni ocharmish. Oltin barkashda... qonga bo'yalgan uning o'z boshi tirjayib yotarmish!.. Barkash qo'lidan tushib, qonga bo'yalgan boshi yerga yumalab ketarmish...

Shahzoda dod solib qichqirganicha... uyg'onib ketdi. U tushidagina emas, o'ngida ham dod solib baqirib yubordi chamasi,

¹ Muqarrab — yaqinlar, do'stlar.

chang va setor ovozi kelayotgan yondosh xonadan balxlik saroybon bilan yana bir mahram yugurib chiqdi.

— Siz... sizga ne bo'ldi, davlatpanoh?

...Shahzoda qaltiroq bosib, unga tomon yurdi.

— Choparning ilkiga yorliq bitib, muhr bosib ber! Yoxud o'zing birga bor! Bas! Mavlononi yer ostidan bo'lsa-da, darhol topib kelasen. Uqdingmu?

Saroybon jimgina bosh egganicha pastga tushib ketdi.

Shahzoda nigohi oldidagi sovuq manzarani quvish umidida ko'k charm jildiga zarhal bezak solingan qalin kitobni oldi: Nizomiy GanjaviyL

Yorab! Hozir kitobni ochganda daf'atan ko'zi tushgan ilk misralar... tushida ko'rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... Shahzoda yuragini changallaganicha ko'zini yumdi, lekin zarhal harflar bilan bitilgan sirli misralar xuddi boyagi qonli kalladay ko'z oldidan ketmay, olovday lovillab turardi. Shahzoda diliga dahshat solgan bu ikki baytni oxirigacha o'qidimi, yo'qmi, o'zi ham bilmas edi. Lekin undagi "Padarkush, toj-u taxt, olti oy..." degan so'zlar xuddi qizdirilgan temir bilan o'yib yozilganday miyasini jaz-jaz kuydirib, nigohi oldida yal-yal yonib turardi. "Padarkush... toj-u taxt... olti oydan oshmaydur..."

"Uning taxtga o'tirganiga necha oy bo'ldi?.. Sha'bon oyi edi. Bukun rabbiul avval¹ ... olti oy... bo'lmish!"...

Shahzoda yer o'pganicha ko'kka tavallo qilib, rahm-shafqat tilar, yum-yum yig'lab, telbalanib allanimalarni so'zlar edi...

/T. Savol va topshiriqlar

1. Abdullatifning ko'ngliga yorug' tuyg'ular solgan vaziyat tasvirini izohlang.

2. "**Oltin barkashda... qonga bo'yalgan uning o'z boshi tirjayib yotarmish!.. Barkash qo'lidan tushib, qonga bo'yalgan boshi yerga yumalab ketarmish...**" tasvirining ta'sirini ayting.

3. Abdullatif ruhiyatidagi tiyiqsiz va tushunarsiz o'zgarishlarning sababini izohlang.

4. Yozuvchining xolis tasvirlash mahorati haqida o'ylang. U biror o'rinda biror timsolni o'zi tavsiflamay, buni Sizga qo'ygandigi sababini anglating.

¹ Rabbiul awal — 1450- yilning may oyiga to'g'ri keladi.

BADIIY ADABIYOTDA RUHIYAT TAHLILI

Ma'lumki, ruh o'ta murakkab tushuncha. Ruhiyatga daxldor narsalarni ko'ngil bilan tuyish mumkin, xolos. Demak, ruh odamning ko'ngliga tegishli narsa ekan. Inson aqli ruhni to'la tushunishga o'zlaslik qiladi. Qur'oni Karimda ham ruhning izohini odam tushunolmasligi ta'kidlangan.

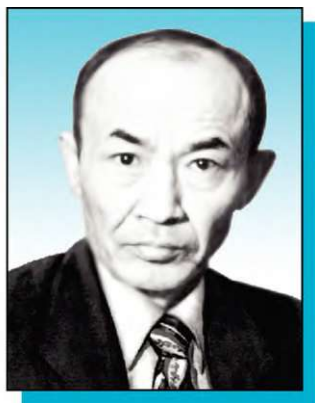
Qachondir qilingan ish, aytilgan fikr, so'zlangan so'z eskirishi mumkin, lekin inson ruhiyatining xususiyatlari hech qachon eskirmaydi. Shuning uchun ham badiiy ijodda odam ruhiyati tasviriga katta e'tibor qaratiladi. Siz badiiy asarlarda inson ruhiyatining tushuntirib berish qiyin bo'lgan jihatlari tasviriga ko'p marta duch kelgansiz. Chunonchi, raqibini yiqitilmagan Alpomishga qarata Oybachin tomonidan aytilgan: ***"Qizlar sizni narmoda deb aytadi, Qizlarning aytgani menga botadi. Mardlar olishmaydi siltab otadi, Maydon bo'lsa, ish ko'rsatib ketadi"*** so'zlari yigit ruhiyatini o'stinustun qilib yuborgani va shu vaqtgacha eplolmagan dushmanini ko'kka otgani sizga ma'lum. Yoki odam o'ldirish tugul birovgga qo'pol gapirishni bilmaydigan Otabekning uch yovuz dushmanga qarshi yolg'iz jangga kirishi ham uning ruhiyatida kechayotgan jarayonlarga mos.

Siz tanishgan "Ulug'bek xazinasi" romanidagi har bir personajning qilgan ishi, aytilgan gapi uning ruhiy holatiga muvofiq keladi. Qanchalar yovuz va shuhratparast bo'lmasin, otasiga tig' ko'tarish Abdullatif uchun ham oson kechmaydi. Asarda o'g'liga qarshi kurashishga majbur otaning ham, ota halokatiga sabab bo'lgan bolaning ham ruhiyati juda ta'sirli va ishonarli ko'rsatilgan. Yozuvchi o'tmishda nima bo'lganini aytibgina qo'ymaydi, balki o'tmishdagi yovuzlikni sodir etganlar yoki undan jabr ko'rganlar qanday sezimlarni ko'ngildan kechirganliklarini, qanday ruhiy holatga tushganliklarini ham ishonarli ko'rsatib beradi. Ayni shu holat bu romanning ta'sirchanligini ta'minlagan.

Badiiy asarni qiziqarli voqea tasvirining o'zi qimmatli qilolmaydi. Sababi, qaydadir va qachondir yuz bergan voqealar, qanchalar muhim va qiziqarli bo'lmasin, eskiradi, lekin o'sha voqealarni kechirgan obrazlarning ruhiy holatlari hech qachon eskirmaydi. Ularning haqqoniy tasviri barcha davrlardagi kishilarga ta'sir ko'rsataveradi.

ABDULLA ORIPOV

(1941)

Hayoti va ijodi. Abdulla Oripov 1941- yilning 21- mart — ayni Yilboshi bayrami kuni Qashqadaryo viloyati Koson tumanidagi Neko'z qishlog'ida tug'ildi. Qishloq Qo'ng'irtov etagiga o'rnashgan, oqar suv taqchil bo'lsa-da, seryomg'ir kelgan yillarda ko'kat-u maysalarga ko'milib qoladigan kengish joyda edi. Ana shunday go'zal maskanda tug'ilib o'sgan bo'lajak shoirning otasi Orifboy Ubaydulla o'g'li ishbilarmon dehqonlardan bo'lib, jamoa xo'jaligi raisi edi. Onasi Turdixol momo ko'pchilik o'zbek ayollari singari sarishta, mehnatkash, mehribon, g'oyat ta'sirchan va ezgulikka tashna ayol bo'lgan. Oilada to'rt o'g'il, to'rt qiz bo'lib, Abdulla o'g'illarning kenjasi edi.

Bolaligi qishloqdagi boshqa tengdoshlariniki qatori o'tdi: qo'y boqdi, suv tashidi, pichan o'rdi, yantoq chopdi, somon to'pladi. Ayni vaqtda, u boshqacharoq ham edi: qandaydir xayolchan, sarta'sir, o'ychil, kitobga haddan tashqari ko'ngil qo'ygan. Abdulla hali maktabga bormay turib, qandaydir so'zlarni bir-biriga uyqash qilib aytib yurishni xush ko'rar, so'zning mazmunidan ham ko'ra ohangi uni qattiq bezovta qilardi. Buni shoir keyinchalik shunday eslaydi: *Mrinchi she'rlar yoza boshlaganimga nima turtki bo'lganini aniq bilmayman. Har holda so'zlarni qofiyalashga ish-qiboz bo'lib qolganim esimda. Balki zerikkanimdan, balki zavqim toshiby nimadir yozgim kelaverardi. Fikr esa yo'q. Yozmaslikning ham iloji yo'q'*

Abdulla o'z qishlog'idagi yetti yillik maktabda o'qiy boshladi. 1958- yilda qo'shni Tayzan ovulidagi o'rta maktabni oltin medal bilan bitirgan yigit Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zMU) "O'zbek filologiyasi" fakulteti jurnalistika bo'limiga o'qishga kirib, uni 1963- yilda imtiyozli diplom bilan bitirdi. A. Oripov oliy

maktabni tugatgach, Toshkentdagi "Yosh gvardiya" nashriyotiga muharrir bo'lib ishga kiradi. Bu yerda to'rt yil ishlagach, 1967-1974- yillarda G'afur G'ulom nomidagi nashriyotda dastlab muharrir, so'ng katta muharrir bo'lib xizmat qiladi. 1974—1976- yillarda "Sharq yulduzi" jurnalida nazm bo'limini boshqaradi.

Olovli she'riyati bilan muxlislari mehrini qozongan shoir 1976 — 1982- yillar orasida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining adabiy maslahatchisi sifatida adabiyotga endi kirib kelayotgan yosh ijodkorlarga rahnamolik qildi. 1982-1983- yillarda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Toshkent viloyat bo'limida ma'sul kotib bo'lib faoliyat ko'rsatdi. 1983- yilda shoir "Gulxan" jurnalining bosh muharriri bo'ldi va u yerda 1985- yilgacha, ya'ni O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining kotibi lavozimiga o'tguncha ishladi. Uyushmaga uch yil kotiblik qilgan A. Oripov 1988- yilda O'zbekiston Respublikasi mualliflik huquqini himoya qilish qo'mitasi raisi lavozimiga o'tkazildi. 1996- yilning mart oyidan 2009- yilning mayiga qadar shoir O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi vazifasida ishlab keldi.

Abdulla Oripov 1983- yilda ikki karra taqdirlandi: dastlab Hamza nomidagi davlat mukofoti, biroz muddat o'tgach "O'zbekiston xalq shoiri" unvoni berildi. 1994- yilda Alisher Navoiy nomidagi respublika Davlat mukofotiga loyiq ko'rildi, 1998- yilda esa shoir "O'zbekiston qahramoni" unvoni bilan taqdirlandi. Shuningdek, A. Oripov O'zbekiston Respublikasi davlat madhiyasi muallifidir.

Birinchi marta respublika matbuotida "Qushcha" deb atalgan she'ri chiqqan paytda A. Oripov talaba edi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami "Mitti yulduz" esa 1965- yilda chop etilgan. Undan keyin "Ko'zlarim yo'lingda" (1967), "Onajon" (1969), "Ruhim" (1971), "O'zbekiston", "Qasida" (1972), "Xotiro" (1974), "Yurtim shamoli" (1974), "Jannatga yo'l" (1978), "Hayrat" (1979), "Hakim va ajal" (1980), "Najot qal'asi" (1981), "Yillar armoni" (1983), "Haj daftari" (1992), "Saylanma" (1996), "Sohibqiron" (1996), to'rt jildlik "Tanlangan asarlar" (2000 - 2001) singari qator kitoblari bosilib chiqdi.

A. Oripov xalqini dunyo adabiyotining sara namunalari bilan tanishtirish borasida ham salmoqli ishlarni amalga oshirgan. U Dantening "Ilohiy komediya"si, L. Ukrainka, T. Shevchenko, N. Nekrasov, Q. Quliyev, R. Hamzatov singari atoqli shoirlar asarlarini o'zbekchaga o'g'irgan.

SHE'RLAR

SAROB

Olti oykim, she'r yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, o'zgalarga tilayman omad.
Olti oykim, do'stlarim ham pana-panada
Iste'dodim so'nganidan qilar karomat.

Nimanidir axtaraman — she'rdan ham ulug',
Nimanidir axtaraman — nondan azizroq.
Dunyo o'zi bepoyon-ku, ranglarga to'lug',
Biroq mening ko'zlarimdan ranglar ham yiroq.

Injiq ruhim may istaydi gohi-gohida,
Faqat uning og'ushida topaman orom.
Xayollarim sarxush bo'lib kezgan chog'ida
U bearmon kunlarimga qaytaman tamom.

Ko'z oldimda kiprikdayin tizilar yillar,
Har biriga marjon bo'lar achchiq unlarim.
Xira tuman orasida cho'g'day miltillar,
Jayron quvib, jayron yanglig' o'tgan kunlarim.

O'shanda ham bo'lar edi osmon-u adir,
O'shanda ham kezar edik shundoq yalang bosh.
Bilmas edik kitob nima, shahar nimadir...
Enagamiz — tunda oy-u, kunduzi quyosh,

Quyundayin charx urardik doim to'zonda,
Chang neligin bilmas edik o'sha mahali.
Onamizni o'ylar edik inson deganda,
Ammo ona tanholigin bilmasdik hali.

Balolardan asrar edi o'zi tabiat,
Boshimizga sochar edi beminnat ziyo.
To'nkarilgan osmon osti — shu sirli xilqat
Bizning uchun ham kulba-yu ham buyuk dunyo.

Kunlarimiz jilg'alarday o'tdilar oqib,
Maktab bordik — og'ir bo'lib qoldik da'atan.
Devordagi arslon yolli kartaga boqib,
Sekingina shivirlashdik: mana shu Vatan!

Vatan! Mening bor qismatim shu bir so'zda hal,
Balki men ham baxsh eturman unga jon-tanni.
Lekin do'stlar, rostin aytsam, men o'sha mahal,
Jondan ortiq sevar edim ona — Vatanni.

Do'stlik bilan bir butundir, derdilar dunyo,
Men ham mangu do'stlik uchun ichardim qasam.
Tayyor edim Rahimovday bo'lgali fido,
O'ylar edim, do'stlar uchun jangga yarasam.

Ko'z oldimda shu qadarli pok edi olam,
Go'yo nurdan yaralgandi inson degan zot.
Ha, onamni o'ylar edim inson degan dam,
Yo'q, maymundan tarqamagan derdim odamzod.

Bu dunyoda alam bo'lmas, bo'lmas deb firoq
Dasta-dasta kitoblardan o'qirdik ta'lim.
"Ravon yo'llar qarshingizda turibdi mushtoq", —
Derdi bizga harf o'rgatgan yosh bir muallim.

Olis janub tortganiday qushcha yuragin,
Yiroqlarga yetakladi meni bir suron.
O, Abdulla, ko'zlaringni ochib qaragin,
Kim aytadi bu dunyoda yo'qdir deb bo'ron.

Yillar ona quchog'idan oldi-ku yulib,
Savdolarga urdi meni murg'ak yoshimdan.
Bir mahallar quyundayin yurardim yelib,
Endi bo'lsa u aylanar mening boshimdan.

She'r izlayman bu kun Toshkent ko'chalarida,
Sekingina zirqiraydi beorom qalxim.
Men umrimning bu suronli kechalarida
Na bir taskin topa oldim, na she'r topoldim.

Yuragimga bir mahallar kirgan tuyg'ular
Endi sendan ketgaymiz deb so'raydi javob.
Meni bir zum hol-jonimga qo'ymaydi ular,
Qo'ymaydilar, va'dalaring chiqdi deb sarob.

Ko'z oldimda sobit turar faqat shu Vatan,
Kulbasi ham kenglik qadar chulg'aydi meni.

Tuyg'ularim faqatgina unga berar tan,
Yurtim, men ham umrim qadar sevgayman seni.

Men ham sening quyoshingda o'sib-ulg'aydim,
Qarzdorman, tuprog'ingda qoldirdim izlar,
Ammo ayting, qayda qoldi u yoshlik paytim,
Qayda qoldi men ishongan u o'zga hislar.

Ta'na qilmay axir sevgim mukofotini
Inson uchun ming otashda kuyar edim men
0, qanchalar sevar edim inson zotini,
Qanday buyuk muhabbat-la sevar edim men.

Bugun to'nib¹, atrofimga qarayman sekin,
O't berolmas qalbga endi u yoshlik damlar.
Men insonni bir insonday sevardim, lekin
Nechun ko'pdir haligacha razil odamlar.

Qaylardadir hamon kezar zulmat timsoli,
Qaylardadir hamon tinmay oqmoqda-ku qon.
Ko'zlarimga goh ko'rinar telba misoli
Men bir vaqlar sajda qilgan hazrati inson.

Qaylardadir fisq-u fasod, hasad, xusumat,
Insoniyat farzandlarin tortmoqda dorga.
Gar bor bo'lsang, javob ber, ey ilohiy qudrat,
Nahot go'dak ishonchini yozibsan qorga?!

Olti oykim, ruhim shunday uchmish tanadan,
Olti oykim, meni xayol ezar beomon,
Olti oykim, allakimlar pana-panadan
Tosh otadi darvozasiz qalbinga tomon.

Shovqin to'la ko'chalarda kezaman tanho,
Yana she'rim yuva boshlar dildan g'amimni,
Xayollarning girdobida qolganda ammo
Alam bilan xotirlayman muallimimni.

Xazon to'la bog'chalarga boraman, tag'in,
Yana o'zni xayol ila she'rga tashlayman.

¹ To'nish — muzlash, sovush.

To'nib qolgan yuragimga berib bir taskin
Yana quvnoq qo'shiqlarni kuylay boshlayman.

Ne long, axir farzandmiz-ku shu zamonaga,
Axir ona siynasidan farzand tonolmas,
Qo'l ko'tarib bo'larmidi axir onaga,
Zotan, unga qo'l ko'targan farzand sanalmas.

1966

?! . *Savol va topshiriqlar*

1. Olti oydan buyon shoir yuragini zada qilgan tuyg'ularni ilg'ashga harakat qiling.
2. Shoir nimani qidirayotir? Buni qanday aniqladingiz? Uning shu holatini izohlang.
3. Shoir tamomila qaytmoqchi bo'lgan "*bearmon kunlar*" qachon o'tgan deb o'ylaysiz?
4. Shodon bolalik kunlarining bu qadar ulkan armon bilan eslanayotgani sababini anglating.
5. *Ko'z oldimda shu qadarli pok edi olam, Go'yo nurdatt yaralgandi inson degan zof* misralarida o'tgan zamonda gapirilayotgani sababini ayting.
6. Dunyo bo'ronlariga duch kelgan tajribasiz, ko'ngli toza yigit tuyg'ulari ifodasini tushunishga intiling.
7. Shoirning: "*Olti oykint allakimlar pana-panadan Tosh otadi darvozasiz qalbinga tomon*" satrlariga muhrlangan kayfiyatini anglashga urining.
8. She'rda paydo bo'lgan umidbaxshlik ildizini ko'rsating.
9. She'rni yod oling.

BAHOR

Yana bahor keldi. Yana olamda
Ajib bir go'zallik, ajib bir bayot.
Men seni qutlayman shu ulug' damda,
Ulug' yelkadoshim, muzaffar hayot!

Tashbih axtarmangiz ushbu g'azaldan,
Naqd joyda nasiya ne kerak asli?
Ayon bir xislatining bordir azaldan,
Seni atamishlar uyg'onish fasli!

Yellar ham uyg'onadi ishqalab kaftin,
Oftob ham yuksaldi — tik kelar quyosh.

Tog'lar ham yuk tashlab ko'tardi kiftin,
Bezavol maysa ham silkitadi bosh.

Tarnovlar bo'g'zida lola ham ko'rkam,
Terak uchlarida izg'ir mavjudot.
Hattoki tuyg'usiz, chirik xazon ham
Yashil po'panakdan bog'labdi qanot.

Hovliqma jilg'alar chopar beega,
Qushlar qiy-chuviga to'lmish dala, bog'.
Sening visolingdan quvonmay nega,
Bahor, sog'intirding, axir ko'p uzoq!

Yaldo kechasiday rutubatli qish
Soldi ruhimizga og'ir bir surur.
Sen kelding, uyg'ondi yana sho'x olqish,
Yig'lagan ko'zlarga tushgan kabi nur.

Ha, mangu zavollik bo'lmas olamda
To suyin socharkan abri naysonlar¹.
Men sizni eslayman ammo shu damda,
Manguga ko'z yumgan, aziz insonlar.

Azaliy hukmini o'qidi hayot,
Necha bor samo ham ko'mdi quyoshin.
Iqboli sajdagoh bo'lganlar, hayhot,
O'zlari tuproqqa qo'ydilar boshin.

O'n oykim, so'nmishdir u tanish na'ra².
Hamon firog'ida fig'on chekar Shosh.
Bahor kelayotir, bosh ko'tar, qara,
0, surur kuychisi, dongdor zamondosh.

Hamsuhbat bo'lmadim (kim edim zotan?),
Tavob ham qilmadim gulshan makoning.
Lekin she'r bahosi muxlisgadir tan,
Qanday cheksiz edi ruhiy poyoning!

Bugun-chi, ne kezar o'tli qoningda!
Evoh, unda na she'r, na may, na safo.

¹ Abri nayson — ko'klam (aprel). ² G'.G'uIom vafoti ko'zda tutilgan.

Bu qanday muloqot? Ne hoi? Yoningda
Joy olmish o'zga bir suyukli daho.

Beqiyos edi u she'r lochini!
Xayoli bamisli Ko'ragoniydek.
Gar tarix evrilsa, shuhrat tojini
Unga kiygizardi Sulton Ulug'bek.

Balxdan horib qaytgan Alisher misol
Endi to'lg'azgandi cho'kkan dovotin.
Ketdi bir pok siymo, teran bir xayol,
Qoldirib dunyoda hech o'chmas otin.

Baqo-yu bebaqo ayon buyuklik
O'tdi so'nggi damda bosh egib quyi.
Faqat bilganidan qolmas tiriklik,
Mana, gulga cho'mmish Chig'atoy bo'yi¹.

Bu sokin elda ham ivirsir bahor,
O'chgan xotiralar chirog'in yoqib.
Qarayman, qabrlar yastanmish qator,
Ma'sum binafshadan sirg'alar taqib.

Kimningdir ko'ksiga engashgancha gul
Marmar sag'anadan o'qib turar bayt.
Bahor, qatra yoshim aylagil qabul,
Onam boshiga ham bordingmikan, ayt?!

Uning oromgohi bundan olis joy,
Olisda yotibdi mening panohim.
Bugun ketganiga to'libdi besh oy,
Besh oykim, ko'ksimda yonadi ohim.

Faryod chekkanim yo'q el ichra taqir,
O'ch ham olmadim men o'z qalamimdan.
Onajon, onajon, kechirgil, axir,
Shodlanmasin dedim birov g'amimdan.

Dunyodan ketmasin hech kim bemahal,
Hech kimni bosmasin nogahon o'kinch.
Ammo o'z boshiga kelmaguncha gal,
Onajon, tosh qalblar turarmidi tinch.

¹ Chig'atoy — Toshkentdagi Chig'atoy qabristoni ko'zda tutilgan.

Kuylarman xotirang balki vaqt yetib,
Bir umr o'rtanur, lekin tanda jon.
Suronlar yo'limda turibdi kutib,
O'zing qo'lla endi meni, onajon.

Bugun atrofingda bahordir balki,
Balki shabnam ichra g'arqdir hazin tosh.
Maysalar tegrangda qatordir balki,
Lekin sen yotasan ko'tarolmay bosh...

Bunchalar qattolsan, o, sirli olam,
Bunchalar bedilsan, bepoyon xilqat.
Sening hikmatingning so'ngi-ku odam,
Nahotki, shunga ham qilmaysan shafqat.

Maysa ham uyg'onar qayta qish o'tib,
Zarracha bo'lsa ham bir himmat unga.
Nahotki, eng ulug' farzanding ketib,
Boshin ko'tarolmay yotsa manguga.

Onamni so'rayman sendan erta-kech,
Qaytar deb so'rayman chok etib yaqo.
Lekin mening dardli savolimga hech
Javob berolmassan, o, soqov daho!

Javob olabildi hech kim ham zotan:
Na sulton, na gado, na shoh, na faqir.
Kim qancha quvmasin sening ortingdan
Bir uyum tuproqni ko'rsatding axir.

Hayot talvasasi tinmagay, ammo
Mangu boqiy qolur Inson va Xayol.
Meros atalmagay barchaga fano,
Qismat atalmagay har kimga zavol.

Faqat o'tmish bilan yashamas inson,
Garchand bo'lolmaydi undan hech ozod.
Kechagi g'amini o'ylasa obdon
Bukchayib qolardi bugun odamzod.

Ketgan azizlarni xotirlab goho,
Mayliga, chekaylik bir zumgina oh.
Hayot tantanasi boshlanmish, ammo,
Do'stlar, nur vasliga tashlaylik nigoh.

Shu buyuk oftobning mukofotini
E'zozlab qo'yaylik aytib shukrona.
Dildan o'chiraylik g'amning otini,
Bahor ham baxt kabi axir yagona.

Bu kun she'ri chiqqan shoirday dunyo
Jilmayib qo'yadi barchaga masrur.
Temurbek gumbazin qo'ynini go'yo,
Yoritgani kabi bir lahzalik nur.

Dilbar kelinchakning ko'ksida g'ulu,
Zardolu shoxiga tashlar ko'z qirin.
Barg aro shu'lalar kaftlarmikan u...
Bahor tetapoya go'dakday shirin.

Yuksak arg'uvonning uchida hilol
Paxmoq bulutlarni etadi nimta.
Qaydadir shoira kuylaydi behol:
"Ko'nglim ham bu kecha oyday yarimta".

Uvada kamzulda billur tugmaday
Bulutlar ortidan boqadi yulduz.
Qaydadir yurtini eslab ingrar nay,
Qaydadir qo'zigul yoradi ildiz.

Qaydadir gulshandan axtarib visol
El kezar — tog'larning go'zal arvohi.
Shoirning dilrabo baytlari misol
Oh tortib tizilar turnalar gohi.

Qizg'aldoq bargidek uchar dildan g'am,
Toshqinlar kiradi qalbimga manim.
Bahoring muborak bo'lsin ushbu dam,
Mening O'zbekiston — dilbar Vatanim.

Faqat sen qalbimga cho'ktirmay malol
Charchagan ruhimga ilhom solursan.
Bahor ham, umr ham o'tar ehtimol,
Faqat sen dunyoda mangu qolursan.

?? . Savol va topshiriqlar

1. Shoirning bahoriy kayfiyati aks etgan misralarni sharhlang. Ko'klamning *"Yellar ham uyg'ondi ishqalab kaftin, Oftob ham yuksaldi — tik kelar quyosh. Tog'lar ham yuk tashlab ko'tardi kiftin, Bezavol maysa ham silkitadi bosh"* tarzidagi manzarasi ma'nosini anglashga urining.
2. "2?М 30/СIII *elda ham ivirsir bahor, O'chgan xotiralar chirog'in yoqib*" misralarida aks etgan ma'kon qayer?
3. *"Maysa ham uyg'onar qayta qish o'tib, Zarracha bo'lsa ham bir himmat unga"* satrlarida tabiatning marhamati va shafqatsizligi aks ettirilganini tushunishga intiling.
4. *"Faqat o'tmish bilan yashamas inson, Garchand bo'lolmaydi undan hech ozod..."* misralari mazmuni va ifoda yo'sinini sharhlang.
5. *"Dilbar kelinchakning ko'ksida g'ulu, Zardolu shoxiga tashlar ko'z qirin"* qatorlari ma'nosini izohlang.
6. Shoirning *"Yuksak arg'uvonning uchida hilol Paxmoq bulutlarni etadi nimta"* satrlarida o'xshatishdan qanday foydalanganini tushuntiring.
7. Shoir ko'ngliga toshqinlar kiritgan tuyg'u nimaligini anglating.

* * *

Bahor kunlarida kuzning havosi.
Tanimni junjitar oqshomgi shamol.
Nega muncha g'amgin nayning navosi,
Nega qalbim to'la o'kinch va malol?

Barglar orasiga tinmasdan sira
Oshno yulduzlardan to'kiladi nur.
Bilmayman, qiynaydi qaysi xotira,
Titroq yulduz kabi muzlagan shuur.

Mag'lub bahodirning nayzasi misol
Ma'yus egiladi terak uchlari,
Barglar soyasida o'ynaydi behol
Uyqudagi qizning bedor tushlari.

Atrofimda yotar g'arib bir viqor,
Bilmam, nega o'chdi qalbim safosi.
Nima ham qilardim, na ilojim bor.
Bahor kunlarida kuzning havosi.

Savol va topshiriqlar

1. Bahor kunlarini kuzning havosiday his etayotgan shoir kayfiyatini izohlang.
2. Shoirning: "**Titroq yulduz kabi muzlagan shuur**" shaklida ifodalangan iztirobini tushunishga urining.
3. "**Atrofimda yotar g'arib bir viqor**" satrini izohlang.
4. To'rtinchi badda ifoda etilgan sezimlarga to'xtaling.

KUZ MANZARALARI

Yana dalalarga boshlaydi havas,
Bog'larda xazonlar yonadi lov-lov.
Do'stlarim, bu kuzning barglari emas,
Mening yuragimdan to'kilgan olov.

Shoxlarda mezonlar yaltirar xira,
Poyida shivirlar mening kuylarim,
Do'stlarim, bular ham mezonmas sira,
Bu mening chuvalgan, so'ngsiz o'ylarim.

Quyosh ham falakda bamisli ro'yo.
U endi yondirmas, yaltirar faqat.
Do'stlar, u ham endi quyoshmas aslo,
U olis yoshlikda qolgan muhabbat.

1967

Savol va topshiriqlar

1. Kuzgi yaproqlar bilan shoir qalbidan to'kilgan olov o'rtasida qanday bog'liqlik bor deb o'ylaysiz?
2. "**Shoxlarda mezonlar yaltirar xira, Poyida shivirlar mening kuylarim**" satrlari ma'nosini sharhlang.
3. Shoirning mezonlar haqida: "**Bu mening chuvalgan, so'ngsiz o'ylarim**", — deyishining hayotiy va badiiy asosini toping. She'rni yod oling.

GENETIKA

Men ham yashayapman o'z zamonimda,
Davrimdan qayga ham tushardim yiroq.
Va lekin bilmadim, mening qonimda
Qaysi bir bobomning xislati ko'proq,

Barchaga barobar meros bu bashar,
Otadan qosh-ko'zni olgan o'g'ildek.
Bilmadim, qonimda qay ajdod yashar,
Balki Bobo Kayfiy, balki Ulug'bek.

Tunlar qulog'imga chalinar elas,
Tulporlar kishnashi, otlar gurrosi.
Balki Muqanna bu — tinib-tinchimas,
Balki Panipatda Bobur urhosi.

Balki tanglayimni ko'tarib ketgan,
Darbadar bir oshiq va yo sarbador.
Balki biror bobom shahanshoh o'tgan,
Balki vujudimda darvish qoni bor.

Men yaxshi anglayman, moziy ne demak.
Tarixda har kimning bor o'z zamon.
Lekin tanimizda kezar-ku beshak
Olis bobolarning ming yillik qoni.

...Ohu bolasi bu — ohuday boqqan,
Shervachchada esa sherning shiddati.
Avlodlar qonida ming yillab oqqan
Buyuk bobolarning turfa xislati.

Singdi ruhimizga, mangu barhayot
Alisher she'ri-yu Pushkin bayoti.
Singdi ruhimizga g'olib hissiyot —
Jasur bobolarning tengsiz saboti.

Singdi qonimizga shu otash dunyo,
Singdi qonimizga muhabbat, g'azab.
Yiroq avlodlarga bizlardan, ammo
Qay bir xislatimiz qolarkan, ajab?

Nima qolar ekan? Qay ezgu tilak,
Qay his, yuraklarda topolgan kamol?
Yiroq avlodlarga bizlardan beshak
Qolar kurashlarda toblangan xayol.

Shu yovqur asrda yashadik ro'y-rost,
Ranj-u balolardan hayiqmay taqir.
Yiroq avlodlarga bizlardan meros.
Buyuk bardoshimiz qolgusi axir.

Yashadik shu rangin dunyoda mas'ul,
To ellar ko'z yoshi bo'lmasin chashma.
O'zni bag'ishladik kurashga butkul,
Demakki, yashadik oromga tashna.

Tashna yashadik biz mehrga mutloq,
Ishqqa, muhabbatga tashna o'tdik biz.
Goh esa quyoshdek porloq va yiroq
Haqqa, haqiqatga tashna o'tdik biz.

Tashna yashadik biz nurga, ziyoga,
Qayon ketmoqdasan, ey uchqur zamon?!
Oqibat bel bog'lab keldi dunyoga
Bizning asrimizda vallomat inson.

To'fon, qasirg'alar kechar-ku hali,
Kechadi avlodlar qator, galma-gal.
Balki oro topib bashar sayqali,
Tug'ilar eng oliy inson, mukammal.

U o'zin tanigay shunda daf'atan,
To'fon, qasirg'alar bosiriq bir tush!
Shu buyuk sayyora — yagona Vatan.
Inson o'z baxtidan o'zi ham sarxush.

Munis nigohini qadab quyoshga
Turar u nurday pok, ishqday bezavol.
Kechmish kamolotin ko'tarib boshga.
Yiroq asrlarga ko'z tikib xushhol.

Turar u go'dakday beg'ubor kulib,
Balki kulgusi ham bizdan meros bu.
Rishtai jonida bir zarra bo'lib,
Bizning ham qonimiz gupurgay, rost bu.

Bobolar dunyodan o'tdilar shundoq,
Biz ham yetuklikka bo'lmadik timsol.
Lekin sen bo'larsan bokira mutloq,
Lekin sen yasharsan farishta misol,

Qahkashon¹ sayrida hur quyosh bilan
Kezarsan to abad shodumon, xurram.
Labda tabassum-u ko'zda yosh bilan
Senga talpinaman, buyuk nabiram...

1973

9.f. Savol va topshiriqlar

1. She'rning birinchi bandida ifoda etilgan tuyg'ularni anglashga urining. Sizda ham ba'zan shunday o'ylar paydo bo'ladimi?
2. Shoirning bobolarga daxldorlik borasidagi qarashlari aks etgan bandlarni sinchiklab o'qing, ularni izohlashga urining.
3. She'rning avlodlar orasidagi davomiylik aks etgan bandlarini o'qing va sharhlang.
4. "**Ohu bolasi bu — ohuday boqqan, Shervachhada esa sherning shiddati**" satrlari ma'nosi chuqurligi va ifoda tarzining go'zalligini izohlang.
5. She'rdagi bobolardan bizga nimalar qolgani haqidagi o'ylardan bolalarga bizdan nimalar qolajagi to'g'risidagi xayollarga o'tish izchilligiga e'tibor qiling.
6. Shoirning: "**Yiroq avlodlarga bizlardan beshak Qolar kurashlarda toblangan xayol**", — tarzidagi ishonchini izohlang.
7. Kelajak avlodga "**Buyuk bardoshimiz qolgusi**", — degan bashoratga munosabat bildiring.
8. Tug'ilajak avlodning "**mukammaV, "nurday pok, ishqday bezavoF**" bo'lajagi borasidagi orzuni sharhlang.
9. Shoirning kelajak avlodga: "**Labda tabassum-u ko'zda yosh bilan Senga talpinaman, buyuk nabiram...**" — degan so'zlarini izohlang.
10. She'rni yod oling.

¹ Qahkashon — galaktika, falak.

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATI TO'G'RISIDA

Abdulla Oripov lirikasi orqali o'zbek she'riyatiga ko'ngil dardlarining suvratlari, ruhiy iztiroblar manzarasi, armonga aylangan orzular inson sezimlarida qoldirgan izlar tasviri kirib keldi. Bu she'riyat yuzaga kelgan davrda shalldiroq so'zlarni qofiyaga solish, baxtiyorlik haqida ko'tarinki, ammo yolg'on satrlar tizish odat edi. Mavzuni she'r emas, balki she'rni mavzu mukarram qiladi, deb hisoblanar, shuning uchun she'rning qanday yozilishidan ko'ra, uning nima haqda ekanligi muhimroq sanalardi.

Abdulla Oripov tuyg'ulari quruqshagan o'zbek she'riyatiga o'ychil g'am va g'amga qorishgan o'y olib kirdi. Shoir alohida bir odam va uning dardlari haqida o'yga botdi, qalam surdi. Bu odam shoirning o'zi edi. Binobarin, bir odam to'g'risida hayqirish, baqirish noqulay bo'lardi, u haqda pichirlab she'r o'qish lozim edi. Chunki shovqin, baland tovush odamni o'zga odamlardan yiroqlashtiradi, samimiylikdan mahrum etadi.

O'tgan asrning 60-70- yillarida Abdulla Oripov she'riyati o'zbek millatini tuyg'ularning qurib qolishidan saqlab qoldi. Shuning uchun ham shoirni o'zbek she'riyatida o'z davrini yaratgan ijodkor deyish mumkin. Chunki chinakam iste'dodgina davrning to'siqlari, cheklovlarini yengib o'ta oladi. Har qanday zamon va har qanday sharoitda ham asl iste'dod davridan marhamat kutmaydi, balki unga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Abdulla Oripov she'rlaridagi beaded samimiyat, tuyg'ular chinligi kishini beixtiyor o'ziga asir qiladi. Shoir she'rlari kayfiyat va hissiyotning yaxlit obrazlaridir. U inson tuyg'ularini, hissiyotini shu qadar chuqur bilgani va ifoda eta olganidan butun she'r emas, balki ayrim misralarning o'ziyoq she'rxonda muayyan kayfiyat hosil qiladi.

Masalan, shoir odamlarning zilzila paytidagi ruhiy holatini: *'!Asablar tuproqqa cho'kkan edi tiz'* tarzida beradi. O'zining pokiza yoshlik davrini esa *"Yiroq-yiroqlardan mungli va uzuti Turnalar tovushin tinglardim faqat"*, — deya ifodalaydi. O'zbek xalqining yig'ma obrazi: *"Sonsiz egatlarga sochilmish, ana, Mening orzularim mening o'ylarim"* tarzida umumlashtiriladi. Shoirning: *"qaro sochlaringda oppoq alanga"* degan tashbihi aniqligi bilan ham, ta'sirchanligi bilan ham ko'ngilni rom etadi. Uning she'riyatida vatan timsoli qanday chizilganiga e'tibor qiling: *«Shabnam shovullaydi bogHar qo'ynida Salqin tuman*

ichra bo'zarat tonglar, Quyoshning erinchak yog'dularida Nafis yaltiraydi bargi xazonlar».

Abdulla Oripov she'riyatini millat ruhining timsoliga aylantirgan sifatlardan yana biri undagi obrazlarning teran xalqchil tomirlarga egaligida. Eng murakkab holatlarni ham g'oyat ulkan nazokat va yuksak madaniyat bilan ta'sirli qilib o'zbekcha ifodalay bilish shoir she'rlarining qimmatini oshiradi. Shoir deyarli hamisha she'riy ifodaning aniq va sezimlarga ta'sir ko'rsata oladigan bo'lishiga erishadi.

Uning: *"Oyoqlangan qo'ziday dovdidir yelda maysa, Ko'm-ko'k moviy osmonda kezib yurar oq bulut* kabi satrlarida qo'llanilgan tashbihlar hayotiy asosi chuqur hamda hissiy qudrati tengsizligi bilan kishini hayratga soladi. A. Oripov ko'z oldiga keltirish mushkul, ifodalash undan-da og'ir bo'lgan sezimlarni, mavhum tuyg'ularni tuyimli qilib chizish borasida tengsiz mahoratga egadir: *"Yorilmagan yaraday sevgi!"* — deydi u. O'ta mavhum tuyg'uni bundan ortiq aniq tasvirlash mumkin emas.

A. Oripovning san'atkorligi shundaki, u hodisalarning boshqalar ko'rmagan yoki ko'rgan bo'lsa-da, payqamagan jihatlarini o'ziga xos tarzda aks ettira oladi. Shoir iste'dodi nazarining o'tkirligi, tuyg'ularining nozikligi, hissiyotining teranligida ko'rinadi. Ko'klamda o'rik g'o'ralarini hamma ko'rgan, barcha bolalar, ayniqsa, qizlarning unga ishqibozligi azaldan ma'lum. Ammo faqat chin shoirgina unda hayotni davom ettirish nishonasi borligini ko'ra biladi: *"Dilbar kelinchakning ko'ksida g'ulu Zardoli shoxiga tashlarko'z qirin"*. Sal e'tibor qilgan o'quvchi yosh kelinchaklarning ko'pincha o'rik dovuchchasiga boshqorong'i bo'lishini esiga tushiradi. Har qanday hayotiy hodisada chin san'atga xos belgini ko'ra olish asl shoirlikning belgisidir.

Nazariy ma'lumot

LIRIK QAHRAMON

Lirik asarda tuyg'u va o'ylari tasvirlangan shaxs obrazi lirik qahramondir. U, ko'pincha, shoirning o'zini anglatadi. Chunki lirik asarda ishtirok etadigan asosiy timsol — shoirning o'zi, she'rda uning o'ylari, sezimlari, tuyg'ulari, kayfiyati namoyon bo'ladi. To'g'ri, lirik asarlarda ba'zan shoirdan boshqa qah-

ramonlar ham ishtirok etadi. Jumladan, A. Oripovning "Bahor" she'ridan olingan: "*Ravon yo'llar qarshingizda turibdi mushtiq*", — *Derdi bizga harfo 'rgatgan yosh bir muallim*" misralaridagi muallim timsoli fikrimizga dalildir. Lekin lirik asarda shoirdan o'zga personajlarning o'y-xayol va kechinmalarini batafsil tasvirlash imkoni yo'qligi uchun ham lirikadagi "raqib", "rind", "soqiy", "ag'yor" va boshqa timsollar lirik qahramon darajasiga ko'tarila olmaydi.

Chinakam lirik asarning qahramoni o'ziga xos tabiat, fe'l, kayfiyat, taqdir egasi sifatida namoyon bo'lishi, uning sezim va kechinmalari she'rxonni loqayd qoldirmasligi kerak. Lirik qahramonning quvonchi, g'ami, iztirob-u o'ylari o'zgalarga ta'sir ko'rsata olsagina, u badiiy qiymatga ega bo'ladi. Lirik qahramoni befarq qoldirgan she'r o'quvchining ongiga ham, tuyg'ulariga ham ta'sir ko'rsata olmaydi.

Shu jihatdan qaraladigan bo'lsa, Abdulla Oripovning siz tanishib chiqqan barcha she'rlaridagi lirik qahramonning tuyg'ulari kishiga kuchli ta'sir qilganini ko'rish mumkin. Shoir she'rlarida o'z shaxsiyatining turli qirralarini namoyon etadi. Ularda aks etgan kechinma va sezimlar chin, ifoda go'zal, badiiy til jozibali bo'lgani uchun lirik qahramon o'quvchini o'ziga tuyg'udosh qilib qo'yadi. Shundan kelib chiqib, ***kechinma va o'ylari lirik asarda ifoda etilgan va she'rxonni o'ziga tuyg'udosh qila oladigan shaxs timsolini lirik qahramon deyish mumkin.***

Lirik qahramon ko'ngil holatini ifodalagani, bevosita "men" nomidan so'zlashgani, o'zining eng ichkin, muqaddas tuyg'ularini she'rxon bilan o'rtoqlashgani uchun o'quvchiga yaqin va tuyg'udosh bo'lib qoladi. Adabiyotshunoslikka lirik qahramon tushunchasi 1921- yilda rus olimi Y. N. Tinyanov tomonidan kiritilgan. Shoir shaxsi qanchalik yirik, serqirra, uning tuyg'ulari qanchalar samimiy bo'lsa, lirik qahramon tasviri ham shunchalik jonli va serjilo chiqadi. Shuning uchun ham Abdulla Oripov she'rlarining lirik qahramoni kishi ko'nglini butunlay zabt etadi, tuyg'ulari samimiy va chinligiga o'quvchini to'la ishontiradi.

SOHIBQIRON
(dramatik doston)

II SAHNA

Ulug' Amir Temur tengsiz kurashlar, o'tkir aql va tadbirkorlik bilan tiklagan saltanatini adolat bilan boshqarish hamda imkon boricha ezgu ishlar qilishga hamisha intiladi.

Temur. ...Bolalarim, unutmangki, davlat ishida
Har qanday yumushning ham o'z o'rni bordir.
Minglab xufya xizmat qilar bizga, masalan,
Ammo ular tanishmagay bir-birlarini.
Xabarlarini shoshilmasdan tinglab, o'rganib,
Barchasidan chiqargaymiz zarur xulosa.
Yurish qilish lozim bo'lsa yiroq ellarga
Tadorigin ko'rmoq kerak uch-to'rt yil avval.
Siz, chunonchi, sarhadlarda yaylov tayyorlang.
Yilqilarni ko'paytiring o'sha joylarda.
Toki sizning horg'in otlar yetib borgan payt
Tulpor bo'lib, kishnab tursin minglab toychoqlar.
Yov qo'shinin tahlikaga solmoqlik uchun
Tunda uning atrofida gulxanlar yoqing.
Necha yuzlab miltillagan cho'g'larni ko'rgach,
Yog'iy sizning lashkarlarni ko'p deb o'ylagay.
Shabxun deya ataladi tungi hujumlar.
To'rtta otning biqiniga shox-shabbalardan
Oddiygina supurgini bog'lab qo'ysangiz —
Chunon to'zon ko'tarilgay, deysiz qiyomat!
O'rni kelsa to'rt suvoriy to'rt ming otliqning
Vahimasin yaratadi qiyqiriq bilan.
Bayrog'ingiz egilmasin maydonda sira,
Jangda yolg'iz qolsangiz ham bayroq tik bo'lsin.
Hujum qilish arafasi: "Allohu akbar!" — deb
Nido aylang. Parvardigor kuch ato etgay.
"Suring!" — degan na'ra esa bosqinga da'vat,
Bizning oddiy: "Ur~ho~ur"dan yov juda qo'r qar.
Endi jahon yaxshi bilar qudratimizni,
Pinhon joyi qolmagandir hiylalarning ham,
Biroq Temur firiblarin adog'i yo'qdir!

Endi ruxsat, mashvaratning mehmonlariga...

Bir qism ishtirokchilar chiqib ketadilar.

Eshikbon. Olampanoh, kutib turar ikkita chopar.

Temur. Kirsin ular!

Ikkita chopar oldinma-keyin kiradilar.

Ikkinchi chopar. A'lohazrat, men Rumodan yetib kelmishman,
Qaysarimiz Boyazidning elchisidurman,
Sulton Shabli erur mening ismi sharifim.

Temur. Ko'pdan seni kutmoqdaman, xabar ber, elchi,
O'z-o'ziga qanday hukm chiqarmish Sulton?

Chopar maktubni uzatadi. Temur uni o'qiy boshlaydi.

"Urush bilan hal bo'lajak bu mojarolar".

"Agarda sen biz tomonga kelmasang, Temur,

Bilib qo'yki, xotinlaring uch taloq bo'lgay.

Agar seni yenga olmay chekinsam ortga

Unda mening xotinlarim bo'lsin uch taloq".

O'h, Boyazid, maqsadingni aytibsan, ammo

Shart edimi xotinlarni qimorga tikmoq.

O'z ismini yozmish Sulton oltin hal bilan,

Bizning ism quyiroqda, oddiy siyohda...

Tag'in Sulton emish bu zot. Bachkana qiliq.

Amir Temur irodamiz, farmon shul erur:

Rum Sultoni chorlabdimi jang maydoniga

Borajakmiz! Bu shumoyoq choparni esa

Eson-omon kuzatingiz kelgan yo'lga.

Barchangizga ruxsat. Meni yolg'iz qoldiring.

Hamma chiqib ketadi. Temur orqadagi parda tarafga qarab...

Buqalamun, sen qaydasan, bu yoqqa kel-chi.

Parda ortidan ...Buqalamun — Temurning xufyasi chiqib keladi.

Buqalamun. Olampanoh, hozir bo'ldim, ne buyurgaysiz?

Temur. Yana yumush topshiraman senga ishonib,
Zero, har ne mushkulni ham eplab kelgansan.

Xufyalarim orasida epchili o'zing,

Xohlasang gar o'zgaradi butkul qiyofang.

O'zgaradi va hattoki ko'zingning rangi,

Sen bilmagan til ham yo'qdir yetti iqlimda.

Buqalamun. Olampanoh, shu sababdan laqabimni ham
Juda topib qo'ygandingiz, Buqalamun deb,
Asl ismim bir zamonlar Itolmas bo'lgan.

Temur. Endi mag'rib kishisiga aylangaydiansan.

Mutakabbir va hiylakor farangiylarni
O'rgangaysan, og'izlarin hidlab ko'rgaysan.
Shohlarining maqsadlarin obdan anglagach,
Elchilarin chodirimga boshlab kelgaysan.

Buqalamun. Samarqandga, shu yergami?

Temur. Yo'q, Buqalamun!

Nasib etsa Angoraning atroflarida,
Olis Rumo mamlakatin qoq yuragida
Tug' ko'tarib, g'olibona chodir tikkayman.

Buqalamun. Olampanoh, shu daqiqa, shu soniyadan

Meni farang deb hisoblang!

Temur. Javobing tuzuk.

Buqalamun g'oyib bo'ladi. Temur eshikbonni qars urib chorlaydi.

Taklif eting malikani — Bibixonimni,
Bibixonim! Agarda u bo'lmasa edi
Kurashlarning va janglarning dolg'alarida,
Qayroq toshga aylanardi balki bu yurak.
Ig'vo, fitna, g'araz to'la yolg'on dunyoda
Sabrim tugab, goho-goho o'ylab qolaman:
Zarurmikan barchaga teng yaxshilik qilmoq?!
Mehr bilan birortasin boshin silasang,
G'ayur itdek qo'ling tishlar, talab tashlaydi.
Xudparastdir quldan tortib shohlarga qadar.
Bunday holning boisi ne? Sababi nima?
Men bildimki, bu qurama inson zuryodi
Taxt talashib, shon talashib, boylik talashib,
Alloh bergan dil gavharin unutib qo'ygan.
Tinglamasa, qamchin bilan urib va haydab,
Ins of tomon qaytarmoqlik kerak ularni.
Jondan to'yib nokaslarning kirdikoridan
Darvish bo'lib ketar ekan goho donolar.
Xo'sh, men-chi, men?! Axir men ham asli

yolg'izman,

Bugundan kelajakdan malomat bilan
Minglab ko'zlar tikiladi bitta o'zimga.
Chunki mening qismatimga janglar yozilgan...

Bibixonim kiradi.

Bibixonim. Chorlamishsiz, olampanoh...

Temur. Bibixon, bibi...

Kengash bilan band bo'libman...

- Bibixonim.** Olampanoh, yana yurish, yana safarmi?
Temur. Hisoblashmas qismat bizning istaklar bilan,
 Bamisoli quyosh botgach, oy chiqqanidek,
 Hodisalar silsilasi oqar bardavom...
 Turkiylardan cho'chib farang mamlakatlari
 Rumo bilan ikkimizni gijgijlab qo'ydi.
 Bu nayrangni tushunmaydi, afsus, Boyazid,
 Boz ustiga kimki qochsa bizning g'azabdan,
 Boyazidning saroyidan topmoqda panoh.
- Bibixonim.** Uning asl maqsadi ne? Murodi nima?
Temur. Sulton bizning saltanatga bepisand boqib,
 Hasadini bildirmoqda yosh bola kabi.
 Endi jangga chorlabdi u oshkora, ochiq.
 Men — Temurman! Oriyat ham bor-ku dunyoda.
 Yetar endi! Kuno'g'longa egar urgayman,
 Rum tarafga yuzlanadi tulporim jadal.
- Bibixonim.** ...Sizga zafar tilamoqdan boshqa choram yuq,
Temur. Balki men ham yoningizda bo'lay, amirim.
 Yo'q, azizam, Samarqandning saltanatida
 O'zingizu nabiramiz Muhammad Sulton
 Hukmfarmo bo'lib turing. Yumushlar talay.
 Qurilishlar, bog'i rog'lar, bola-baqralar...

Parda

III SAHNA

Angora yaqinidagi tepalikda Temur chodiri. Tashqaridan g'ovur-g'uvur, otlar kishnashi, fillar na'rasi eshitilib turadi. Chodir ichida taxtda Amir Temur. Uning atrofida shahzodalar• amirlar, lashkarboshilar.

- Shayxulislom.** Olampanoh, izn bering.
Temur. Gapiring, hazrat.
Shayxulislom. Kecha tunda munajjimlar — axtarshunoslar
 Yulduzlarning holatiga obdan boqishib,
 Xosiyatli topishibdi bugungi kunni.
Temur. Qutlug' ta'bir. Ammo bugun Boyazid bilan
 Amir Temur jangga kirar. Munajjimlarmas.
 Shayxulislom, bilib qo'ying hasratimni Siz,

U ham muslim, men ham muslim. Bu ne ko'rgulik?
...U ham turkiy, men ham turkiy. Bu ne gustohlik?
Samarqanddan yetib kelgan mening lashkarim
Ot suradi akasi yo ukasi tomon.
Yuragimni o'rtar bu hoi, lekin majburman.
Har qandayin muhoraba oldidan doim
Allohimdan madad so'rab, yolboraman men.
Shayxulislom, zafar tilab tilovat qiling.

(Shayxulislom tilovat qila boshlaydi. Shahzodalar, amirlarga)

Shunqorlarim, ulug' jangga kirayotirsiz.
O'ng qanotni topshirgayman senga, Mironshoh,
So'l qanotni boshqarasan Shohruh Mirzo, Sen!
...Obong'orni faqat o'zim nazorat qilgum.
Hozirgacha ma'lum bo'lgan xabarga ko'ra
Jangga chiqmish yov tarafdin to'rt yuz ming lashkar.

Shahzodalar, Olampanoh, Allohdanu Sizdan kuch olib,
amirlar. Har qandayin yog'iyni ham tor-mor etgaymiz.
Temur. Bolalarim, bu og'ir jang. Biling, bu jangga
Rumoning o'z lashkarlari himoyadadir.
Ular axir o'z yurtlarin qo'riqlagaylar.
...Ammo Rumo yerida men o'zga emasman,
Men musulmon amiriman! Nasabim turkiy!
Adolat va dini Islom posbonidirman.
Farmonimga quloq tuting:
Bizkim, mulki Turon, amiri Turkistonmiz.
Bizkim, millatlarning eng qadimi va eng ulug'i
Turkning bosh bo'g'inimiz.
Alloh Sizga madad berib, zafar yor bo'lsin!
Naqoralar chalinsin, to yeru osmonni
Bizning lashkar suronlari chulg'ab olsinlar.
Yog'iylarni tahlikaga solsin bu suron.
...Yasovullar har daqiqa menga paydar-pay
Yetkazishib turadilar jang tafsilotin.
Sarkardalar, Sizga ruxsat
Allohu akbar!

Amirlar, sarkardalar chiqadilar

Temur

*{eshikbon-
yasovulga).*

Endi esa chorlang buyon Aloviddinni.
U betimsol bir iste'dod, shatranj ustasi.
Samarqanddan atay uni olib kelganman.

Aloviddin kiradi.

Aloviddin. Olampanoh, chorlamishsiz...

Temur. Ha, Aloviddin,
Sen bilan biz necha yilki shatranj suramiz.
Ammo bilki, bu galgisi boshqacha o'yin,
Bu — boshqa jang! Donalarni ter, Aloviddin.

Aloviddin shatranj donalarini teradi. Temurda oq donalar.

Eshitgansan, Aloviddin. Yoshlik chog'imdand
Men shatranjga ishqibozman. U nozik o'yin.
Uni tengsiz san'at deya ta'rif etarlar.

Aloviddin. Biroq shatranj o'xshar ko'proq jang san'atiga.
Qani, yuring, olampanoh.

Temur. Yurdi, sipohim.

Qani olg'a, piyodalar, zafar yor bo'lsin.

Chodir tashqarisidan jang sadolari baralla eshitila boshlaydi.

Aloviddin. Shoh sipohin bizga qarshi yo'naltirdingiz,

Kaminaning sipohi ham anoyi emas.

Temur. Hozir nechuk jang qilmoqda piyodalarim,
...Juda og'ir jang ketmoqda chodir ortida.
Inshoolloh, yengajakman! Sen — Aloviddin,
Faqat shatranj sohasida jahongirdirsan.
Bizning esa chekimizga boshqa yuk tushgan,
Bizning uchun ulkan zamin shatranj taxtasi...

Aloviddin. Sizning buyuk iste'dodga taraf yo'q aslo,
Shatranjda ham betimsolsiz. Iqrorman, Hazrat,
Ammo menga, izn bering, bir savolim bor.
...Sizning g'olib bo'lmog'ingiz garchi muqarrar.

Lekin, Hazrat, Siz men bilan chodir ichida
Shatranj o'ynab, jang maqomin kuzatmoqdasiz.

Bir qarashda beparvodek, hatto, sovuqqon.

Temur. Men bilaman, Aloviddin, o'z qudratimni,
Raqibimni dovdiratar bu usulim ham.

...Odamlarim allaqachon Rum sultoniga
Mening shatranj o'ynay turib jang qilishimni
Yetkazdilar! Boyazidni tahlika bosdi!

Dushmaningni bundan ortiq kamsitib bo'lmas.

Yasovul {*kiradi*} A'lohazrat, piyodalar nobud bo'lmoqda.

Temur. Attang, attang, o'z kuchiga ortiq ishonsa,
G'aflat bosib qolgusidir, hatto, filni ham.
(Ham Yasovulga, ham Aloviddinga)

To'lg'amo deb atalguvchi bir yo'limiz bor,
Yetkazingiz o'ng qanotu ham so'l qanotga.
Mironshohu Shohruh Mirzo ikki tarafdin
Yog'iyarlarni o'rab olsin! Obong'orda men!

Aloviddin, shohga qarshi hujum boshladim.

Yasovul

(yana kiradi).

Olampanoh! Yov lashkari

To'p-to'p bo'lishib, biz tomonga o'tayotir.

Temur.

Shoyon yaxshi gap!

Ular asl musulmondir, ziyon yetkazmang.

Aloviddin.

A'lohzarat, har ikkala maydon ichra ham

G'oyat qizg'in tus olmoqda jangovar san'at.

Temur.

Lashkarlarim urho-ur deb jang maydonida

Nayza bilan, qilich bilan va kamon bilan

Yov saflarin qirib borar hozir ayovsiz.

Men ham hozir ular bilan ruhan birgaman,

Shu gap haqqi, Sizga qarshi tashlayman ruxni...

Eshitingiz, rux haqiqat qilichidek keskir, beomon.

Men rux bilan jang qilishni sevaman juda.

Aloviddin.

Ruxingizning na'rasiga javobim shu-da.

Yasovul.

Olampanoh, orqadagi yov o'radasini

Halqa kabi o'rab oldi bizning lashkarlar,

Biroq o'rda ustuvordir!

Temur.

Bizning qo'lda naftandoz deb atalguvchi bir

Ajdahodek o't purkagich yarog'imiz bor.

Bamisoli osmondan tushgandek quyun,

U o't-olov purkay boshlar zamin ustiga.

O'rda tomon yo'naltiring naftandozlarni.

O'rda chilim sarxonasi kabi yonsinu

Tamakidek tutab ketsin tubida yog'iy.

(Aloviddinga)

Aloviddin, qay yo'sinda yo'limni to'sma,

Mana endi ishga tushar sarkardam farzin

Va ortidan ikkinchi rux chiqar maydonga.

Endi qayga qochib borgay sho'rlik qorashoh?

Endi kimdan madad kutsin yo kimga arzin

Bayon etsin?

Aloviddin.

Chiroyli mot! Mot!

Temur.

Bu — ruxning ishi...

Shoyad ruhlar menga mudom bo'lgay madadkor.

- Yasovul.** A'lohazrat, a'lohazrat, yaxshi xabar bor!
Shu asnoda Rum sultoni asir olinmish!
- Temur** {yasovulga}. Isming nedur?
- Yasovul.** A'lohazrat, ismim Qosimbek.
- Temur.** Qaerdansan? Nasabing kim?
- Yasovul.** Men shahri Keshdan. Otam sizga sarboz bo'lgan.
Dehli jangida shahid ketgan,
Bugun mening o'zim sarbozman!
- Temur.** Bizning uchun g'oyat qutlug' mujda keltirding,
O'g'lim, seni siylagayman bu mujda uchun.
Inshoolloh, Samarqandga qaytib borgan chog'
Nikohingga berajakman bir nabiramni.
- Yasovul.** Olampanoh, o'lgunimcha Sizga sodiqman.
- Aloviddin.** O, Allohning marhamati bunchalar kengdir,
Bir bandasin daqiqada ko'kka ko'tardi.
- Temur.** Shukur, deyman, yaratganga — Parvardigorga,
Biroq zafar nashidasin totmasdan burun
Ruhiyatim amri bilan bir gap aytaman:
Hech bir shohning boshiga bu kulfat tushmasin.
Olib kiring Boyazidni!
- Boyaziclni oyoq-qo'li bog'liq holda olib kirishadi.*
Evoh, bu ne hoi? Oyoq-qo'lin yeching darhol,
U, axir, shoh-ku!
Chumolilar xor qilishsa arslon rutbasin,
Buzilgaydir o'rmonning ham qonuniyati.
- (.Boyazidga)* Men taassuf bildiraman, tushungin, sulton.
- Boyazid.** Asir bo'lib tursam hamki qoshingda, Temur
Zor emasman iltifoting, taassufingga.
- Temur.** Oddiygina bir voqea yuz berdi, axir,
Sen yildirim laqabli bir qudratli chaqmoq
Cho'ng temirga urilding chilparchin bo'lding.
- Boyazid.** Sen ustimdan kulmoqdasan, masxara qilma!
Botirlarning ishi emas yotganni toptash.
- Temur.** Toptamasman va inchunun, kulmasman aslo.
Biroq taqdir deb atalmish buyuk hukmdor
Kulgan ekan ikkimizning ustimizdan ham...
- Boyazid.** Bu gapingni qay yo'sinda anglamoq kerak?
- Temur.** Men bir langu, sen esa ko'r, notavon so'qir,
Bu dunyoda butun odam topilmaganday,
Ikkimizga yer yuzining jilovin bermish.

Tavba qildim, tavba qildim, ming bora tavba!
Sen bilan men ne qadarli qudratga molik,
Qamchisidan qon tomguvchi podshoh bo'lmaylik,
Yaratganning huzurida ojiz bandamiz.
Alalxusus, bunga misol sening qismating.

Savol va topshiriqlar

1. Temurning biror yurtga qilinadigan yurishga uch-to'rt yil oldin tayyorgarlik ko'rish kerakligi borasidagi o'g'itini sharhlang.
2. Asardan Amir Temurning harbiy hiylalari aks etgan o'rinlarni topib, sharhlang.
3. Sohibqironning: **"O'z-o'ziga qanday hukm chiqarmish Sulton?"**— degan so'rog'i tagidagi ma'noni anglatning.
4. Matnga tayanib, Boyazidning xati Amir Temurga qanday ta'sir qilganini tushuntiring.
5. **"Men — Temurman! Oriyat ham bor-ku dunyoda. Yetar endi!"** tarzidagi gapiga asoslanib, jahongir shaxsiyatiga baho bering.
6. Temurbekning yomonlarni insof sari **"kaltak bilan hay dash"** haqidagi to'xtamiga munosabat bildiring.
7. Amir Temurning: **"Bizning uchun ulkan zamin shatranj taxtasi"**, — degan iqrorida, sizningcha, afsus ko'pmi, iftixor?
8. Sohibqironning shaxmat taxtasidagi o'yin va maydondagi jangni birday boshqara olgani sababini izohlashga urining.
9. Temurning Qosimbekka qilgan saxovati darajasini izohlang.

"SOHIRQIRON" ASARI TO'G'RISIDA

"Sohibqiron" dramasida Amir Temur janglar ichida emas, balki ko'proq o'ylar girdobida aks ettiriladi. Asarda Temurning murakkab tabiati uning sulton Boyazid, amirlar, o'g'illariga munosabatini ko'rsatish mobaynida yorqin aks etgan. Amir Temur tajribali hukmdor va o'ychil mutafakkir sifatida davlatni ushlab turguvchi tayanchlarni: **"Mo'l xazina, yagona shoh, yengilmas lashkar"**, — deya belgilaydi. Uning jahongirlik tabiati suruvda bitta cho'pon bo'lganiday, xalqni ham bir podshoh boshqarishi kerakligi borasidagi qanoatida namoyon bo'ladi. Dramada

jahongirning fuqarolarga munosabati: "**Hukmdorlar seva turib fuqarolarni, Umid hamda qo'rquv ichra saqlashi darker**", — degan qarashida aks etadi.

A. Oripov Temurni hamisha o'z yo'lining to'g'ri-noto'g'riligini aniqlashga urinadigan, bosgan har bir qadami xususida fikr yuritadigan kishi sifatida ko'rsatadi. Shuning uchun ham Temurning: «**Unutmagil, muzaffarman haqligim uchun**», — degan so'zlari o'quvchiga jahongir fikrlash tarzining mantiqiy hosilasiday ta'sir qiladi.

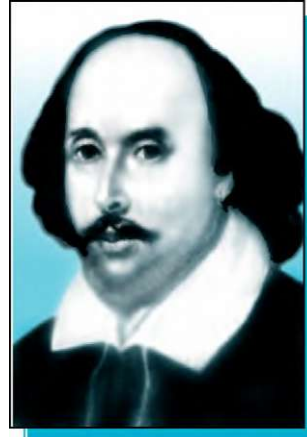
Asarda Amir Temurning o'z dushmanlari gunohlarini ham kechira oladigan shaxs ekani sulton Boyazid, ezgu amalli kishilarni taqdirlashi Qosimbek timsollari orqali ishonarli aks ettirilgan. Dostonda Boyazidning Amir Temurga yozgan xatidagi haqoratlar uni urishishga majbur etgani ishonarli tasvirlangan: **Agar da sen biz tomonga kelmasang, Temur, Bilib qo'yki, xotunlaring uch taloq boHgay. Agar seni yenga olmay chekinsam ortga Unda mening xotunlarim boHsin uch taloq**". Muallif hech bir musulmon chidashi mumkin bo'lmagan bunday odobsizlikka Temurning jang bilan javob berishi tabiiyligini tarixiy haqiqatga ham mos holda ko'rsatadi.

A. Oripov asar bosh qahramonini ko'proq o'yalar og'ushida aks ettiradi. Temur xato qilib, birovlarining umriga zomin bo'lishdan qo'rqadi. Ammo o'zini buyuk bir tarixiy missiyaning ijrochisi deb biladi: "**Nega ko'pdir nayrangboz-u kazzob kimsalar? Nega bosgan yer yuzini buncha ko'p illat? Men zaminni tozalashim kerak ulardan**". Jahongir jangovar yurishlarida doim biror xalqqa qarshi emas, balki yovuz hukmdorga qarshi qo'shin tortadi. Shu tariqa, muallif sohibqiron faoliyatining axloqiy asoslarini aks ettiradi.

Drama bilan to'liq tanishgan kitobxon Amir Temurning Ahmad Yassaviy bilan uchrashuvi asarning eng ta'sirli lavhalaridan biri ekanligiga amin bo'ladi. Hazrat Sultonimning: «**Aytchi, Temur, sen besabab qon to'kkanmisan?**» — degan so'rog'iga javob berish jahongirga oson kechmaydi. Sohibqiron islomiy tartiblar o'rnatish, adolatni qaror topdirish uchun qon to'kkani haqida o'ylaydi. Olamni kuch bilan bosib olgandan, odamlar dilini haq so'z bilan zabt etish to'g'riroqligi haqidagi fikr Yassaviy hazratlarining shaxsiyatini ifoda etadi. Xullas, asarda Amir Temur timsoli o'zi va eli haqida tinimsiz o'ylaydigan odam sifatida puxta tasvir etilgan.

JAHON ADABIYOTI

VILYAM SHEKSPIR
(1564-1616)

Adibning hayot va ijod yo'li. Ingliz shoiri, dramaturgi, aktyori Vilyam Shekspir 1564- yilning 23- aprelida Yorkshir grafligidagi Stratford shahrida tug'ildi. Otasi — Jon Shekspir shaharning ancha mashhur kishilaridan bo'lib, shahar boshqaruvining turli lavozimlarida ishlagan edi. Onasi — Meri shu yerlik qadimiy, ammo kambag'allashgan dvoryanlardan Robert Ardenning qizi edi.

Vilyam Shekspir bolaligi va o'smirligida Stratforddagi shaharliklarning o'g'illari bepul tahsil ko'radigan hamda asosan til va adabiyot o'rgatiladigan grammatik maktabda ta'lim olgan bo'lishi kerak. Bo'lajak adib cho'qintirilgani haqida cherkov daftaridagi qayddan so'ng uning hayoti haqida deyarli hech qanday rasmiy ma'lumot uchramaydi. Cherkov daftarida uning 1582- yilning 27- noyabrida stratfordlik Enn Xetuey ismli qizga uylanganligi hamda to'ng'ich farzandlari Syuzen 1583- yilning 26- mayida, Hamlet va Judit ismli egizaklar 1585- yilning 2- fevralida cho'qintirilgani bitilgan.

Taxminlarga ko'ra, Shekspir 1592- yilda Londonga boradi va teatrda aktyorlik qiladi. U 1593- yilga, ya'ni 29 yoshga kirgunga qadar biror asar e'lon qilgan emasdi. Shekspir 1593- yilda "Venera va Adonis" deb nomlangan dostonni chop ettiradi. Adabiyotning homiysi bo'lmish yosh gersog Sautgemptonga bag'ishlangan bu asar o'sha vaqtlarda urf bo'lgan erotik yo'nalishda bo'lib, kutilmaganda katta muvaffaqiyat qozonadi va ketma-ket sakkiz marta nashr

qilinadi. 1594- yilda birinchi asariga izma-iz "Lukresiya" nomli katta dostonni e'lon qiladi. Shu yilning 28- dekabrda "Greyz Inn" teatrida Shekspirning "Xatolar komediyasi" asari o'ynaladi. 1595- yilning martida Shekspir yozgan va sahnalashtirgan pyesalari uchun kattagina mablag' oladi.

Teatrdan Sautgempton homiyligidagi faoliyat Shekspirga ham shuhrat, ham boyluk keltirdi. Bunga otasi Jon Shekspirning bir necha yillik urinishlardan keyin 1596- yilda Geraldik palatadan "jentelmen"lik martabasini beradigan gerbni sotib olganligi birinchi dalil bo'lsa, Shekspirning 1597- yilda Stratforddan bog'i bor katta uy olganligi ikkinchi dalildir. Adib London sahnalarini tark etgach, bu uyga ayoli va qizlari bilan (o'g'li 1596- yilda vafot etgandi) ko'chib keladi.

1598- yilda aka-uka Berbejilar Londonning shimoliy chetidagi eski teatrni buzib, uning uskunalaridan Temza daryosining janubiy qirg'og'ida "Globus" teatrini tikladilar. Shekspir ham yangi teatrning hissadorlaridan biri, ham o'z ijodiy guruhiga ega aktyor edi. 1608- yilda u katta foyda keltiradigan "Blekfraerz" teatrining ham hissadorlaridan biriga aylandi.

1603- yilda qirol Yakov Shekspir truppasini o'z himoyatiga oldi. Guruh a'zolari "Qirol hazratlarining xizmatkorlari" deb atalib, kamerdinerlar¹ singari saroy xodimlari hisoblanishardi. Truppa saroyda tez-tez tomoshalar ko'rsatib turar, saroy a'yonlari va aslzodalar aktyorlarni yaxshigina siylardilar. Shekspirning moddiy ahvoli yaxshilanib, Londondan ham, Stratforddan ham bir qancha mulk sotib oldi. Shu tariqa mashhur aktyor asta-sekin adabiy ijoddan chetlashdi, teatrdan uzoqlashdi va 1612- yilda ota shahriga butunlay ko'chib keladi.

1616- yilning 23- aprelida buyuk dramaturg, iste'dodli shoir, tengsiz aktyor Shekspir olamdan o'tdi. Uning jasadini o'z qavmi cherkoviga ko'mishdi. O'shandan buyon uning qabrini har yili minglab odamlar ziyorat qilishadi.

Shekspirning ijodiy taqdiri juda g'alati. Qanchalik mashhur bo'lmasin, bironta pyesasi hayotlik chog'ida risoladagiday nashr qilinmagan edi. Ularning aksariyati 1623- yilga kelib, adib o'limidan yetti yil o'tgach, dunyo yuzini ko'rdi. Shekspirning aktyorlik faoliyati bo'yicha ham juda kam ma'lumot saqlanib qolgan. Aktyor sifatida ko'proq qirollarning rollarini o'ynaganligi

¹ Kamerdinerlar — uy xizmatchisi.

qaydetilgan. "Hamlet"da Arvoh, "Sizgabuyoqadimi?" spektaklida Odam rollarini ijro etgani ba'zi hujjatlar orqali yetib kelgan. Ben Jonsonning "O'ziga yetguncha", "Sevan" pyesalarida Shekspir o'zining so'nggi rollarini o'ynagan. Ehtimol, aynan aktyorlik tajribasi buyuk adibga dramatik asarlarida sahna imkoniyatlarini to'g'ri hisobga olish, obrazlarning tabiatini yorqin namoyon etadigan jihatlarni bexato ko'rish va tasvirlashda juda qo'l kelgan bo'lishi mumkin.

Ijodiy umri mobaynida V. Shekspir o'ttiz olti dramatik asar, 154 sonet va bir necha doston yozgan. Lekin bulardan birortasi ham muallif hayotlik chog'ida ochiqchasiga, risoladagiday chop etilmagan.

"Qirol Lir", "Romeo va Julyetta" (1594-1595), "Hamlet" (1601), "Otello" (1604), "Makbet" (1606) singari tragediyalar, "Yoz kechasidagi tush", "Venetsiya savdogari", "O'n ikkinchi kecha" kabi komediyalar deyarli to'rt yuz yildan buyon dunyodagi eng dovuqli teatrlar shuhratiga shuhrat qo'shib kelmoqda. Jahon dramaturgiyasining bu yetuk namunalari badiiy mahorat cho'qqilaridir. Shekspir asarlari inson tuyg'ularining murakkab, chigal va qarama-qarshi qirralarini ta'sirchan aks ettirishi bilan ajralib turadi.

Inson aqli va hislarining eng nozik, chigal jihatlari yuksak san'atkorlik bilan tasvirlangan "Otello" (1604) fojiasi haqida alohida to'xtalish joiz.

2f . Savol va topshiriqlar

1. Shekspirning hayot yo'li, oilasi, olgan tarbiyasi, ijodidagi o'ziga xoslik haqida to'xtaling.
2. Adibning dramaturgiyasi haqida to'xtaling. Ular orasida muallif nomini dunyoga mashhur qilgan asarlari tutgan o'rinni aniqlang.
3. Shekspir ijodida "Otello" asari egallagan mavqe haqida to'xtaling.

OTELLO¹

QATNASHUVCHILAR:

Brabansio — senator.

Gratsiano — Brabansioning ukasi.

Lodoviko — Brabansioning qarindoshi.

Otello — aslzoda arab, Venetsiya davlatining amaldori.

Kassio — uning leytenanti.

Yago — Otelloning mulozimi.

Rodrigo — venetsiyalik boy yigit.

Montano — Qibrisning oldingi hokimi.

Dezdemona — Brabansioning qizi, Otelloning xotini.

Emiliya — Yagoning xotini.

Umritti janglarda o'tkazgan oqil va halol arab general Otello jasur jangchi Kassioni o'ziga leytenant qilib oladi. Uning xizmatkori Yago shu o'ringa o'tishni mo'ljallab yurar edi. Shuningdek, Venetsiya senatori Brabansioninggo'zal qizi Dezdemona venetsiyalik aslzoda boy yigit Rodrigoni rad qilib, qariroq bo'lishiga qaramay, qora Otelloni sevib qoladi va unga tegadi. Ikki alamzada: Yago va Rodrigo birlashib, Otello bilan Kassiodan o'ch olishga bel bog'lashadi. Generalga xotini Dezdemona kelishgan leytenant Kassio bilan unga xiyonat qilayotganini aytis hadi. O'zi rostgo'y bo'lgani uchun hammani chin gapiradi deb o'ylaydigan Otello ularning gapiga ishonadi. Fojiadagi voqealar davomini quyidagi parchadan o'qib olasiz.

* * *

General Otello ichib olib janjallashgani uchun leytenanti Kassioni vaqtincha o'zidan uzoqlashtiradi. Otelloga qattiq mehr qo'ygan Kassio Dezdemonadan eri bilan yarashtirib qo'yishni so'raydi.

Yago. Buning boshqa iloji yo'q Dezdemonadan,
Baxtingizga ana o'zi. Ro'para bo'ling,
Tezroq bo'ling, darrov unga iltimos qiling.

Dezdemona. Nima xabarlar bor, aziz Kassio?

Kassio. Ey malikam, yana o'sha arz bilan keldim,
...Butun qalbim bilan sevgan va hurmatlagan

¹ Asarni G'afur G'ulom o'zbekchaga o'giran.

Bir kishining muhabbati, mehribonligi
Panohida qayta boshdan yashash menga baxt.
Istamasdim men bu ishni kechiktirishni.
Agar unga qilganim bu xunuk tahqirni,
O'tgan ishim va hozirgi o'kinish bilan,
Yo bo'lmasa endigi ish va'dasi bilan
Uning eski muhabbatin qaytara olsam,
Shuni bilay, shuni bilsam sevinaman-ku.
Choru nochor taqdirimga bo'yin egaman,
Tole sinab boshim oqqan yoqqa ketaman.

Dezdemon.

Aziz Kassio,
Tamom bekor bo'ldi mening tashabbuslarim,
Mening erim tamom boshqa er bo'lib qoldi.
Agar uning fe'li kabi yuzi ham shuncha
O'zgarganda, men uni hech tanimas edim.
Sizning uchun unga qilgan iltimosimday,
Rost so'z bilan istar edim minglab farishta
Men to'g'rida unga qilsin bu kun iltimos.
Garchand uning g'azabini qo'zg'atmadim hech.
Sabr qiling, men o'zinga qilmaganni ham
Sizning uchun qilajakman. Xursand bo'lasiz.

Yago.

Nima, nima, uning jahli chiqdi, deysizmi?

Emiliya.

U shu topda chiqib ketdi, bilmadim qanday,
Rostin aytsam, juda qiziq vasvasa bilan.

*Qasrda yotoq uyi. Dezdemon yotoqda uxlaydi. Tepasida sham
yonmoqda. Otello kirib keladi.*

Otello.

Sababi bor, sababi bor, sababi, jonim!
Men ularni aytolmayman, tiniq yulduzlar.
Biroq kuchli sababi bor. Men qon to'kmayman.
Qordan ham oq, qabrdagi marmardan silliq
Bu badanni tirnamayman, yaralamayman.
Tirik qolsa boshqalarni yana aldaydi,
Shuning uchun u mutlaqo o'lishi kerak.
Shamni puflay... Shamni puflay... Xo'sh, undan keyin,
Ana boring, o'chirdim ham. Porloq chirog'im —
O'chirsamu undan keyin bo'lsam pushaymon,
Sening xuddi shu o'tingni yoqa olaman...
Biroq sening o'ting o'chsa, ey go'zal malak,
Tabiatning husni uchun o'rnak bo'lgan tan,
Bilolmayman — mash'alingni yoqishlik uchun

Qaydan topay abadiyat alangasini?
Gulni uzib o'z shoxidan, unga qaytadan
Ko'karishlik xosiyatin bera olmayman.
U so'ladi. O'z shoxida bir iskab olay.

(Dezclemonani o'padi.)

O'h, qanchalik shirin nafas va bu nafaslar
Adolatning qilichini buka oladi.
Yana, yana! O'h. Shunday qol o'liminggacha.
O'ldiraman, ammo seni yana sevaman.
Yana o'pay, yana o'pay, so'nggi martaba!
O'lim oldi bo'salari qanchalik shirin.
Yig'layapman. Biroq bu yosh yo'qlik yig'isi.
Ishqim uchun osmon menga bermoqda jazo.
Ana o'zi ko'zin ochdi, uyg'onib qoldi.

Dezdemonna.

Kim? Otello, bu sizmisiz?

Otello.

Ha, Dezdemonna.

Dezdemonna.

Yotmaysizmi, aziz Otello?

Otello.

Kechasilik ibodatni qilganmidingiz?

Dezdemonna.

Qilgan edim.

Otello.

Xudoyimning marhamati kecholmayturgan
Biror gunoh yodingizga tushmayaptimi?
Shu to'g'rida vaqt o'tkazmay ibodat qiling.

Dezdemonna.

Xo'sh, azizim, bu so'z bilan ne demoqchisiz?

Otello.

Tez tavba qil, cho'zilmasin. Chetda turaman.
Hali ruhing o'lim uchun tayyor bo'lmasdan,
Gunoh bilan o'ldirmayman, xudo saqlasin.

Dezdemonna.

O'ldiraman... dedingizmi?

Otello.

Ha, o'ldiraman.

Dezdemonna.

Tangrim, menga rahming kelsin!

Otello.

Jon bilan, omin!

Dezdemonna.

O'ldirmaysiz, shunday so'zni aytgandan keyin.

Otello.

Jim!

Dezdemonna.

Ammo juda qo'rqayapman shunday bo'lsa ham
Ko'zlaringiz olayarkan, ko'p dahshatlisiz.
Qo'rqayapman... Begunohdan-begunoh bu ish.
Shunday, ammo qo'rqayapman.

Otello.

Gunohingni yodingga tushir.

Dezdemonna.

Bir gunohim u ham sizga ishqimdir, xolos.

Otello.

Bali, xuddi shu ishq uchun hozir o'lasan.

Dezdemonna.

Ishqqa o'lim — tabiatning qonuniga zid.

Voy, nimaga labingizni tishlamoqdasiz?
Va qonli hirs sizni bunday qaqratmoqda.
Bu barchasi g'alatidir, shunday bo'lsa ham,
Ishonaman, menga zarra aloqasi yo'q.

Otello. Jim bo'l, sekin.

Dezdemon. Juda yaxshi, o'zi nima gap?

Otello. O'zim sevib, senga hadya qilgan ro'molni
Kassioga olib borib berding.

Dezdemon. Bu yolg'on.

Jonim bilan qasam ichay, o'zidan so'rang.

Otello. Uh, jonginam, tilingni tiy yolg'on qasamdan,
Chunki o'lim to'shagida yotibsan axir.

Dezdemon. Durust, axir shu topdayoq o'la qolmasman?

Otello. Xuddi shu topda.

Shuning uchun gunohingdan tezroq tavba qil.

Biroq, mayli, qasam ichib bo'yin tovlading,

Lekin qaror qo'zg'almaydi, tebratolmaysan.

Garchand bundan ho'ngrayapman. Lekin o'lasan.

Dezdemon. O'zing menga rahm qilgil, xudoyo!

Otello. Omin!

Dezdemon. Siz ham biroz rahm qiling. Axir hech qachon

Qitday bo'lsin qilganim yo'q sizni haqorat.

Kassioni sevar edim, osmon buyurgan

Hammaga xos sevgi bilan, sovg'a bermadim.

Otello. Ont ichaman, ro'molchamni qo'lida ko'rdim,

Yuragimni tosh qilding sen, qasamxo'r xotin.

Men, qurbon, deb bu qilmoqchi bo'lganim ishni

Sen qatl deb atamoqqa majbur qilasan.

Ro'molchamni axir ko'rdim.

Dezdemon. Demak, topibdi...

Men ro'molcha berganim yo'q. Odam yuboring,

O'zi kelib chinini aytsin.

Otello. U aytib bo'ldi.

Dezdemon. Nima deydi?

Otello. Sening bilan aloqasi borligini-da.

Dezdemon. Qanday, ya'ni qonunsizmi?

Otello. Bali, qonunsiz.

Dezdemon. U bu gapni hech aytmaydi.

Otello. Og'zin yopdilar.

Sodiq Yago chorasini chakki ko'rmadi.

- Dezdemon.** O'h, dahshat, menga ortiq hamma ish ayon.
Qanday, axir, o'ldimi?
- Otello.** Bir tirik jon bo'lsa edi har tola mo'yi,
To'ydirardi bu intiqom barchasini ham.
- Dezdemon.** Voy, bechora, aldanibdi, men xarob bo'ldim!
- Otello.** Ko'z oldimda uning uchun yig'layapsanmi?
Yo'qol, fohisha!
- Dezdemon.** O'h, o'ldirmang, mayli, meni quvlab yuboring!
- Otello.** O'lim fohishaga!
- Dezdemon.** Shu kecha ham yashay qolay, erta o'ldiring.
- Otello.** Qarshilik ham ko'rsatmoqchi bo'lasanmi, a?
- Dezdemon.** Yarim soatga axir!
- Otello.** Muhlat berilmas.
- Dezdemon.** Duo o'qiy hech bo'lmasa!
- Otello.** Vaqt o'tdi, kech. (*Uni bo'g'adi.*)
- Emiliya.** (*sahna orqasidan*)
Hoy afandim, afandim, hoy, janobi oliy!
- Otello.** Nima? Shovqin! O'ldimi, yo o'lgani yo'qmi?
Qattiqqo'llik bilan shafqatim ham bor —
Istamayman bundan ortiq qiynalishingni.
- Emiliya.**
(*sahna orqasidan*) Afandim, hoy afandim, ...deyman axir!
Otello. Kim o'zi?
- Emiliya.**
(*sahna orqasidan*) Sizga axir bitta og'iz so'zim bor, xolos.
- Otello.** Emiliya? Mana hozir. Bu ortiq o'ldi,
U Kassioning o'lganini aytgani kelgan.
Shovqin juda katta. Ortiq qimirlamaydi.
Qabrday jim. Kirgizaymi, qanday bo'larkin?
A, a, nima? Tebrandimi? Yo'q, nima qildi?
Agar kirsam so'ylashadi xotinim bilan.
Mening xotinim bilan! Xotinim?
Mening ortiq xotinim yo'q!
Chidab bo'lmas darajada. Oh, og'ir soat!
Taxminimcha, quyoshni ham, oyni ham bu kun
Ulug' zulmat qoplamish-da, yerimiz qo'rqib,
Bu o'rtada tentiraklab kezar sargardon.
- Emiliya.** Uh, afandim, yalinaman, zarur gapim bor.
- Otello.** Seni esdan chiqaribman, kir, Emiliya.
Hozir, biroz shoshilmay tur, pardani tortay.

Qayoqda sen? (*Eshikni ochacl.*)

Xo'sh, shu topda senga ne kerak?

Emiliya.

Uh, afandim, o'ldirdilar, mudhish o'ldirish.

Otello.

Shu topdami?

Emiliya.

Ha, ha, hozir, xuddi shu topda.

Otello.

Odatdagi o'z yo'lidan chalg'ib, oy balki
Yerimizga yana ko'proq yaqinlashgan-da,
Hammani ham tentak qilgan.

Emiliya.

Unda Kassio venetsiyalik Rodrigoni o'ldirib qo'ydi.

Otello.

Nima, nima? Rodrigoni o'ldirdilarmi?

Kassio-chi uni ham o'ldirdilarmi?

Emiliya.

Yo'q, Kassio o'ldirilgan emas.

Otello.

Ha, ha, tirikmi?

Demak, ancha dovdirabdi, bunda qatl ishi,
Intiqomning tovushi esa hali xirillar.

Dezdemon.

O'h, begunoh o'ldirildim.

Emiliya.

Voy o'lay, bu kimning ovozi?

Otello.

Mana bu kimning ovozimi?

Emiliya.

Voy, bu ovoz malikamning ovozlari-ku.
Yordam bering! Oh, malikam, biror so'z ayting.
Dezdemon, Dezdemon, mening malikam!

Dezdemon.

Men gunohsiz o'lmoqdaman.

Emiliya.

O'ldiruvchi kim?

Dezdemon.

Hech kim emas. Yolg'iz o'zim. Xayr, ortiq xayr.
Marhamatli Otelloga salom, alvido. (*Oladi*)

Otello.

Uni, axir, o'ldirgan kim bo'lishi mumkin?

Emiliya.

Voy tavba-ey, kim bilar edi?

Otello.

O'zi aytdi, men emasman, siz eshitdingiz.

Emiliya.

To'g'ri, aytdi. Guvohlikka o'tishim mumkin.

Otello.

U yolg'onchi jahannamning qa'riga ketdi.

Men o'ldirdim.

Emiliya.

Shunday esa, bu — bir malak, siz — qora shayton.

Otello.

Tuzuk yo'ldan chetga chiqib, fohisha bo'ldi.

Emiliya.

Unga bo'hton qilmoqdasiz, mal'un, yaramas.

Otello.

Oqin suvday u aldanchi, riyokor edi.

Emiliya.

Sen tezlikda alangasan, u — ko'kday toza.

Otello.

Yashirincha yotar edi Kassio bilan,
Ishonmasang borib ering Yagodan so'ra.

Oh, agarda kuchli sabab bo'lmasdanoq, men

Shunday qat'iy chegaraga kelolgan bo'lsam,

Mayli, meni yutsin edi tubsi z jahan nam.

Hamma ishni ering juda yaxshi biladi.

Emiliya. Mening erimmi?

Otello. Sening ering!

Emiliya. Malikamning nikoh hukmin buzganini-ya?

Otello. Kassioqa o'ynashligini yaxshi biladi.

Agarda u sodiq bo'lsa, pokiza bo'lsa,

Osmon menga zabarjaddan dunyo qursa ham,

Alishmasdim bu olamga bitta tukini.

Emiliya. Mening erim??

Otello. To'g'ri, ering kelib aytdi menga eng avval,

U juda ham sodiq kishi va yoqtirmaydi.

Bunday uyat balg'amlarni, iflos ishlarni.

Emiliya. Mening erim-a?

Otello. Nega muncha ta'kidlaysan? Aytdim-ku, ering!

Emiliya. O' muhabbat, haqoratga bo'lmish masxara!

Mening erim uni: "Yo'ldan chiqqan",— dedimi?

Otello. Ha, ha, o'zi, sening ering, tushunasanmi?

Sadoqatli do'stim, ering va sodiq Yago.

Emiliya. Shunday degan bo'lsa, uning zaharli qalbi

Har kuniga zig'irchaday ezilib oqsin.

U yolg'on so'z ishlatibdi. Ammo malikam

O'z irganchik taqdirini ko'p sevar edi.

Otello. A!

Emiliya. Sen bundan ham yomonroq ish qilaver, mayli!

Unga qancha sen munosib bo'lmaganingday,

Bu qilganing ish ham ko'kka shunday noloyiq.

Otello. Tovushingizni o'chirsangiz — xo'b bo'lar edi.

Emiliya. Mendagi bu sabr-chidam shuncha mustahkam,

Yarmisini qo'rqitolmas har qancha dahshat.

Ahmoq! So'tak! Irganch, palid! Nima ish qilding?..

Bir bor emas, yigirma bor o'ldirsang, mayli.

Qilichingdan men qo'rqmayman, ochib tashlayman.

Hoy, kelinglar! Qora arab xotinini o'ldirib qo'ydi.

Hoy, kelinglar! Voydod, odamlar!

Montano, Grasio, Yago va boshqalar kiradilar.

Montano. Xo'sh, bu yerda nima o'zi? Nima gap, general?

Emiliya. Keldingizmi, Yago? Yaxshi, juda yaxshi.

Odam so'yib, sizga gunoh to'nkamoqdalar.

Grasiano. Xo'sh, ayting-chi, nima gap bor? Nima hodisa?

- Emiliya.** Erkak bo'lsang, sharmanda qil bu vijdotsizni,
Aytadiki, xotinini ayblab ekansan.
Men bilaman, sen qilmaysan, tuban emassan,
Ayt, bo'lmasa yurak qindan chiqib ketadi.
- Yago.** Men fikrimga kelganini so'yladim, xolos,
Ishonilsa bo'ladi, deb hisobladi bu.
- Emiliya.** Xotinini, yo'ldan chiqqan, deganmidingiz?
- Yago.** Ha, degan edim.
- Emiliya.** Yolg'onlaysiz, tuban yolg'on va siz ham mal'un.
Ont ichaman, yolg'onlaysiz, dahshatli yolg'on!
O'ynashibdi, debmidingiz, Kassio bilan?
- Yago.** Ha, Kassio bilan, dedim, tilingni tiy-chi.
- Emiliya.** Yo'q, tilimni tiyolmayman, so'ylashim kerak.
Mana bunda sinyoram o'lib yotibdi.
- Hamma.** (*birdan*) Rahm qilgil, ey Parvardigor!
- Emiliya.** Sizning yolg'on bo'htoningiz o'lim keltirmish.
- Otello.** Ey, janoblar, hayron qolmang, barchasi ham rost.
- Grasiano.** Vahshiy haqiqat!
- Montano.** Mudhish qilgulik.
- Emiliya.** O'h, razillik! Bu to'g'rida men o'ylaymanki,
Sezmoqdaman razolatning sassiq hidini...
Shunday bo'lar, deb o'ylardim... Men o'z-o'zimni
Bu qayg'udan o'ldiraman, razolat, pastlik!
Tentak bo'lib qoldingmi sen? Bor, uyga jo'na.
- Yago.**
- Emiliya.** Izn bering, so'ylab olay, janob oliylar,
Unga doim mute'man-ku, shu topda emas.
Balki, Yago, men uyga hech qaytmasman ham.
- Otello.** (*karavotga yiqilib*) **0! 0!**
- Emiliya.** Bo'kira ber, karavotga yotib olganicha,
Sen osmonga ma'sumgina termilib turgan
Shunday shirin pokdomonni o'ldirding.
- Otello.** U gunohkor edi, axir.
(*Turadi. Grasianoga qarab*)Mv eting, amaki.
Sizni yaxshi tanimasdim. Mana shu qo'llar
Singlingizni xuddi shunda bo'g'ib o'ldirdi.
Juda dahshat ko'rinadi bu ish, albatta.
- Grasiano.** O'h, bechora Dezdemon, sho'rlik jiyanim,
Yaxshi hamki otang o'lmish buni bilmasdan.
Avval sening bu nikohing bo'lib unga g'am,
Keksa umrin iplarini uzmishdi alam.

Tirik bo'lsa dahshat bilan mukkacha ketib,
Xudodan ham qaytar edi, mal'un bo'lardi.
Otello. Bu ishlarning barchasi ham qayg'uli.
Ammo yuz karra, yuz marta uning Kassio bilan
Qilgan yomon ishlarini Yago bilardi.
Iqror bo'lgan bu ishlarga Kassio o'zi.
Bu sevgining mehnatini mukofotlabdi.
Unga mening muhabbatim garovi bo'lgan
Eng birinchi hadyamni eltib beribdi.
Kassioda ko'rdim uni o'z ko'zim bilan —
Ro'mol edi, padarimdan onamga yodgor.
Emiliya. Ey, osmonning qudratlari!
Yago. Jim bo'ling, deyman.
Emiliya. Jim bo'lmayman. Bari sirtga tepib ketmoqda,
Shamol kabi so'z aytishda saxiy bo'laman.
Mayli, meni osmon, shayton, butun odamlar
Uyaltirsin, to'xtatmayman — so'zlay beraman.
Yago. Uyingizga tezroq ketsangiz-chi!
Emiliya. Qaytmayman.
Yago Emiliyani qilich bilan chopmoqchi bo'ladi.
Grasiano. Uyat, uyat! Qilich bilan xotin kishiga!
Emiliya. Hoy, ahmoq mavr, ro'molingizni men tasodifan
Topib olib, o'z erimga topshirgan edim.
U dam-badam arzimagan shu ro'molchani
Qistab-qistab o'g'irlashni so'rardi mendan.
Yago. Iflos fohisha!
Emiliya. Xotiningni, sovg'a qilgan, deyapsanmi? Yo'q,
Men topganman, topshirganman, mana, erimga.
Yago. Yolg'on so'ylab, aldama murdor!
Emiliya. Ont ichaman, yolg'on emas, janob oliylar.
Tentak qonxo'r! Shunday yaxshi bir xotin bilan
Bunday ahmoq ne qiladi, bu qanday taqdir?
Otello. Ko'kning shuncha guldurosi, ayt-chi, ey iflos,
Bitta momaqaldiroqning o'zi uchunmi?
(Yagoga tashlanadi.) Yago Emiliyaning yelkasiga qilich suqib
qochadi.
Grasiano. Xotinini o'ldirdiyu. Galdirayapti.
Emiliya. Uh, meni ham malikamga qator yotqizing...
Grasiano. Xotinini o'ldirdi-yu qochganча ketdi.
Montano. U juda noyob mal'un. Men bu arabdan

Tortib olgan shu qilichni qo'lga tutingiz.
Eshiklarni qorovullang, chiqara ko'rmang,
Unnab qolsa o'ldiringiz, mayli. Men esa
U mal'un it, yaramasning izidan ketdim.

Otello bilan Emiliyadan boshqa hamma ketadi.

- Otello.** Menda endi ozgina ham jur'at qolmagan,
Qilichimni ololadi tirnoqcha bola.
Sharafmikin shu sharafsiz umrni yashash?
Hammasi ham nobud bo'lsin, yo'qolsin, mayli.
- Emiliya.** Nozananim, qaysi qo'shiq senga yoqardi?
Tinglaysanmi? Aziz jonim? A, Dezdemona?
Oqqush bo'lib o'ynaymanmi so'ng qo'shiq aytib,
Bu dunyodan bir umrga ko'zni yumaman.
(Kuylaydi.) «Oh, majnuntol, majnuntolning qo'shig'ini kuylaymiz».
- Otello.** Toza edi, sevar edi, marhamatsiz mavr.
Imon bilan barisiga qasam ichaman,
Bu gaplar haq... Mana, o'laman. *(Oladi.)*
Yana bitta yarog'im bor bu yerda mening,
Muzli suvda tob berilgan ispan shamshiri.
Mana! Amaki, tashqariga chiqmoq istayman.

Grasiano

(sahna orqasidan). Qimirlading, bilib qo'yki, boshing ketadi,
Yarog'ing yo'q, itoatga majbursan, arab.

Otello. Gaplarim bor, bu yoqqa kir o'zing bo'lmasa,
Xo'p, demasang, qurolsiz ham hujum qilaman.

Grasiano kiradi.

Grasiano. Nima deysan, nima gaping bor?

Otello. Mana, boshqa yarog'im bor. Bunday shamshirlar
Hech bir soldat yonboshini bezay olmagan.
Bir vaqtlar qisqa qo'lning g'ayrati bilan
Shu qilich-la qatorlarni yorib o'tganman,
Unda to'siq siznikidan qiyinroq edi.
Biroq hozir u mag'rurlik o'rinsiz — bekor.
Kim, ayting-chi, taqdirini o'zgartoladi?
Zarracha ham qo'rqmang mendan — xotirjam bo'ling.
Tilak, yo'lim, armonlarim shu yerda tamom,
Mening kemam suzmas ortiq, langar tashlagan.
Siz orqaga chekilyapsiz? O'rinsiz qo'rquv?
Otelloning ko'kragiga o'q bilan emas,
Qamish bilan turtsangiz ham tisariladi:

Ayting-chi, u qayerga bora oladi?
O'h, bechora tolesizim! Bo'z kabi oppoq!
Uchrashamiz mahshar kuni — adolatli kun.
Shunda agar menga bir gal tashlasang nazar,
Ruhim ko'kdan qulab ketar, uni iblislar
Tutib olib, zulmatlarga uloqtirajak.
Sovibsan, ey aziz malak, xuddi o'zingning
Tozaliging kabi. O'h, mal'un ko'ppak!
Haydang meni bu ilohiy vujud ustidan,
Haydang meni. Ey, shaytonlar,
Quyunnlarda aylantiring, girdobga oting
Va qovuring oltingugurt eritmasida,
Cho'miltiring olovlarda, jahannamlarda.
O'h, Dezdemon. Sen o'lding, oh. Oh-oh!

Lodoviko Montano kiradilar. Kassio zambilda. Ofitserlar qo'lga olingan Yago bilan.

- Lodoviko.** Esin yutgan, badbaxt yigit qayerga ketdi?
Otello. Avvaldagi Otellomi? Men bu yerdaman.
Lodoviko. Hon qani? Bu mal'unni beri keltiring.
Otello. Shayton degan echki oyoq bo'lguvchi edi.
Oyog'iga qarayapman — afsona ekan.
O'ldiraman, deb o'ylayman, Shayton bo'lsang ham.
(Yagoni yaralaydi.)
- Lodoviko.** Qilichini tortib oling.
Yago. Yaralandim, qon oqmoqda, tirikman ammo.
Otello. Men ham shunday bo'lishini istayman; yana
Bilamanki, o'lim senga tole bo'ladi.
- Lodoviko.** O'h, Otello, sen ilgari sharafling.
Kelib endi shu past qulning makriga uchding,
Ayt-chi o'zing, endi seni nima deb atay?
- Otello.** Qaysi nomda atasangiz — ixtiyoringiz.
Mayli, meni nomusli bir qotil deysizmi,
Axir, ortiq men bunchalik og'ir ishlarni
Nomus uchun qildim, ammo g'azabdan emas.
- Lodoviko.** Mal'un qilgan bu yaramas qiliqlarining,
Deyish mumkin, hammasiga iqror ham bo'ldi.
Kassioni o'ldirmoqchi bo'lganmidingiz?
- Otello.** Bali.
Kassio. Bu jazoga men sazovor emasdim, general!
Otello. Ishonaman, kechirasiz, meni afv eting.

So'rar edim, bilingiz-chi, bu yarim shayton
Nima uchun o'tga soldi jonu tanimni?
Yago. O'sha bilgan, bilganingiz qola beradi,
Bundan keyin churq etib ham og'iz ochmayman.

Lodoviko. O'lar ekan imonni ham o'girmaysanmi?
Grasiano. Qiynog'imiz dahaningni ochib qo'yadi.
Otello. Shunday, shunday! Juda to'g'ri!
Lodoviko. Afandim, siz bu yerdagi ishdan bexabar,
Tag-tomirin anglamaysiz. Xat topib oldik...
O'ldirilgan Rodrigoning o'z cho'ntagidan
Mana tag'in bir boshqasi. Bu xatda esa
Kassioni o'ldirishning maslahati bor,
Buni o'lgan venetsiyalik ustiga olgan.

Otello. O'h, mal'un, iflos!
Kassio. Qanday razil, qanday irganch makru xiyonat.
Lodoviko. Rodrigoning cho'ntagidan chiqqan boshqa xat
Boshdan-oyoq zarda, piching bilan yozilgan.
Yago uchun yubormoqchi bo'lgan-u, ammo
Ulgurolmay, shu onda bu iflos kelib,
Uning ishin tamom qilgan.

Otello. O'h, qo'rqinch, g'addor,
Xo'sh, ayting-chi, xotininming ro'molchasi
Qo'lingizga qanday qilib tushdi, Kassio?
Kassio. O'z uyimdan topib oldim. Bu iqror bo'ldi.
Shu yaramas maqsadiga yetmoqlik uchun
Ataylabdan olib borib tashlagan ekan,
Maqsadiga yetdi, afsus.

Otello. O'h, men tentakman!
Kassio. Bu maktubda men qorovul turgan kechasi
Rodrigoni menga qarshi ancha gijgijlab
Yuborganchun, u Yagoga piching qiladi,
Vazifamdan bo'shshimning mana sababi.
Hali hozir yaralangan Rodrigo o'zi
Hushiga kelib so'yladiki: «Shuncha ishlarga
Meni Yago qutquladi», — dedi, so'ng Yago
O'zi kelib qilich bilan uni o'ldirdi.

Lodoviko. Siz bu uyni bo'shatasiz, shu bilan birga
Amaldan ham bo'shadingiz. Endi Kassio
Hukmroni bo'lib qolur Qibris orolin.
Bu qulni-chi? Topilarmi shunday bop jazo?

Uzoq muddat qiynoqlarda umri cho'zilsin,
Xuddi shunday bir jazoni unga beramiz.
Qilganingiz jinoyatni to Respublika
Bilgunicha siz qamoqda tura turasiz.

Otello.

Ozgina to'xtang.
Ketar ekan ikki og'iz so'zim bor, xolos.
Venetsiyaga xizmat qildim — hamma biladi.
Bu to'g'rida shu kifoya, sizdan so'rayman,
Bu qayg'uli ish ustida axbor yozarkan,
Kimligimni aniq yozing, zarra bo'shatmang,
G'azab bilan oshirmang ham va aytingizki,
U tentakcha sevar edi, biroq ko'p kuchli
Rashk qilishga uncha moyil emasdi, ammo
Portladi-yu chegaraga borib taqaldi.
Podsholikdan qimmatbaho marvaridini
Bitta ahmoq hindu kabi uloqtirdi, deng.
Shuning uchun endi uning mute ko'zidan,
Garchand bunday nozik g'amga yot edi, ammo
Arabiston daraxtidan oqqan shiraday
Ko'p shifobaxsh yoshlar oqar. Barisin ayting...
(O'ziga o'zi xanjar uradi.)

Lodoviko.

Qonli xotima!

Grasiano.

Butun gaplar bekorga ketdi.

Otello.

O'pib turib qilgan edim men seni halok,
Eng oxiri o'pib turib jon beraman pok.
(Dezdemonaning karavotiga yiqilib, o'4adi.)

Kassio.

Ana shundan qo'rqqar edim. Lekin men uni
Qurolsiz deb o'ylagandim. O'zi ham lekin
Katta qalbgga ega edi.

Lodovik *(Yagoga)*. Sparta iti!

...Tezdan ustlarini yoping. Grasiano,
Siz hozircha bunda qolib, uyni saqlangiz.
Mol-ashyoni tartib bilan qabul qilingiz,
Arabga siz voris, axir. *(Kassioga qarab)*
Bu jahannam g'addorini, janob hukmdor,
Sud qilingiz, qiynoq uchun vaqt belgilang,
Hech ayamang. Men-chi, endi, g'amgin bir chopar,
Qaytaman Venetsiyaga — suzib ketaman,
Bu dahshatning oqibatini xabar etaman.

Chiqib ketadilar.

Savol va topshiriqlar

1. Dezdemonani o'ldirish uchun uning yotog'igakirgan Otello nega: **"Gultti uzib o'z shoxidan, unga qaytadan Ko'karishlik xosiyatin bera olmayman"**, — deganini izohlang.
2. Mavrning: **"O'ldiraman, ammo seni yana sevaman"**, — degandagi holatini sharhlang.
3. Otelloning ayolini o'lim oldidan ibodat qilishga undashi sababini anglashga urining.
4. Emiliya bilan suhbatda Otello Dezdemonani kim o'ldirganini nega so'radi?
5. Mavrning: **"U yolg'onchi jahannamning qa'riga ketdi. Men o'ldirdim"**— tarzidagi iqroriga asosan uning shaxsini sharhlang.
6. Emiliya Otelloning qotilligini bilgancha va bilgach, o'zini qanday tutdi? Matnga tayanib, bu hoi sababini izohlang.
7. Ayolning: **"O', muhabbat, haqoratga bo'lmish masxara"** — degan xitobini izohlang.
8. Emiliyaning Yagoga aytgan: **"Erkak bo'lsang, sharmanda qil bu vijdonsizni"**, — gapidan uning tabiatiga xos belgilarni toping.
9. Yagoning ketma-ket savol yog'dirayotgan ayoliga munosabatiga qarab uning shaxsiyatini tavsiflang.
10. **"Jim bo'lmayman. Bari sirtga tepib ketmoqda"**, — degan hayqiriqda Emiliya tabiatining qay jihatlari ko'rinadi?
11. Otello aytgan: **"Ko'kning shuncha guldurosi, ayt-chi, ey iflos, Bitta momaqaldiroqning o'zi uchunmi?"** — tarzidagi xitobning ma'nosi nima va u kimga qaratilgan?
12. Mavrning: **"Uchrashamiz mahshar kuni — adolatli kun. Shunda agar menga bir gal tashlasang nazar, Ruhim ko'kdan qulab ketar..."** tarzidagi anduhini izohlang.
13. Otelloning o'z qilmishi haqidagi: **"Nomus uchun qildim, ammo g'azabdan emas"**,— degan iqrorini sharhlang.
14. Fojia qahramonining o'zi haqidagi: **"U tentakcha sevar edi, biroq ko'p kuchli Rashk qilishga uncha moyil emasdi** — degan gapiga munosabat bildiring.

"OTELLO" FOJIASI TO'G'RISIDA

"Otello" fojiasida insoniyat paydo bo'lgandan beri yonmayon kelayotgan ezgulik va yovuzlik, xiyonat va sadoqat, jinoyat va ishonch, olijanoblik va pastkashlik singari sifatlar o'rtaqidagi kurash tasvirlangan. O'sha davrning barcha gumanistlari singari Shekspir ham insonni har jihatdan yetuk, kamchiliklardan xoli, odam degan mukarram nomga munosib ko'rishni istaydi. Asarda ana shunga intilgan zotlar va o'tkinchi manfaat, hokimiyatga erishish yo'lida qabihlik qilgan kimsalar taqdirining o'zaro kesishgan nuqtalari tasvir etilgan.

Manfaatparastlik, hasadgo'ylik shunday illatki, unga yo'liqqan kimsa o'ziga ham, o'zgalarga ham zug'um qilmasligi, zarar yetkazmasligi mumkin emas. General Otelloning mulozimi bo'lmish munofiq va hasadgo'y Yago o'rinbosarlikka uni emas, jasur Kassioni tanlagani uchun ham xo'jayinidan, ham leytenantdan o'ch olishga tutinadi. Buning uchun eng tuban yo'ldan borib, generalning begunoh xotinini buzuqlikda ayblaydi. O'zining arzimas manfaati uchun ulug' kishilarni ham, yuksak qadriyatlarini ham oyoqosti qilishga tayyor Yago Otelloning ishonuvchan va oqko'ngilligidan ustalik bilan foydalanadi.

Bunda unga boy va yosh bo'lishiga qaramay, Dezdemonaning muhabbatini qozonolmagan alamzada Rodrigo ham yordam beradi. Asarda to'g'ri odamlarning ishonuvchan, sodda bo'lishi, o'zgalardan yomonlik, xiyonat kutmasligi Otello, Kassio, Dezdemon, Emiliya timsollari orqali ta'sirli ko'rsatilgan. Otello — ishonuvchan, lekin laqma ham, ahmoq ham emas. U inson degan zot o'z nomiga yarasha mard, to'g'riso'z va ochiqko'ngil bo'ladi deb hisoblaydi. Chunki o'zi bir umr shunday yashaydi. U xotinini birovdan rashk qilishni xayoliga ham keltirmaydi. Negaki unga o'ziga ishonganday ishonadi. U hech kimdan, ayniqsa, suyumli yoridan xiyonat kutmaydi. Shuning uchun u xiyonatni kechirmaydi ham.

Asarda shuncha ezgu sifatli odamlarning o'limi bir fojia bo'lsa, ularning arzimas bir odamning mayda manfaatlari yo'lida halok bo'lganligi fojining darajasini yanada oshiradi.

Yovuzlik o'rgimchakning to'ri kapidir. O'rgimchakning to'riga pashsha ham, pashshani quvlab kelgan ari ham ilinib qolavergani singari yovuzlik to'ri unga tushgan mazlumni qanday mahv etsa, uni yoygan zolimni ham shunday komiga tortishi mumkin.

Yomonlik hech qachon yolg'iz yurmaydi. Biri boshqasini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisini boshlab keladi. Shuning uchun ham Yagoning hasadgo'yiligi birgina Otello va Dezdemonani emas, Yagoning o'zini ham xotini Emiliya bilan birgalikda komiga tortib ketadi.

Asarning bosh qahramoni Otello gumonlar, iztiroblar girdobida tasvirlanadi. Xato qilishdan cho'chiydigan, xiyonatni kechirmaydigan, nohaq qon to'kilishini istamaydigan sadoqatli general har bir qadamini o'lchab bosadi, har bir gapini o'ylab gapiradi. Lekin yomonlar tufayli baribir xato qiladi.

Otello — samimiy odam. U turlanishni, kishilar ko'ziga o'zini yaxshiroq ko'rsatishni istamaydi. Oriyatli bo'lgani uchun ham xotining xiyonati haqidagi xabarni juda og'ir kechiradi, yo'qotish dahshatidan qutulolmaydi, hamisha shuning ta'sirida yuradi. Lekin u dardini bozorga solmaydi, odamlarga tomosha bo'lishni istamaydi. Otello — inson hayoti, umr mazmuni haqida ko'p o'ylaydigan va uni to'g'ri baholashga urinadigan o'ychil odam. Hamma insofli odamlar singari o'ziga nisbatan talabchan.

Otello o'zini tinimsiz taftish qiladi. Xatti-harakatlari, ko'rinishi, o'ylari, tuyg'ulariga baho beradi. U har qanday oriyatli erkak singari xiyonatchi ayolni tezroq jazolagisi keladi. Lekin insof kishisi, ko'ngil odami bo'lgani uchun ham tavakkaliga ish tutmaydi. Adolatsizlikdan qo'rqqadigan odamning o'zi bilmagan holda o'zgalarga ishongani uchun adolatsizlik qilishi fojia ko'lamini yanada oshirgan.

Nazariy ma'lumot

TRAGIK OBRAZLAR VA HAYOT HAQIQATI

Mana, siz dunyo adabiyotidagi shoh fojia (tragediya)lardan biri bilan tanishib chiqdingiz. Shu jarayonda sizga tragediya timsollarining boshqa janrlardagi asar qahramonlaridan bir qadar farq qilishi sezilib qolgan bo'lsa kerak. Chunki kundalik hayotning mayda-chuydalaridan baland turadigan, turmushning oddiy ikir-chikir tashvishlarini hal qilish to'g'risida emas, balki umr ma'nosini anglash haqida o'ylaydigan boshqacharoq odamlar fojining qahramoni yoki qurboni bo'la oladi. Shunday odamlarning hayotidagina fojia ro'y beradi. Yuksak orzular, baland axloqiy muammolar quchog'ida yashamaydigan, hamma

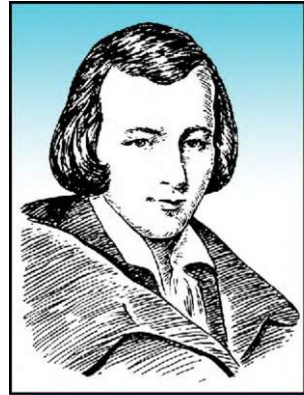
qatori kun ko'radigan kishilar hayotida ham achchiq ko'rguliklar, dahshatli falokatlar bo'lishi mumkin, lekin ularga fojia deb emas, balki baxtsizlik deb qaraladi.

Fojia buyuk odamlarning buyuk maqsadlar yo'lidagi omonsiz kurashlari va halokatlaridangina tug'iladi. E'tibor bering: Otello hech qachon ezgulikka xiyonat qilmagan buyuk va qudratli inson, lekin o'zi bilmagani, istamagani holda kechirilmas jinoyat qilgan sho'rlik odam! To'g'riligi, odamlarga ishonishi, tinimsiz ravishda haqiqatga intilishi uning fojiasini kuchaytiradi. Boshqa jo'nroq odam Dezdemonna haqidagi yomon gaplarning tagiga yetish uchun yashirin tekshirishlar o'tkazgan, odamlardan so'rab-surishtirgan bo'lishi mumkin edi. Otello bunday maydalikni o'ziga ep ko'rmaydi. Chunki u Yagoning yolg'on gapirishi mumkinligini tasavvur ham qilolmaydi. Otello ulug' inson bo'lgani uchun ham chin haqiqatning tagiga yetgach, o'zining ustidan o'zi eng og'ir hukm chiqaradi va uni o'zi ijro etadi.

Otello hamisha o'ylanib, qiynalib yashaydi. O'zi yuksak ma'naviyat egasi bo'lgani uchun boshqalardan, hech bo'lmasa, o'z yaqinlaridan poklik, tozalik, sadoqat kutadi. Lekin Yagoning gapiga ko'ra, ayoli ham, ishongan o'rinbosari Kassio ham unga xiyonat qiladi. Otello — qasoskor emas, balki nomusli odam. U odamlarning bu qadar tubanligi va olamning bunchalar buzuqligidan hayratga tushadi, qiynalib ketadi.

Fojiaviy timsollardagi shu xil boshqachalik ularning xatti-harakatlari ham, gap-so'zlari ham o'zgacharoq bo'lishini taqozo etadi. Shuning uchun ham tragediyalarda, ayniqsa, yirik tragik timsollar tasvirida hayot mantig'iga to'la amal qilinmasligi, shartlilikka yo'l qo'yilishi mumkin. Tragik timsollar duch keladigan nohaqliklarning ko'lami yirik bo'lgani uchun bunday obrazlarning halokati tufayli tug'iladigan fojia ham dahshatli bo'ladi.

HAYNRIX HAYNE
(1797-1856)

XIX asr nemis adabiyotining yirik vakili, samimiy ko'ngil she'riyatiga siyosiy hajviy tanqidni ustalik bilan qo'sha olgan haqgo'y shoir Haynrix Hayne 1797- yilning 13- dekabrda Olmoniyaning Dyusseldorf shahrida savdogar yahudiy oilasida tug'ildi. Bo'lajak shoirning tarbiyasi bilan, asosan, onasi Betti shug'ullandi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan xabardor bu ayol o'g'lida so'zga muhabbat, uning qudratidan hayrat tuyg'usini shakllantira olgandi. Otasi Samson Hayne Ovro'podagi zamonaviy fikrlovchi ko'pchilik singari o'g'lining napoleonchi harbiy bo'lishini orzu qiladi. Napoleonning mag'lubiyatidan so'ng ota-ona Haynrixning savdo bilan shug'ullanishini ma'qul hisoblashdi. Lekin uning o'zlari kabi kichik savdogar emas, balki Hamburgdagi amakisi Solomon singari yirik tijoratehi bo'lishini istashardi.

Shu maqsadda maktabni bitkazgan yigitchani Hamburgga amakisinikiga jo'natishadi. Lekin ta'sirchan, to'g'riso'z va mag'rur Haynrix savdo ishlariga mutlaqo qiziqmas, u kecha-kunduz kitob bilan oshnochilik qilar, ko'p vaqtini she'rlar yozib o'tkazar edi. Faqat iqtisodiy foyda keltiradigan yumushlar bilan shug'ullanishni tan oladigan amakisiga uning bu ishlari yoqmasdi. Buning ustiga, Haynrix amakisining suluv qizi Amaliyani shaydolarcha sevib qoladi. Lekin qiz uning tuyg'ularini rad etadi. Xullas, bu yerda o'tkazilgan samarasiz uch yildan so'ng yigit uyiga qaytib, astoydil o'qishga tutinadi.

Haynrix Hayne 1819- yildan e'tiboran Bonn, Hettingen va Berlin universitetlarida o'qiydi. Ovro'poliklar tafakkuriga jiddiy ta'sir o'tkazgan mashhur faylasuf Gegeldan ma'ruzalar tinglab,

bilimini oshiradi. Yigit huquqshunoslik fakultetini juda yaxshi baholar bilan bitirib, diplom olgan bo'lsa-da, bu sohada biror kun ishlamaydi.

1827- yili Hamburg shahrida o'ttiz yoshli Haynening "Qo'shiqlar kitobi" nomli lirik she'rlar to'plami bosilib chiqdi. Bu kitobga kirgan she'rlarida yosh shoir dunyoning tushunarsiz, hayotning murakkab va odamlar orasidagi munosabatlarning chigalligini o'ta ta'sirchan yo'sinda tasvirlagan. Shoir she'rlarida og'zaki ijodda bo'lganidek, lirik qahramonning ichki dunyosini uning kechinmalari va tabiat tasviri orqali ochib beradi.

1830- yilda Haynrix Haynening "Yo'l lavhalari" nomli ikkinchi kitobi bosilib chiqdi. Bu kitobda u mamlakat va xalqning ahvolini mardonalik bilan xolis taftish qila oladigan ijodkor sifatida namoyon bo'ladi. Kitob yo'l ocherklaridan iborat bo'lib, Olmoniyaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy darajasini haqqoniy aks ettirganligi bilan ajralib turadi. H. Haynening o'tkir nigohi hanuzgacha o'ttizta davlatchaga bo'linib yashayotgan yagona millatning g'arib ahvoli, qoloqlik botqog'iga botganligini ko'radi va afsus-nadomatga to'la achchiq tili bilan uning aybdorlarini fosh etadi.

Umrini nemis xalqining hayotini farovonroq qilish uchun kurashga tikkan Haynening tutumlari o'z manfaatidan boshqa narsani o'ylamaydigan hukmdorlarga yoqmasdi. Shuning uchun ham 1830- yilda u Fransiyaga ketishga majbur bo'ldi. O'sha yilning iyulida sodir bo'lgan inqilobdan keyin Parijdagi siyosiy va adabiy hayotda faol ishtirok etadi. Nafaqat nemislarning, balki butun insoniyatning baxtli yashashini istagan shoir bu yerda o'ziga ko'plab xayrixohlar, hamfikrlar topdi va umrining oxiriga qadar qizg'in ijod qo'ynida yashaydi.

Haynrix Hayne 1843- yilda insoniyatning hayotini tamomila o'zgartirib yuborish da'vosi bilan chiqqan Karl Marks bilan tanishadi. Marksning ommani baxtli qilishga doir yuqumli xomxayollari ta'siriga berilgan shoir dastlabki vaqtlarda uning g'oyalariga tarafdor bo'lib yuradi. Lekin kommunistik qarashlarda kishining erkiga zo'rlik o'tkazish ustuvorligini payqab qolgach, Marksdan ham, uning g'oyalaridan ham uzoqlashadi. Ovro'podagi qaynoq ijtimoiy-siyosiy hodisalar ta'sirida shoirning poetik iqtidori o'sha yillarda ko'proq siyosiy yo'nalishdagi she'rlarida namoyon bo'ldi. Haynening "Sileziya to'quvchilari" she'ri, "Germaniya. Qish ertagi" dostoni, "Qullar kemasi" balladasi yuksak badiiy

kuchidan tashqari, ijtimoiy yo'nalganligi bilan ham o'sha davr o'quvchilarining e'tiborini tortadi.

Shoirning "Sileziya to'quvchilari" she'rida achchiq hayotiy haqiqat butun shafqatsizligi bilan aks ettirilgan. Shoir she'rda voqealarni ko'rsatishga emas, millat ruhiyati tovlanishlarini tasvirlashga ko'proq e'tibor qaratadi. Shuning uchun ham she'rdagi: **"La'natlar bu yurtga, yolg'on vatanga, Unda baxt ko'radi tubanlik, xo'rlik"** misralarida vatanda turib, vatansiz yurgan xalq sezimlari boricha ko'rsatilgan.

Shoirning chet eldaligida yozilgan asarlari orasida 1832-yilda yaratilgan "Fransuz ishlari" asari fransuz siyosiy hayotining o'ziga xos yilnomasi sifatida e'tirof etilgan. 1842-yilda bitilgan "Atta Troll" majoziy dostoni alohida e'tiborga molik bo'lib, unda hayvonlar timsoli vositasida tepsa-tebranmas, yurt ravnaqi uchun biror narsa qilishga qodir bo'lmagan millatdoshlar ayovsiz hajv etiladi. Haynening 1854-yilda yaratgan "Lyutesiya" asari ham fransuz hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Haynrix Hayne ijodiy taqdirida uning "Romansero" (1851), "E'tirof" (1854) she'riy kitoblari alohida ahamiyatga egadir. Bu asarlar nafaqat shoir ijodi, balki nemis she'riy tafakkuri taraqqiyotida jiddiy voqea bo'ldi.

O'n uch yil davomida vatandan yiroqda, sarsonlikda yurgan otashin yurtsevar shoir uni millatga mehrsizlikda ayblagan kishilarga qarata "Germaniya. Qish ertagi" (1844) kitobiga yozgan so'zboshisida: **"Men vatanni sizlardan kam sevmayman. Shusevgim tufayli men o'n uch yil quvg'inda bo'ldim, ayni mana shu sevgim tufayli oh-voh qilmasdan, iztirobdan yuzimni bujmaytirmasdan, yanay ehtimoly butun umrga quvg'in joyimga qaytmoqdaman"**, — deb yozganda bashorat qilgan edi. U yaqinlari bilan uchrashgach, shu yili yana Fransiyaga qaytib ketdi. Haynrix Hayne 1856-yilning 17-fevralida Parijda vafot etdi.

Haynening buloq suviday tiniq va jarangli she'riyati o'zbek kitobxonlarini ko'pdan buyon qiziqtirib keladi. Shuning uchun ham uning asarlari turli davrlarda Cho'lpon, Oybek, Mirtemir, Abdulla Sher, Xayriddin Sulton kabi ijodkorlar tomonidan o'zbekchaga ag'darilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Bo'lajak shoirning bolalik va yoshlik yillari kechgan muhit haqidagi ma'lumotga e'tibor qiling.
2. Hayne she'riyatiga xos xususiyatlarga to'xtaling.
3. Shoir hayotida Fransiya tutgan o'rin to'g'risida to'xtaling.

SHE'RLAR¹

Bo'sh xayollar chekinmish olis,
Dilda yana sevgi havasi.
Yana hokim nozik ezgu his,
Simiraman bahor havosin.

Yana tongdan to kechki soat
Xiyobonda kezaman butun.
Shlyapaning ostidan shoyad
Ko'rinsa deb chehrasi gulgun.

Ko'prik uzra vaqt o'tkazaman,
Yashil daryo ustida turib.
O'tib qolar balki yonimdan
Meni asta ko'zdan kechirib.

Shalolaning raqsidan yana
Eshitaman oh bilan nola.
Mening uyg'oq qalbimga ayon
Ne xususda kuylar shalola.

Mavhum orzu-o'yga g'arq bo'lib
Surinaman yaqin-yiroqda.
Telba oshiq holidan kulib
Yana qushlar sayraydi bog'da.

Savol va topshiriqlar

1. Yigitdagi **"bo'sh xayollar"**ning olisga chekinishi sababini izohlashga urining.
2. Uning ruhiyatidagi ishonch, intilish kabi ijobiy o'zgarishlarning sababi nimada?

She'rlarni Xayriddin Sulton o'zbekchalashtirgan.

* * *

Obod etar kunu tunimni
Shovullagan bahorgi sado.
Bu sadolar ovlab dilimni
Tushlarimga kiradi, hatto.

Lekin unda qushlar navosi
Sehr bilan jaranglab turar.
G'oyat mayin ko'klam havosi,
Binafshalar xushbo'y ufurar.

Atirgulning chehrasi alvon,
Qaddin tutib turar tobida.
Parilarni siylagansimon
Nur aylanar gir atrofida

Shu lahzada o'zginamni men
Sho'x bulbulga etaman qiyos.
Bu gullarga qo'shiqlarimda
O'z sevgimdan aytajakman roz.

O'z sevgimdan aytajakman roz
Toki, meni quyosh kulgan kun.
O'zga bulbul yangratgan ovoz
Tinch uyqudan uyg'ota olsin.

9f. Savol va topshiriqlar

1. She'r matnidan shoirning kunu tunini obod etgan narsa nimaligini aniqlang.
2. Bahor manzarasi tasvirlangan o'rinlarni izohlashga urining.
3. She'rdagi atirgul timsoli kimni ifodalaydi deb o'ylaysiz?
4. Shoir orzu qilgan "**o'zga bulbul**" timsolini sharhlang.

* * *

0, sen qo'rqma, chekmagin tashvish
Dil sirini qilsam oshkora.
Va sha'ningga majoz-u tashbih
Bag'ishlasam sening ming bora!

Gullar aro erib ketar u
Esganida o'rmon salqini.
Kuydirguvchi pinhon otash bu,
Yuragimning sirli yolqini.

Yo'q, hisobga o'tmaydi asl
Uchqun sochsa chechaklar porlab!
Alangaga ishonmay dunyo
Turar elni she'r bilan chorlab.

Savol va topshiriqlar

1. Shoirning: **"O, sen qo'rqma, chekmagin tashvish Dil sirini qilsam oshkora"** tarzidagi xitobi kimga qaratilgan va nimani anglatadi?
2. **"Gullar aro erib ketar ũ"** deyilganda nima ko'zda tutilgan deb o'ylaysiz?
3. Shoirning: **"Kuydirguvchi pinhon otash bu, Yuragimning sirli yolqini"** iqrorida nima ko'zda tutilganini tushuntiring.
4. She'rni yod oling.

* * *

Suvdan boshin chiqarib asta
Nilufar gul boqadi mas'um.
Yonib ishqi alangasida
Oy qiladi unga tabassum.

Ibo bilan suv oynasiga
Sekin boshin egdi nilufar.
Oy bo'lsa-chi uning poyida
Dir-dir titrar, shu'lasin separ.

Savol va topshiriqlar

1. Manzara-she'rning birinchi bandini sharhlang. Undagi obrazlarning badiiy vazifasiga to'xtaling.
2. She'rdagi: **"Ibo bilan suv oynasiga Sekin boshin egdi nilufar"** tasviri badiiyatini izohlang. Ayni holatning hayotiy asosini ko'rsating.
3. Oyning **"dir-dir"** titragani holda **"shula se/>"** ishi sababini izohlang. She'rni yod oling.

O'tkir bo'lsa ko'zlaring agar,
Kuylarimga nigoh otib boq.
Unda yashar ajoyib dilbar,
Suluvlardan ko'ra suluvroq.

Qulog'ing soz eshitsa agar,
Nozik sasga bir dam quloq os.
Isyon to'la qalbingda yashar,
Qo'shiq, navo, kulgu, ehtiros.

Menga o'xshab qo'shiq, nigohlar
Sehri seni o'ziga bog'lar.
Qizg'in oshiq bo'lib, armonda
Surunarsan tog'u o'rmonlar.

Savol va topshiriqlar

1. O'ylab ko'ring: shoirning kuylarida yashayotgan **"suluvlardan ko'ra suluvroq"** kim yoki nima?
2. She'rning ikkinchi bandini diqqat bilan o'qing. **"Isyon to'la qalbingda yashar Qo'shiq, navo, kulgu, ehtiros"** misralarini sharhlang.
3. So'nggi bandeda shoirga o'xshashi mumkinligi taxmin qilingan suhbatdoshning kimligini aniqlashga urining.
4. Lirik qahramon qismati haqida o'ylab ko'ring. Unga o'xshagingiz keladimi?
5. She'r kimga bag'ishlangan deb o'ylaysiz?

ONAM FON HELDERN B. HAYNEGA

Boshimni tutaman doimo mag'rur,
Hech qachon yengilmas o'jar idrokim.
Qirolning qoshida turib hattokim,
Ko'zimni men yerga olmayman bir qur.

Men yana, onajon, ta'kidlay masrur,
Bo'y egmam hech kimga tirikman tokim!
Va lekin qoshingda jilmayganicha jim,
Bosh egib turibman doimo maxmur.

U1 sening ruhingmi keladi g'olib?
U1 sening ruhingmi g'ulg'ula solib,
Yoritar qalbimni chaqin misoli?

Boshimni egaman doim, ehtimol,
Keltirganim uchun senga ko'p malol,
Kechirganing uchun barini darhol.

Savol va topshiriqlar

1. She'rdan ona mehrining chegarasizligi aks etgan misralarni toping.
2. Shoirning ona oldidagi qarzdorlik tuyg'usi she'rda qanday aks etgan?

HAYNRIX HAYNENING SHE'RLARI HAQIDA

Yuqorida aytilganidek, bolalikdan xalq adabiyoti ta'sirida bo'lgan Hayne she'riyatiga mazmuniga ko'ra ham, ifoda yo'sini jihatidan ham chuqur xalqchilik xosdir. Uning she'rlari shaklan soddagina, yengil o'qiladi, ohangi o'ta muloyim. Ayni vaqtda, ularning zamiridagi ma'noni ilg'ab olish o'quvchiga hamisha ham oson emas. Chunki shoir deyarli har bir she'rda folklordagi kabi sirli, sehrlil, izohlash mumkin bo'lavermaydigan ruhiy holatlarning poetik manzarasini chizadi. Haynening she'rlarida xuddi nemis xalq qo'shiqlarida bo'lganidek, arvoh, ro'yo, murda, kafan, tobut, go'r obrazlari ko'p uchrasa-da, ularga umidsizlik butunlay yot. Shoir ertangi kunga ishonch bilan qaraydi. Hayot kechirishda ulkan ma'no ko'radi. Bu hoi she'riyatida ham aks etadi.

Shoirning ko'pchilik she'rlari muayyan syujetga ega bo'lib, lirik qahramondan boshqa obrazlar ham ishtirok etsalar-da, lekin ularda voqea-hodisalardan ko'ra, tuyg'ularni aks ettirish ustuvorlik qiladi. Ma'lumki, xalq qo'shiqlaridan ko'pincha g'am ufurib turadi. Zero, dono xalq g'amni tuymagan odam quvonch nimaligini tushunmasligini yaxshi biladi. Xuddi shu kabi H. Hayne she'larida ham qayg'u ko'pga o'xshab ko'rinadi. Lekin, aslida, uning zamirida hamisha hayotbaxsh quvonch yotgan bo'ladi. Shuning uchun ham Haynening she'rlari asrlar osha yashab, o'zbek o'quvchilariga ham ma'naviy oziq bermoqda.

ALEKSANDR PUSHKIN
(1799-1837)

Umr bo'yi g'oyat notinch va tartibsiz yashagan tengsiz rus shoiri Aleksandr Sergeyeovich Pushkin hayotining so'nggi yillari fojiali bo'ldi va halokatli yakun topdi. U 1799- yilning 6- iyunida Moskva shahrining Nemislar ko'chasida yashovchi qadimiy dvoryanlardan bo'lmish iste'fodagi mayor Sergey Pushkin oilasida tug'ildi. Bo'lajak shoirning onasi Nadejda — Birinchi Pyotrning tutingan o'g'li habash Ibrohim Hannibalning nevarasi edi. Qizig'i shundaki, Sergey Lvovich ham, Nadejda Osipovna ham bolalarining hayoti bilan deyarli qiziqishmas, ularga ta'lim-tarbiya berish to'g'risida jiddiy bosh qotirishmasdi. Oilada faqat fransuz tilini o'rganishgagina ahamiyat qaratilardi. Buyuk Pushkinning bu tilni mukammal bilishiga uyida asos qo'yilgandi.

Barcha kamchiliklariga qaramay, Pushkinlar o'qimishli, adabiyotga qiziqadigan, ijod ahli bilan bordi-keldi qiladigan kishilardan edi. Shu bois bu uyning bolalari ijodiy muhitda ulg'ayishardi. Ayniqsa, Pushkinning amakisi Vasiliy Lvovich havaskor shoir bo'lib, bolalarday ko'tarinki, xayolparast kishi edi. Oiladagi bolalar ma'naviyati shakllanishiga ularning enagalari Arina Radionovna Yakovleva kuchli ta'sir ko'rsatdi. Xalqning urf-odatlarini, ruhiyati, og'zaki ijodi va tilini juda yaxshi biladigan oqila va mehribon bu ayol bo'lajak shoir, uning ukasi va singlisi tarbiyasida katta o'rin tutdi.

Aleksandr Pushkin hayotidagi hal qiluvchi voqea uning 1811-yil 19- oktabrida Rossiya poytaxti Sankt-Peterburg yaqinidagi Sarskoe selo imperatorlik litseyiga qabul etilganligi bo'ldi. Bu yerda bo'lajak shoir ijodkorlik muhiti va erkin fikr bilan tanishdi hamda Ivan Pushin, Anton Delvig, Vilgelm Kyuxelbeker singari bir umrlik

chin do'stlar orttirdi. Ular keyinchalik ham shoirning hayotida muhim o'rin tutishdi. Bunga alohida urg'u berilayotganiga sabab shuki, g'oyat tezoib, qaysar, izzattalab Aleksandr Pushkinning do'stlari ko'p emasdi.

Pushkin she'riy ijodga litseyda o'qiyotgan paytda qo'l urgandi. Yosh shoirning dastlabki she'ri 1814- yilda litseyda chiqadigan "Ovrupo xabarlari" jurnalida chop etildi. O'shandayoq Pushkinning tengsiz iste'dod egasi ekanligi ayon bo'lgandi. O'limidan ikki yil oldin litsey imtihonlaridan birida qatnashgan keksa Derjavin Pushkin she'rlarini eshitib, uning buyuk shoir bo'lajagini bashorat qiladi.

1817- yilda litseyni bitirgan Pushkin Tashqi ishlar vazirligiga ishga o'tdi. Bu davrda butun rus jamiyatida erkinlikka intilish kuchli edi. Hatto podsho Birinchi Aleksandr konstitutsiya qabul etish va krepostnoylik huquqini bekor qilish haqida jiddiy o'ylayotgandi. Jamiyatning ongli a'zolari mamlakatda jiddiy o'zgarishlar bo'lishini, ozodlik va demokratiyaga erishilishini kutishar, turli-tuman siyosiy to'garaklar tashkil etilgandi. Tabiatan erkinlikka moyil, hech qanday cheklovni qabul etolmaydigan Pushkin ham ko'pchilik qatori ilg'or qarashlarga beriluvchan edi. Lekin u ruhan siyosatchi emas, ijodkor bo'lgani uchun ham tashkil etilgan jamiyatlarning birortasiga a'zo bo'lmadi. Chunki biror uyushmaga a'zolik mas'ullik bo'lib, kishidan qandaydir qoidalarga bo'ysunish talab etilardi. Pushkinga esa, har qanday bo'ysunish malol kelardi.

Litseydan keyingi dastlabki yillardayoq, Pushkin ijodiy cho'qqilarni birin-ketin zabt eta boshladi. 1817- yilda mashhur "Erkinlik" she'ri yozildi. 1820- yilda "Ruslan va Ludmila", "Mis chavandoz" dostonlari dunyoga keldi. "Ruslan va Ludmila"ning qo'lyozmasi bilan tanishgan mashhur shoir Jukovskiy Pushkinga: "G'olib shogirdga mag'lub ustozdan",— degan yozuv bilan o'z portretini sovg'a qildi. Bu Aleksandr Pushkinning ulkan g'alabasi, uning shoir sifatidagi chinakam tan olinishi edi.

Nihoyat, 1820- yilga kelib, har qanday talantli kishida bo'lganidek, Pushkinning ham hasadchilari paydo bo'ldi va shoirning siyosatga mos kelmaydigan dadil she'rlari haqida chaquv uyushtirildi. Natijada, shoir imperiyaning janubiga surgun qilindi. Quvg'in to'rt yildan ortiqroq davom etdi.

1824—1826-yillarda esa Pushkindavlatxizmatidanbo'shatilib, otasiga tegishli mulk bo'lmish Mixaylovskoye qishlog'iga surgun

qilindi. Bu yerda shoir yolg'izlik va madaniy muhitdan olislikdan juda qiynaldi. Lekin rus xalqiga xos milliy belgilar to'la saqlangan bu qishloqda bo'lish shoirga xalq og'zaki ijodi bilan yaqindan tanishish imkoniyatini berdi. U aholidan folklor namunalari yozib oldi.

1826- yilga kelib, mudom poytaxt shaharlardan uzoqda yashashdan qiynalgan Pushkin podsho bilan yaqinlashishga urindi. Kunlarning birida Rossiya hukmdori Nikolay birinchi millatning birinchi shoirini qabul qiladi. Unga marhamat ko'rsatib, Peterburgdan boshqa istagan joyga borish va yashash imkonini beradi. Pushkinning ijodini senzurdan tamomila ozod qilib, uning asarlariga faqat o'zi sensorlik qilishini bildiradi. Bu katta ishonch va ulkan mas'uliyat ham edi. Nihoyat, 1827- yilda shoir Peterburgda yashashga ijozat oladi. U adabiy muhitning markaziga, ijodkorlar davrasiga qaytdi.

1830- yilga kelib, o'n yildan beri yozilayotgan "Yevgeniy Onegin" she'riy romaniga nuqta qo'yildi. 30- yillarda Pushkinning "Belkin qissalari", "Toppon xonim", "Dubrovskiy" singari nasriy asarlari chiqdi. Bu davrda jamiyatning qarashlari o'zgarib, didlar yangilanayotgani uchun ham bu asarlar juda katta shuhrat topmagan bo'lsa-da, badiiy quvvati hamda yozuvchi mahorati nuqtayi nazaridan diqqatga molik bitiklar edi. 1836- yilda Pushkinning mashhur "Kapitan qizi" asari tugallandi. Bu asarda turli personajlar taqdiri misolida inson hayotini rejalashtirib bo'lmasligi, u har daqiqada kutilmagan o'zgarishlarga yuz tutishi mumkinligi g'oyat ta'sirli aks ettirilgan.

Poytaxtda Pushkinning tengsiz iste'dodi, qaynoq ijodini ko'rolmaydigan hasadgo'ylar ko'p bo'lib, ular turli yo'llar bilan shoirga ozor yetkazish, uning hayotini azobga aylantirishga urindilar. Usiz ham ta'sirchan shoir borgan sari asabiy, izzattalab, tajang bo'lib borar, bu — uning dushmanlari safi kengayishiga olib kelardi. Dushmanlar turli mish-mishlar tarqatib, Gollandiya elchisining tutingan o'g'li Dantes bilan Pushkin orasini butunlay buzadilar. Natijada, 1837- yil 25- yanvarida Pushkin Dantesga haqoratomuz xat yozib, uni duelga chorlaydi. 27- yanvar kuni bo'lib o'tgan duelda buyuk shoir qattiq jarohatlanadi. Ikki kun azoblanib yotgan A. S. Pushkin 1837- yil 29- yanvarida jon beradi.

A. Pushkin buyuk iste'dod egasi edi. Uning bitganlarida hayot va odamlarni o'ziga xos ko'z bilan ko'rish, ularni hech kutilmagan yo'sinda esdan chiqmaydigan qilib tasvirlay olish

mahorati yaqqol ko'zga tashlanadi. Pushkin ijodni bir o'zanga solishga qaratilgan qoliplarni buzdi va o'z badiiy qonunlarini yaratdi. Pushkin ijodi o'zbek o'quvchilariga juda yaxshi tanish. XX asr boshidan buyon buyuk rus shoirining asarlari Cho'lpon, G'.G'ulom, Oybek, Mirtemir, E. Vohidov, A. Oripov, Muhammad Ali, A. Suyun, H. Xudoyberdiyeva, U. Azim, M. Kenjabek singari ijodkorlar tomonidan qayta-qayta o'zbekchalashtirilgan. Quyida Pushkinning "Yevgeniy Onegin" she'riy romani bilan shoir Mirza Kenjabek tarjimasida tanishasiz.

Savol va topshiriqlar

m •

1. Pushkinning tabiatiga xos betakror jihatlarni ko'rsating.
2. Shoirning tabiati bilan ijodidagi uyg'un va nomuvofiq jihatlari haqida mulohaza yuriting.
3. Buyuk shoir qismatidagi chigalliklar sababiga to'xtaling.

YEVGENIY ONEGIN (she'riy romandan parchalar)¹

Vafot etib ketgan aslzoda Larinning jiddiy, o'ychan va oqila qizi Tatyana qishloqdagi amakisining mulkiga egalik qilish uchun Peterburgdan kelgan o'qimishli va kelishgan Yevgeniyning ko'rib, uni chinakamiga sevib qoladi. Uyatchan qiz o'z tuyg'ularini atrofidagilardan yashirishga urinadi. Ko'p ikkilanishlardan keyin qiz sevgisini izhor qilib, yigitga xat yozadi.

TATYANANING ONEGINGA MAKTUBI

"Xat yozurman sizga, ne chora?
Yana ne ham ayta olurman?
Men bilaman, endi bir bora
Qahringizga balki qolurman.
Lekin qaro baxtinga zora
Ko'rib zarra shafqatni ravo,
Ketmagaysiz tashlab benavo.

Sukut qilmoq bo'lgandim avval.
Ishoningiz, uyalganim — siz

¹ Mirza Kenjabek tajjimasida.

Sira bilmas edingiz, esiz.
Gar umidim bo'lsa edi sal,
Haftada bir bo'lsa ham yakka,
Bu qishloqda sizni ko'rmakka.
Eshitolsam guftoringizni,
Bir so'z desam, keyin betoqat
Kecha-kunduz o'ylasam faqat,
Faqat yana diydoringizni.
Odamovi emishsiz ammo,
Taskin bermas qishloqjoy sizga,
Bizlar... jozib emasmiz aslo,
Lekin shodmiz tashrifingizga.

Biz yoqlarga keldingiz nechun?
Kimsa bilmas qishloq, ovloqlar,
Bunda sizni bilmasdim butun,
Bilmasdim — ne achchiq qiynoqlar,
Balki, murg'ak jonda titroqlar
Qaydam bir kun bosilib yana
Bir do'st topib o'zimga loyiq,
Bo'larmidim vafodor qayliq
Va mehribon, mushfiq bir ona.

BoshqasiL Yo'q, hech kim dunyoda
Ololmasdi ko'nlimni mening.
Hukm o'qilgan arshi a'loda,
Falak amri: men — sening, sening.
Butun umrim sen bilan go'yo
Uchrashuvning tanho garovi.
Bildim — seni yuborgan xudo,
O'lgunimcha o'zing panohim...
Ko'rinarding goh tushlarimda,
Sen g'oyibdan bo'lding qadrdon,
O't nigohing o'rtadi yomon,
Qalbim aro tovushlaringda
Yangrar edi... Yo'q, tush emas bu!
Ko'rinding-u tanidim-qoldim,
Behol bo'ldim, lovullab yondim
Va xayolan dedim: mana shu!
Chin emasmi, men quloq soldim:
Biz gaplashdik sukut damida,

Men gadoga in'om bergan chog',
Ibodati orom bergan chog'
Hayajonli dilim g'amiga!
Xuddi o'shal lahzada, oyo,
Sen emasmi, ey, aziz ro'yo,
Qorong'uda chaqnab ko'ringan,
Bolishimga egilgan asta?
Sen emasmi, mehr-u havasda
Labda umid so'zi uringan?
Kimsan axir, panohimmisan,
Va yo bir shum berahmmisan?
Yozgil shubha-gumonlarimni.
Yoki bular bari beqaror
Murg'ak qalbim yolg'onlarimi
Yo boshqa gap peshonamda bor?..

Bo'lsa-bo'lsin! Bugundan boshlab
Taqdirimni senga topshirdim
Va qoshingda ko'zlarim yoshlab,
Himoyangni so'rab bosh urdim...
Tasavvur qil: men bunda yakka,
Hech kim meni tushunmay qoldi,
Hatto aql-u hushim ham toldi,
Mahkumdirman jimjit o'lmakka.
Men kutaman, bir nazar bilan
Umidimni qalbda tirgizgil,
Yoki og'ir tushimni buzgil
Evoh, haqli bir g'azab bilan!
Bitdi! Qayta o'qiyman — dahshat...
Nomus, qo'rqinch ichra muzlar dil...
Imoningiz — menga kafolat,
Topshiraman o'zimni dadil..."

XXXII

Goh tinar qiz, goh ohlar urur,
Titranadi maktub qo'lida.
Pushti konvert yopishar, qurir,
Yallig'langan qaqroq tilida.
Boshginasin solar mung'ayib,
Tungi ko'ylak tushar sirg'alib
Uning nozik yelkalaridan...

Nur qochar oy halqalaridan.
Yorishadi vodiy — tumanzor.
Kumushlanar soy shalolasi.
Cho'pon chalgan qo'biz nolasi
Qishloq ahlin aylaydi bedor.
Tong: uyg'onmish yaqinu yiroq,
Tatyanaga farqi yo'q biroq.

UCHINCHI FASL

XXXIII

Tong nurlarin payqamas hatto,
Boshin bukib o'ltirar ma'yus.
Maktubiga chekmaydi imzo —
O'yma muhrin urmaydi hanuz.
Astagina eshik ochib lek
Oqsoch Filipevna kirar tek —
U patnisda keltiradi choy.
«Dildorginam, turgil endi...Voy,
O'zing ham shay, uyg'oq ekansan!
0, tong qushi, saharxez qushim!
Kecha rosa uchdi-ku hushim!
Shukr, tetik ham sog' ekansan!
G'amdan nishon qolmabdi, qizim
Ikki yuzing anordek qizil».

XXXIV

— Oh, bibijon, bir iltifot qil.
— "Izningdaman, buyurgil, jonim".
— Lekin-chi... bad gumon qilma... Kel,
Yo'q demagil, oh bibijonim!
— "Xudo kafil, qizginam, lekin".
— Nabirangdan shu xatni sekin
Berib yubor 0... ga, anovga...
Qo'shnimizga... Lekin birovga
Biron og'iz gapirmasin, bas,
Aytmasin ham mening otimni...
— "Kimga bersin, jonim, xatingni?
Endi esim joyida emas,
Tevarakda qo'shni ko'p, qaydam,
Hammasini eslayin qaydan?"

XXXV

— Befahmsan, buncha ham, ena!
— "Jon-u dilim, qariman, axir.
Qariganda es ketar, Tanya,
Eh, yoshlikda ziyrak edim bir,
So'z aytdimi ulug'lar, unda..."
— Bas, bibijon, cho'zding-ku juda!
Esing menga ne kerak, ajab?
Ko'ryapsan-ku, xatdan borar gap
Atalgandir Onegin uchun.
— "Gap gap-u, sen qizishma, qo'zim,
Bilasan-ku, essizman o'zim...
Ranging yana oqardi nechun?"
— Qo'y, hech gapmas, sen bora qolgin,
Nabirangni yubora qolgin.

TO'RTINCHI FASL

IX

...Bo'lgandi ilk yoshlik zamoni
U shiddatli xato-yu qizg'in
Va betizgin hislar qurboni.
Hayot tarzi erkalab faqat,
U biriga maftun muvaqqat.
Boshqasidan uzadi ko'ngul,
Istaklardan bezadi so'ng ul.
Yengil zafar toldirdi tag'in,
Tinglab shovqin va jimlik aro
O'z qalbidan mangu bir nido,
Kulgu bilan bosur esnog'in.
Umrining gul faslidan fuzun¹
Sakkiz yili so'ldi shu yo'sin.

XI

Biroq olgach Tatyana xatin,
Bir o't tushdi yigit joniga.
Ma'sum orzularning suhbat
O'ylar qo'shdi hayajoniga.
Ma'yusgina, so'lg'in, parishon
Tatyanani esladi shu on.

¹ Fuzun — uzun, davomli.

Bir shirin o'y, pokiza xayol
Yuragini chulg'adi darhol.
O'tgan hislar o'ti — balosi
Balki bir zum qo'zg'oldi shu choq,
Istamadi aldashni, biroq,
Bokira qalb ishonch, ixlosin.
Endi bizlar uchaylik boqqa —
Qiz u bilan ko'rishgan yoqqa.

XII

Avval biroz turdilar kutib,
Yaqin kelib Onegin shunda
Shivirladi: "Yozibsiz maktub,
Tonmangiz, men o'qidim unda
Soddagina dil izhorini,
Pokiza bir sevgi zorini.
Samimiyat — men uchun aziz,
Bu his qo'zg'ab qo'ydi, shubhasiz,
So'nib ketgan tuyg'ularimni.
Ammo sizni maqtamay ortiq,
Sizga shundoq etaman tortiq
Men ham dilda yo'g'u borimni...

XIII

Men hayotni faqat dunyoda
Uy ichi deb bilsaydim agar,
Xush qismatim er yoki ota
Baxtin hukm qilsaydi agar,
Oilaviy turmushga o'zim
Mehr qo'ysam, hech yo'qsa, bir zum
Izlamasdim unda, haqiqat,
Sizdan bo'lak biron rafiqa.
Aytay madhu sanolarsiz rost:
Bo'lsaydi ilk xayolu havas,
Jami go'zalliklarga evaz —
Faqat sizni tanlardim, xolos.

XIV

Ammo baxtga mening qalbim yot;
Yaralman halovat uchun.
Behudadir sizning kamolot —

Arzimayman men unga butun.
Siz ishoning, vijdonim kafil,
Turmush bizga g'am bo'lur, axir.
Sizni qancha sevmayin o'zim,
Ko'nikdimmi — soviyman shu zum...

XV

...Men shundayman. Yozib nomani
Siz pokiza, yoniq dil bilan,
Bu kamolot, bu aql bilan
Istaganmi edingiz mani?
Nahot, taqdir — berahm samo
Sizga shuni ko'ribdi ravo?.."

ʻf . Savol va topshiriqlar

1. Qizning yigitga yozgan maktubida: **"Hukm o'qilgan arshi a'loda, Falak amri: men — sening, seningtarzida qilgan iqrori uning yengiltakligini anglatadimi?"**
2. Tatyana sevgisining ko'lami uning: **"Butun umrim sen bilan go'yo Uchrashuvning tanho garovi"** shaklidagi iqrorida qanday aks etgan?
3. Tortinchoq qishloq qizining yigitga qarata: **"Sen g'oyibdan boHding qadrdon"** tarzidagi iqrori sababini anglatding.
4. Tatyananing: **"...Bugundan boshlab Taqdirimni senga topshirdim"** shaklidagi so'zlarini izohlang.
5. Yevgeniyga yozayotgan xatini tugatgan qiz holatining **"Bitdi! Qayta o'qiyman — dahshat... Nomus, qo'rqinch ichra muzlar dil..."** tarzida tasvirlanishi sababini tushuntiring.
6. Qizning: **"Imoningiz — menga kafolat, Topshiraman o'zimni dadil..."**, — degan qarorga kelishi sababini sharhlang.
7. Tatyananing xizmatchi kampirga: **"...Lekin bironovga Biron og'iz gapirmasin, bas, Aytmasin ham mening otimni"**, — deyishi sababini anglatding.
8. Yigitning: **"Samimiyat — men uchun aziz, Bu his qo'zg'ab qo'ydi, shubhasiz, So'nib ketgan tuyg'ularimni"** shaklidagi iqrorini sharhlang.
10. Yevgeniyning: **"Bo'lsaydi ilk xayolu havas, ...Faqat sizni tanlardim, xolosdegan ta'kidini sharhlang.**

SAKKIZINCHI FASL

XIV

...Chayqaladi daʼatan salon¹,
Shivir-shivir ketar bir mahal...
Beka sari kelar bir juvon,
Orqasida mag'rur general.
Bu xonim jim, andishali zab,
Istarali, kamsuqum, kamgap.
Ko'zlarida go'zal bir hayo,
Hech zafarga unda yo'q da'vo.
Yo'qdir biron soxta jilvasi,
Yo'q taqlidiy biron ifoda,
Bonu tamom sokin va sodda...

XVII

«Nahotki, — deb o'ylar Onegin,—
Nahot o'sha? Xuddi o'zi... Yo'q...
Olis qishloq bag'ridan, lekin
Qandoq keldi?..» Yigit ko'zi lo'q —
Qo'shoynakdan boqar dam-badam.
Yodga solar orazi shu dam
Unutilgan bir qizni elas.
— Bilurmisan, ayt menga, knyaz,
Movut bo'rkli anov xonim kim
Turur ispan elchisi birlan?
Oneginga qarar u birdan.
— Ha, sen ko'pdan yo'q eding, do'stim.
To'xta, hozir aytaman, inim.
— Kim u, axir?
— Mening xotinim.

XVIII

— Uylandim de! Bilmabman buni!
Qancha bo'ldi? — Qariyb ikki yil.
— Kim? — Larina. — Tatyana bonu?
— Taniysanmi? — Qo'shnisiman, bil.
— O, yo'qsa, yur. — Knyaz qo'zg'olib,
Qarindoshi, do'stini olib,

¹ Salon — bazmxona.

Rafiqasi tomon boshlaydi.
Begoyim bir nigoh tashlaydi...
Yuragiga tushsa ham g'uluv,
Qolsa hamki zo'r hayrat ichra,
Hayajonu xijolat ichra,
O'zgarmaydi zarracha suluv.
O'sha raftor, fe'l unda hokim,
O'sha-o'sha — salomi sokin.

XIX

Xudo haqi, nainki titrab
Qizarmadi, rangi o'chmadi,
Juvon, hatto, tishlamadi lab,
Qosh chimirib, hayrat sochmadi.
Tikilsa ham berilib, yohu,
Yo'q, avvalgi Tatyadan u
Topolmadi biron nishona.
So'zlashmoqni istadi, yana
Eplolmadi. So'radi juvon
Kelganligin qaydan, qachondan,
Balki, dedi, yurtim tomondan?..
Erga horg'in nigoh tashlabon
Keyin asta bo'ldi u g'oyib...
Bu tosh qotib qoldi mung'ayib.

XX

Nahotki, bu o'sha Tatyana?..
Dostonimiz boshlarida, o,
Olis, jimjit makonda, ya'ni
Xilvatgina o'sha bog' aro
Xush xulqini ko'rguzib yigit,
Bergan edi unga pand-o'git.
Hanuz asrar o'shal maktubin,
Unda ko'ngul aytur matlubin,
Rozi — ravon, erkin va ravshan.
O, bu o'sha qizchami, ro'yo?..
Bu sargardon umrida, oyo,
Qilgaymidi dardini pisand?!
Nahot, unga nisbatan shu dam
Ayol shuncha beparvo, o'ktam?

XXI

Kechar gavjum majlisdan alhol,
O'yga botib uyga jo'nar u.
Goh g'amginu goh go'zal xayol
Endi sira bermaydi uyqu.
Turgach, bir xat berishar unga:
Qulluq qilib, knyaz N. uyga
Taklif etmish oqshom. — O' xudo!
Uning uyi... Borgum, borgum, o!
Hurmat-la tez qaytarur javob.
Nima bo'ldi? Ko'rar nechuk tush?
Sovuq, tanbal yuragining, xo'sh,
Tubida ne g'imirlar shu tob?
O'kinchmi bu, puch o'ymi, hasrat,
Yoki yoshlik dardi — muhabbat?

XXII

Soat sanar Onegin, yonar,
Sabri yetmas kechgacha yana.
Oxir o'nga bong urar, jo'nar —
Uchib borar. Mana, ostona.
Kirar titroq tushib yurakka,
Tatyanani uchratar yakka;
So'ng bir necha lahza yonma-yon
O'ltirishar. Onegin hamon
So'z topolmas. O'ng'aysiz, qo'pol,
Ma'yus. Ayol so'ziga shu tob
Zo'rg'a-zo'rg'a qaytarar javob.
Ezar uni o'jar bir xayol.
Yigit tajang boqar; begoyim
O'ltiradi erkin, muloyim.

XXVIII

...O'zgarmishdir qancha Tatyana!
Nechog' topmish o'z qiyofasin!
Oliy mansab singari yana
Egallamish usullar darsin
Davraning zo'r malikasidan.
Bu mo'tabar, chin bekasidan
Kim topur ul nozik qizchani?

Asir etmish Onegin ani,
Shu yigit deb qaro kechalar
Kelmay turib uyqu xudosi,
Qiz qayg'urib, yutib nidosin,
Oyga nigoh tikkan nechalar
Va umrini u bilan xushhol
Kechirmoqni aylagan xayol!

XXX

Yosh boladek Yevgeniy, beshak,
Tatyanaga qo'ymish muhabbat.
Kun va tunni o'tkazur halak,
Ishq dardida o'rtanib faqat.
Hech sadoni aqli tinglamas,
U bosh urib eshigiga, bas,
Har kun borur oynavand uyga,
Soya kabi ergashar unga...

XXXII

...Tatyana-chi, hamon beparvo.
Ayol zoti shunaqadir, bas,
Yigit — qaysar, qaytmoq istamas.
Umid qilar, urinar, biroq,
O'zi betob, sog'dan dadilroq
Begoyimga xat yozur yoniq.
...Mana sizga, ayni o'sha xat:

ONEGINNING TATYANAGA MAKTUBI

"Men bilaman, tahqirlar sizni
Ushbu munglug' sirlar bayoni.
Beomon bir g'azab to'foni
Chulg'ar mag'rur nigohingizni!
Ne istarman? Ne maqsad bilan
Dil ochurman sizga bemalol?
Achchiq, zahar kulguga, bilmam,
Men yo'l berib qo'ydim, ehtimol.
Nogoh sizni uchratib bir kez,
Mehr nurin payqadim-u, tez,
Ishonmoqqa chog'lanmadim hech.
Xush odatim yo'li berkildi,

Men o'zinning dilgir erkimni
Yo'qotmoqni xohlamadim hech.
...Dilga yaqin har nimaki bor,
Shundan keyin ko'nnglimni uzdim.
Men yotsirab yurdim. Azob bu.
O'yladimki erk, orom — tanho
Baxtga evaz bo'lur. O, xudo!
Qanday xato, bu qanday jazo!..
Yo'q, yo'q, sizni ko'rmoq safosi,
Izingizdan qolmay quvlamoq,
Lab kulgusin, ko'zlar imosin
Oshiq ko'zlar ila ovlamoq,
Xo'b termulmoq sizning jussaga,
Dildan tuymoq — ne kamolot bu,
Qarshingizda qotmoq g'ussada,
Bo'zarmoq va so'nmoq... rohat bu!
Men shundan ham mahrumman, faqat
Sudralaman aylab tavakkal.
Kun — g'animat, soat — g'animat,
Men-chi isrof etaman mahtal,
Taqdir sanab bergan kunlarni.
...Men bilaman, umrimda bor had,
Lekin uni cho'zib turmoqqa
Tongda amin bo'lmoqligim shart
Kunduz kuni sizni ko'rmoqqa...
...O'zinga zid bormog'im og'ir,
Nochordirman ushbu kezda man.
Qarorim shul, izmingizdaman,
Men tan berdim taqdirga oxir".

Savol va topshiriqlar

1. Qishloqi oyimqiz Tatyanning qisqa vaqt orasida **"Yo'qdir birott soxta jilvasi, Yo'q taqlidiy birott ifoda, Bonu tamom sokin va sodda"** darajadagi suluv ayolga aylanishi sababi haqida o'ylab ko'ring.
2. Tortinchoq qiz Tatyana tabiatidagi **"Yuragiga tushsa ham g'uluv, Qolsa hamki zo'r hayrat ichra, Hayajonu xijolat ichra, O'zgarmaydi zarracha suluv"** shaklidagi o'zgarishlar sababini ayting.

3. Asarda ikki yildan so'ng uchrashishganda qiz holatining *"Keyin asta bo'ldi u g'oyib..."*, yigit hissiyotining: *"Bu tosh qotib qoldi mung'ayib"* tarzida berilishini izohlang.
4. Gapga usta, hammaga tepadan qaraydigan Oneginning *"...hamon So'z topolmas. O'ng'aysiz, qo'pol, Ma'yus"* ekani tasviri ishonarliymi?
5. Yevgeniyning xatidagi: *"Qarshingizda qotmoq g'ussada, Bo'zarmoq va so'nmoq... rohat bu!"* ta'kidi nimani anglatadi va u samimiymi?
6. Parchaning so'nggi to'rt qatorida Yevgeniy ruhiy holati qanday tasvirlangan?

* * *

Yigit xatiga javob kutadi. Xuddi bir vaqtlar Tatyanning xatiga javob kelmagani singari Onegin ham javob ololmaydi.

XXXIII

Javob yo'qdir. Boz maktub yozur,
 Ikkinchi xat, uchinchi xati —
 Javobsiz. Bir majlisga bazo'r
 Borar edi, kirgan zahoti...
 U duch keldi. Qanday beomon!
 Buni ko'rmas, so'z demas biron!
 Yohu, yana oshibdir qahri —
 Borlig'ida — chillaning zahri!
 Tag'in uning o'jar lablari
 Yashirmoqchi bo'lar jahlini!
 Sinchkov boqdi Onegin: qani,
 Qani uning tug'yon, dardlari?!
 Qani ko'zyosh dog'lari?.. Abas!
 Chehrasida g'azab izi, bas...

XXXIX

Kunlar o'tdi: iliq havoda
 Qishning umri tugadi, to'zdi.
 Shoir bo'ldi na u dunyoda,
 Na o'ldi, na aqldan ozdi.
 Bahor unga baxsh etdi hayot,
 Bir tiniq tong tark etdi u bot.
 Sug'ur kabi qishlagan o'sha
 Qo'sh darchali, kimsasiz go'sha —

Maskanini tashladi ilk bor.
Neva bo'ylab yelar chanada.
Ko'k va kesik muzda yonadi
Kun nurlari. Uyum-uyum qor
Chirkin bo'lib eriydi yomon.
Bu yo'llardan borar u qayon?

XL

Qayon yelar Onegin? Ayon,
Siz topdingiz maqsadin — tag'in,
Tag'in borar Tatyana tomon
Son kirmagan mening tentagim.
Kirar xuddi murda misoli.
Hech kimsa yo'q yo'lakda, xoli.
Zalga kirar. Yuradi, alhol
Eshikni ham ochar. Bu ne hoi?
Nadir uni qoldirgan hayron?
Beka... Beka o'ltirar yolg'iz,
Besaranjom, chehrasi qonsiz,
Kaftin tirab yuziga, vayron,
Bir maktubni o'qir besado,
Yoshlar to'kur panjalar aro.

XLII

Uning unsiz iztirobin, bas,
Kim shu lahza uqolmas, evoh!
Kim begoyim aksida ko'rmas
Eski munlug' Tatlanani, oh!
Yigit — o'kinch, dard ichra majnun,
Oyog'iga yiqildi zabun.
Beka cho'chib, jim qoldi nogoh,
Oneginga tashladi nigoh —
Beg'azab va butkul behayrat...
Uning xasta ham so'nik yuzi,
Unsiz ta'na, iltijo so'zi
Ayon edi bonuga. Faqat
Sodda, ma'yus qiz qalbi, nochor,
Uyg'ongandi ko'ksida takror.
Oneginga, turing, deyoymas,
Uzolmas ham undan ko'zini.
Qaqroq o'shal labdan ololmas

Beka shu zum jonsiz qo'lini...
Endi neni aylar u xayol?
Ular uzoq jim qolar. Ayol
Asta kirar, nihoyat, so'zga:
"Bas, turingiz endi, men sizga
Aytmog'im shart barini oshkor.
Yodingizda bormi, Onegin,
...O'sha bog'u xiyobon? Nochor
Sizdan saboq tinglagan edim.
Tinglang, endi mening navbatim.

XLIII

Onegin, men u mahal yoshroq,
Ham suluvroq edim, chamamda.
Sizni suydim, suydim-u, biroq
Qalbingizdan ne topdim g'amda?
Javob topdim beshafqat, xolos.
Yuvosh qizning muhabbati, rost,
Bildim, sizga yangilik emas!
Endi esa, yo rab, o'sha va'z,
O'sha sovuq nigohni nuqul
Esladimmi, muzlab ketar qon...

Ayblamayman, ammo, u zamon
Tutgandingiz olijanob yo'l.
Haq edingiz, qilsam andisha,
Minnatdorman sizdan hamisha...

XLIV

O'sha paytlar, shov-shuvdan yiroq
Ovloqlarda yurgan kezimda
Men yoqmagan edim-ku... Biroq
Ne bor endi mening izimda?
Endi sizga nishonman nechun?
Balki, balki yurganim uchun
Bukun kibor olamda masrur?
Yo o'qlar yeb janglarda erim,
Siylagani uchunmi saroy?
Istagingiz budir, hoynahoy,
Jamiyatda ochilsin sirim,

Men sharmsor bo'layin, faqat
Bu gap sizga keltirsin shuhrat?!

XLVI

O', Onegin, bu dabdaba, shukuh,
Manfur hayot ziynati nadir
Kibor olam domida beruh
Zafarlarim, davlatim nadir?
Hashamdor uy, ziyofat, g'avg'o,
Nadir menga bu bo'g'liq havo?..
O'sha yangi ham yovvoyi bog',
O'sha faqir maskanim — qishloq,
O'sha sizni, Onegin, ilk bor
Ko'rganim ul joylarga, zotan,
Bukun sho'rlik enagam yotgan
Xoch, soyalar ostidagi zor
O'sha mozor, o'sha xilqatga
Barchasini qilardim sadqa...

iSavol va topshiriqlar

1. Asardagi **"U duch keldi. Qanday beomon! Buni ko'rmas, so'z demas biron!"** tasviri kim haqda? Va nega shunday?
2. **"Shoir bo'ldi na u dunyoda, Na o'ldi, na aqldan ozdi"** misralarida Onegin tabiati qanchalik namoyon bo'lgan?
3. Sizningcha, qish bo'yi yolg'iz bo'lgan Oneginni Neva bo'ylariga qanday kuch olib chiqqan?
4. Begoyimning yolg'iz, g'amga botib o'tirgan holati tasvirlangan bobni qayta o'qing va sharhlang.
5. **"Kim begoyim aksida ko'rmas Eski munglug' Tatyani..."** satrlarini izohlang.
6. **"Oneginga tashladi nigoh — Beg'azab va butkul behayrat..."** satrlarida ayolning qanday ruhiy holati ifodalanganini tushuntiring.
7. **"Onegin, men u mahal yoshroq, Ham suluvroq edim, chamamda. Sizni suydin, suydin-u, biroq Qalbingizdan ne topdim g'amda? Javob topdim beshafqat, xolos..."** tarzidagi gaplari bilan Tatyana yigitdan o'ch olmoqdamini?
8. So'nggi bobni qayta o'qing. Unda Yevgeniy holati qanday ifoda etilganini anglashga urining. Asardan parcha yod oling.

SHE'RIY ROMAN

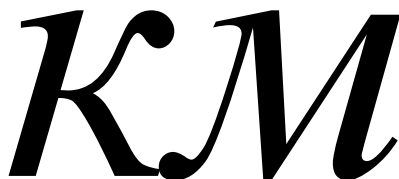
A. S. Pushkinning "Yevgeniy Onegin" asari rus adabiyotidagi birinchi she'riy romandir. Pushkin bu asarni buyuk ingliz shoiri Bayronning "Don Juan" she'riy romanidan ta'sirlanib yaratgan. Dastlabki she'riy romanlarda jamiyat axloqining buzilishi sababli ma'naviyati nuqsonli, baxti kentik bo'lib qolgan iste'dodli shaxslar taqdiri ko'rsatilardi. Shu kabi "Yevgeniy Onegin" romanining bosh qahramoni kelishgan, aqlli, o'ziga yarasha o'qimishli, farosatli yigit. Lekin u o'z axloqini kibor jamiyat talabiga moslashtirishga majbur bo'lgani uchun hammaga, hatto, o'ziga ham begona. Munofiqlik va yolg'onni axloq darajasiga ko'targani uchun ham oliy tabaqa vakillari o'rtasidagi munosabatlarda samimiylik yo'q. Samimiylik bo'lmagan joyda muhabbatga ham o'rin bo'lmaydi. Shu bois qiz unga eng munosib umr yo'ldoshi bo'lishi mumkinligini yaxshi bilgani holda Yevgeniy Tatyananing sevgisini rad etadi. U o'zining qizga ma'naviy jihatdan loyiq emasligini sezadi.

Onegin yengiltak ham, xotinboz ham emas. Lekin kiborlar ko'ziga shunday ko'rinish, ular orasida shuhrat orttirish uchun ayollarni yo'ldan ozdirishga intiladi. Yevgeniy janjalkash, qonxo'r odam emas, ammo kiborlarda duelga chiqishdan qo'rqdi degan fikr uyg'otmaslik uchun, o'zi istamagani holda sodda shoir yigit Lenskiyni otib o'ldiradi. Romanda kuchi, g'ayrati, aqlini sarflashi mumkin bo'lgan ezgu mo'ljalning, ulug' maqsadning yo'qligidan qiynalayotgan yigit iztiroblari aks etgan.

She'riy roman ham odatdagi romanlar kabi tafsilotlarni bayon qilishga asoslangan janr bo'lib, unda epik va lirik xususiyatlar aralash keladi. She'riy romanda epik jihatlar: sujetning ko'ptarmoqli va bayonning xolis ekanida ko'rinsa, lirik belgilar: tasvirga muallifning bemalol aralashuvi, uning o'z tuyg'ularini erkin ifoda etaverishida namoyon bo'ladi. Asarda qahramon hayotidagi sarguzashtlar bilan birga, undagi personajlarning xatti-harakatiga shoir munosabati ham yaqqol ifoda etilgan.

O'zbek adabiyotida ham bir necha she'riy romanlar yaratilgan. Birinchi o'zbek she'riy romani "Ziyod va Adiba" Mirmuhsin qalamiga mansub edi. Keyinchalik, Muhammad Alining "Boqiy dunyo", H. Sharipovning "Bir savol" singari she'riy romanlari dunyoga keldi.

CHINGIZ AYTMATOV
(1928-2008)

Butun turkiy xalqlarning iftixori bo'lmish Chingiz Aytmatov hozirgi zamon adabiyotining yorqin namoyandasidir. Uning asarlari jahonning deyarli barcha asosiy tillariga ag'darilgan.

Chingiz Aytmatov 1928- yilning 12- dekabrda Qirg'izistonning Talas vodiysidagi Shakar ovulida tug'ilgan, bolaligidanoq hayot mashaqqatlarini tatigan. Bobosi Aytmat qo'li gul hunarmand va ajoyib qo'bizchi bo'lgan. Otasi To'raqul Aytmatov rus-tuzem maktabida tahsil ko'rgan, o'qimishli, fikri tiniq odam edi. Respublika miqyosidagi katta lavozimlarda turib, Qirg'izistonda savodsizlikni tugatish, yurtga zamonaviy madaniyatni olib kirish yo'lida astoydil mehnat qiladi. 1937- yilda sho'ro hukumati tomonidan qamalib, yo'q qilingach, oila boshiga ko'p og'ir savdolar tushadi. Bo'lajak adibning onasi Naima Aytmatova ham o'qimishli, yuksak madaniyatli, oqila ayol bo'lganini aytishadi.

Oilaning to'ng'ich farzandi Chingiz oldin rus maktabida o'qidi. Otasi qamalib, qishloqqa qaytishga majbur bo'lishgach, qirg'iz maktabida ta'lim oldi. U o'smir yoshidan ikkinchi jahon urushi yillari front ortida xilma-xil yumushlarni bajaradi. Bo'lajak adib qishloqdagi eng savodli erkak sifatida 1942- yilda — o'n to'rt yoshida qishloq kengashi kotibi qilib tayinlandi. So'ng soliq yig'uvchi, traktorhilar brigadasida hisobchi bo'lib ishladi.

Chingiz hayot mashaqqatlariga qaramay, yaxshi ta'lim ko'radi. Rus va qirg'iz tillaridagi adabiyotlarni o'qishdan charchamaydigan yigit maktab davridayoq juda bilimdon kishiga aylangandi. Shakar qishlog'idagi buvisi, ammalari uni milliy odat va unutilmas an'analardan bahramand etganlar, onasi Naima zamonaviy madaniyat bilan oshno qilgan.

Eslashlaricha, Ch. Aytmatov yosh bolaligida haydovchi bo'lishni orzu qilgan. Ammo turmush uni o'zga yo'llardan yurishga majbur qildi. O'rta maktabni bitirgan yigitcha 1945-yilda zooveterinariya texnikumiga kirib, uni 1948- yilda bitirdi. So'ng qishloq xo'jalik institutiga o'qishga kirib, uni 1953- yilda tugatdi. Tajriba fermasida zootexnik bo'lib ishladi ham. O'spirin yoshidan unda yozishga havas bor edi. U texnikum va institutda o'qib yurganida ham badiiy adabiyotdan uzoqlashmadi. Tinimsiz o'qir, qirg'iz adiblarining asarlarini ruschaga, rus yozuvchilarining bitganlarini qirg'izchaga ag'darar, o'z sohasiga doir voqealar haqida maqola va ocherklar yozardi.

Adabiyotga ishtiyoq tufayli bora-bora u kasbini o'zgartirishga majbur bo'ldi. 1956-1958- yillarda Moskvada Oliy adabiyot kursida tahsil ko'rdi. Bu yerda chinakam adabiy jarayon bilan yuzlashdi. Badiiy adabiyot, adabiy qahramon haqida tushuncha paydo bo'ldi. Oldin ham o'qigan asl adabiyot namunalari ijodkor ko'zi bilan qaraydigan bo'ldi. Keyinchalik u: **"Agar men bu yerda o'qimaganimda o'z qissalarimni yoza olmagan bo'lardim"**, — deb aytadi. 1957- yilda "Yuzma-yuz", 1958- yilda "Jamila" qissalari chop etildi.

Ch. Aytmatov 1958-1960- yillarda "Literaturniy Kirgizstan" jurnalida muharrir, 1961- yilda "Pravda" gazetasining O'rta Osiyo va Qozog'iston bo'yicha maxsus muxbiri bo'lib ishladi. 1962-yilda Qirg'iziston kinomatografiya kengashi raisi bo'ldi. 1988—1990- yillarda butunittifoq "Inostrannaya literatura" jurnalining Bosh muharriri bo'ldi. 1990- yildan sobiq SSSRning, 1991- yildan boshlab, Qirg'iziston va Rossiya Federatsiyasining Lyuksemburg va Belgiyadagi elchisi bo'lib ishladi. Ulug' yozuvchi 2008- yilning 10- iyunida sakson yoshida og'ir kasallikdan vafot etdi.

Yozuvchining "Birinchi muallim", "Yuzma-yuz", "Jamila" "Alvido, Gulsari", "Oq kema" singari asarlari uning nomini jahonga tanitdi. Adibning "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Kassandra tamg'asi", "Tog'lar qulaganda (Mangu kelinchak)" romanlarida nafaqat bir millat va mamlakatga, balki butun insoniyatga daxldor ma'naviy-axloqiy muammolar aks ettirildi. Shuning uchun ham Chingiz Aytmatov asarlari ochunning 165 tiliga o'girilib, 67,2 million nusxada chop etilgan. Albatta, bu raqamlar to'xtovsiz ko'payib boraveradi.

Ch. Aytmatovning deyarli barcha badiiy asarlari o'zbekchaga o'girilgan. Chunki uning qalamidan chiqqan obrazlar

millatidan qat'iy nazar har bir kishiga yaqin va tushunarli. Siz quyida tanishadigan "Asrga tatigulik kun" romanidan olingan parcha ham har birimizga bevosita tegishli ruhiy holatlarni aks ettirganligi bilan e'tiborga loyiqdir.

ASRGA TATIGULIK KUN¹

(Romandan parcha)

* * *

Temir yo'lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik — Sario'zak, o'rtacho'l yastanib yotadi.

Bo'ronli bekatidan to Naymandagi xesh-ajdodlar qabristoni Ona Bayitgacha temir yo'ldan hisoblaganda, kamida o'ttiz chaqirim keladi. Sario'zak dashtligi orqali to'ppa-to'g'ri kesib chiqilganda ham shuncha masofa. Mabodo, cho'lda adashib qolmayin-u, yaxshisi, temir yo'l bo'ylab boraveray, degan odam qabristonga hali ancha uzoq yurishi kerak. Shunday qilganda, Qiyshiqsoyjarligidan o'tib, Ona Bayitga borguncha ancha-muncha aylanishga to'g'ri keladi. Boshqa yo'l yo'q edi. Shunday qilib, eng yaqin yo'ldan yurilganda ham borishi-yu kelishi oltmish chaqirim kelardi

Bari bir Edigey o'z gapida turib oldi: — Qo'ysalaring-chi, yigitning sha'niga to'g'ri kelmaydigan gaplarni, — deb tinchlantirdi u yoshlarni. — Bunday odamni ajdodlari yotgan joyga, Ona Bayitga qo'yishimiz kerak. Rahmatli o'zi shunday vasiyat qilgan. Kelinglar, gap sotib o'tirmay ishga o'taylik, dafnga tayyorlanaylik. Yo'limiz olis. Ertaga azonlab yo'lga tushamiz...

Edigeyning aytgani aytgan, buni hamma tushunardi. Shuning uchun ham hammalari rozi bo'lishdi. To'g'ri, Sobitjon biroz tixirlik qildi. U shu kuni yuk poyezdida (passajir poyezdlari bu yerda to'xtamay o'tib ketadi) yetib keldi. Sobitjon bu yoqqa kelayotganida otasining tirikligini ham, o'lganini ham bilmasdi. Shunga qaramay, dafn marosimiga yetib kelgani Edigeyning ko'nglini yumshatib, quvontirib yubordi. Boshlariga tushgan og'ir musibatdan ikkalasi bir lahza quchoqlashib, yig'i-sig'i qilib olishdi. Edigey keyinroq o'zining nega bunday qilganiga ajablandi. Ikkalasi hovli sahnida — Kazangapning egasiz qolgan paxsa devorli kulba-

¹ Asil Rashidov taijimesi.

si eshigi oldida uzoq yig'lab turishdi. Edigey nimadandir qattiq ta'sirlanganday bo'ldi. Sobitjonning yoshlik chog'lari esigatushdi: u mushtday bola edi, otasining suyanchig'i edi. Temiryo'lchilarning bolalari uchun Qumbelda ochilgan maktab-internatga olib borib joylashtirganlari yodida. Qo'llari bo'shadi deguncha, goh yo'lovchi poyezdda, goh tuyada ko'rgani borishardi. Sobitjon yotoqda qanday yashayapti, birov xafa qilmadimikin, o'zi biror nojo'ya ish qilib qo'ymadimikin, o'qishlari qalay ekan, o'qituvchilari u haqda nima derkin, deb xavotirlanib borishardi. Ta'til tugagan paytlari o'qishga kechikib qolmasin, deb ayozli kunda necha martalab po'stinlarga o'rab, tuyada qalin qor bosgan Sario'zak dashtligi orqali olib borib qo'yishardi.

Ko'zyoshi qilib olishgach, hoi-ahvol so'rashga o'tishdi, ishdan gap ochishdi. Shu lahzada ma'lum bo'lib qoldiki, arzanda, bilag'on o'g'il otasini izzat-ikrom bilan ko'ngildagidek dafn etishga emas, balki qarzdan qutilish uchun naridan beri ustiga tuproq tortib, tezroq qaytib ketishga kelgan ekan. U g'alati-g'alati gaplarni ayta boshladi: marhumni uzundan-uzoq Ona Bayitga olib borib nima qilamiz, shunday ulkan Sario'zak cho'lida bir qabrga joy topilmadimi? Ostonadan boshlab dunyoning narigi chekkasigacha joy degan narsa to'lib-toshib yotgan bo'lsa? Qabrni shu yaqin o'rtadan, o'zi umr bo'yi ishlab kelgan temir yo'l bo'yidagi biror do'nglikdan qazish kerak. Marhum o'tgan-ketgan poyezdlarning taraqa-turuqini eshitib yotadi... Sobitjon, hatto, shu xususda aytiladigan qadimiy maqolni ham eslab qo'ydi: o'ladigan odamning o'lgani yaxshi, ketadigan odamning ketgani yaxshi. Munchalik cho'zib, bosh qotirib o'tirishning kimga keragi bor? O'lgan odamga qayerga ko'milishining nima ahamiyati bor? Bunday mahalda ish qancha tez bitirilsa, shuncha yaxshi!

...Edigey, qariganimda ham ahmoq ekanman, deb o'zini koyiy boshladi ichida. Mana shu laqma bilan sal avval quchoqlashib, ho'ngrab yig'lab yuborganidan nomus qilib, afsuslandi. Kazangapning o'g'li bo'lsa ham ablah ekan. Edigey o'rnidan turdi. Devor tagiga o'rindiqlik qilib yog'och shpal qo'yilgan bo'lib, o'rindiqlikda besh kishi maslahatga yig'ilishgan edi. Edigey ko'pchilikning oldida bir nima deb yubormaslik uchun o'zini arang tiyib turardi. Shunday qayg'uli bir kunda odamlar ichida haqorat gap aytsa, yaxshi bo'lmaydi. Kazangapning xotirasi hurmatini qildi. Shuning uchun u yotig'i bilan tushuntirdi:

— Atrofda yer ko'p, albatta, istaganingcha topiladi. Faqat

odamlar nimagadir yaqinlarini duch kelgan yerga ko'mib ketaverishmaydi. Har holda, bejiz bo'lmasa kerak. Axir, o'likka yer qahatmi?— U jimib qoldi, Bo'ronli ahli ham uning gaplarini jimgina tinglashdi.— O'zlaring hal qilinglar, o'ylab ko'ringlar, men u yoqda nima bo'layotganini bilib kelayin-chi.

Edigey avzoyi buzilib rangi-quti o'chgancha, nariga odimlab ketdi, gunohdan uzoqroq bo'layin, deb o'yladi, shekilli. Qoshlari chimirilib, qansharidagi ajini bo'rtib chiqdi. Tabiatan qo'rsroq, qiziqqonroq edi u — shuning uchun ham uni "Bo'ron" deb atashadi-da. Mana, hozir ham odamlar bo'lmaganida Sobitjonning hayosiz ko'zlariga tikilib turib, aytadiganini aytib olardi-ya. Umr bo'yi esidan chiqmaydigan qilardi.

Edigey Sobitjon bilan bo'lgan suhbatdan so'ng ta'bi xira tortib, Qoranor oldiga bordi. Shunday bo'lishini u oldindan sezgan edi. Sobitjon otasining o'limiga kelganini minnat qilayotgan bo'lsa, jini qo'zimay nima ham qilsin. Unga otaning o'limi ortiqcha yukday, bu yukdan tezroq qutulishga harakat qilardi. Edigey ortiqcha gapirishni lozim ko'rmadi, bari bir hamma og'irlik o'zining gardaniga tushardi. Har holda, qo'ni-qo'shni ham o'zlarini chetga olishmadi. Ko'pchilikning sadag'asi ketsang arziydi. Temir yo'lda zarur ishi bo'lmagan kishilarning hammasi shu yerda, ertangi dafn marosimiga va ma'raka oshiga tayyorgarlik ko'rish uchun yordamga tutinishdi. Xotin-xalaj uyma-uy yurib idish-tovoq yig'ishdi, samovarlarni tozalashdi, xamir qorib, non yopa boshlashdi. Erkaklar suv tashib keltirishdi, ishdan chiqqan eski shpallarni arralab, o'tin tayyorlashdi. Dashtda o'tin-cho'p xuddi suvday aziz.

Bu ishlarga faqat Sobitjonga halal berardi. Oblastda kim qaysi vazifada ishlaydi, kimni ishdan olib, kimning amalini oshirishgani to'g'risida gap sotib, odamlarni ishdan chalg'itardi. Qaynotasining o'limiga kelin bola kelmaganidan u zarracha ham hijolat tortmasdi. Ajabo, deya yoqasini ushlardi Edigey, emishki, kelin allaqanday konferensiyada qatnasharmish, ana shu yig'inga qandaydir chet ellik mehmonlar tashrif buyurarmish. Cholning nevaralarini olib kelish to'g'risida gapirma ham bo'ladi. Ular o'zlashtirish va davomat uchun kurashar ekanlar, institutga kirmoqchi bo'lgan odamning attestati toza bo'lishi kerak ekan. "Odamlarga nima bo'lgan o'zi? — deya xunob bo'ldi Edigey. — Ularga o'limdan boshqa hamma narsa muhim! — Bu fikr Edigeyning ich-etini tirnardi. — Modomiki, ularga o'lim

ahamiyatsiz ekan, demak, ular hayotning ham qadr-qimmatiga yetishmaydi. Unday bo'lsa, yashashdan maqsad nima, ular nima uchun yashayaptilar?"

Qoranor Bo'ronga jabduq urib bo'lgach, Edigey o'rnidan turg'azdi va kelbatini ko'rib mamnun bo'ldi. Hatto, o'z ishidan g'ururlanib ham qo'ydi. Ustiga rango-rang gajimli yopiq tashlangan, o'rkachlari o'rtasiga qoyilmaqom qilib egar urilgan Qoranor salobatli va mahobatli ko'rinardi. Ha, yoshlar ko'rib havas qilishsin, ayniqsa, Sobitjon ko'rib qo'ysin: munosib yashab o'tgan odamning o'limi ham hech kimga malol kelmaydi, tashvishi tushmaydi, aksincha, qayg'uli voqea bo'lsa-da, juda katta voqea ekanini, shu boisdan ham so'nggi manziliga izzat-hurmat bilan uzatilayotganini bilib qo'yishsin. Ba'zi xalqlarda dafn marosimida muzika chalishadi, bayroq ko'tarib borishadi, ba'zi xalqlarda osmonga o'q uzishadi, boshqa xalqlarda esa gulchambarlar qo'yib, marhumni gulga burkashadi...

Edigey Bo'ron bo'lsa, ertaga tongdayoq popukli yopiq tashlangan Qoranorda Kazangapni so'nggi abadiy manziliga — Ona Bayit mozoriga olib boradi... Poyonsiz, hayhotday Sario'zak dashtini kesib o'tishar ekan, u yo'l bo'yi faqat Kazangapni o'ylab boradi. Xesh-ajdodlar qabristonida do'stini tuproqqa uzatayotganida ham xayoli faqat marhumda bo'ladi. Ha, shart shundoq bo'lgan. Yo'lning uzoqligi yoki yaqinligidan qat'i nazar, hech kim, hatto, marhumning o'z o'g'li ham uning so'nggi xohishi-irodasini bajarishdan bo'yin tovlay olmaydi...

Edigey jabduq ishlari bilan ovora bo'lib turgan vaqtda Edilboy daroz, payt topib, Sobitjonni bir chekkaga chaqirib oldi:

— Qani, bu yoqqa soyaga kel, g'aplashib olaylik.

Gap uzoqqa cho'zilmadi. Edilboy ortiqcha tushuntirib o'tirmay, gapning po'stkallasini aytdi-qo'ydi:

— Xudoga ming qatla shukr qilgin, yaxshiyamki olamda otangning Edigey Bo'ron degan do'sti bor ekan. Rasm-rusmini o'rniga qo'yib, dafn etishga sen halal berma. Shoshilayotgan bo'lsang, ushlab turganimiz yo'q. Men sening o'rningga bir hovuch tuproq tashlab qo'ya qolaman!

— Mening otam, nima qilsam o'zim... — deb Sobitjon chaynala boshlagan edi, Edilboy gapini shartta kesdi:

— Ota-ku seniki, biroq sening o'zing o'zingniki bo'lmay qolibsana.

— Ja, unchalik emas, — Sobitjon biroz yon berganday bo'ldi.

— Bo'пти, shunday kunda janjal chiqarmaylik. Ona Bayit bo'lsa bo'laqolsin, menga nima, faqat uzoqlik qilarmikin, deb o'ylagan edim...

Gapga nuqta qo'yildi. Edigey Qoranorni hammaga ko'z-ko'z qilib keltirib qo'yib, bo'ronliliklarga qarata: "Qo'ysanglar-chi, erkak kishining gapini qilaylik, bunday odamni Ona Bayit mozoriga qo'yamiz", — deganida hech kim e'tiroz bildirmadi, hamma jimgina rozi bo'ldi...

Savol va topshiriqlar

• m

1. Sobitjonning ota jasadini shu yerning o'ziga ko'mib qo'yaqolishga urinishi sababini izohlang. Uning marhum vasiyatiga beparvoligi nimadan deb o'ylaysiz?
2. Edigeyning jasadni ona Bayit mozoriga qo'yishga astoydil urinishi zamirida qanday ma'naviy-axloqiy asos bor deb o'ylaysiz?
3. Sobitjon bilan ko'rishib yig'lagan Edigeyning keyinroq o'zini ahmoq deb yozg'irishi sababini izohlang.
4. Edigeyning: ***"Modomiki, ularga o'lim ahamiyatsiz ekan, demak, ular hayotning ham qadr-qimmatiga yetishmaydi. Unday bo'lsa, yashashdan maqsad nima, ular nima uchun yashayaptilar?"*** — degan o'ylari xususida mulohaza yuriting.
5. Edilboy bilan Sobitjon suhbatini qayta o'qib, izohlang. Suhbatdoshlar ma'naviyatini baholang.
6. Ko'mish marosimida ayoli va bolalarining qatnashmayotganidan Sobitjon nega xijolat bo'lmayapti deb o'ylaysiz?
7. Odatda tili achchiq Edigeyning Sobitjonga qattiq gapirib yubormagani sababi haqida o'ylab ko'ring.
8. Bekat aholisining mehru oqibati tasvirlangan o'rinlarni izohlang.

Bu voqea jungjanglar Sario'zak dashtlarini egallab olish va aholini qullikka solish maqsadida tub xalqlar bilan tinimsiz urush olib borgan zamonlarda yuz bergan edi. O'z yerlaridan ayrilishni istamagan mahalliy qabilalar tinimsiz kurash olib borishar, katta-kichik janglar orasida tinch damlar ham bo'lardi. Nayman ona fojiasi ayni shunday tinch kunlarning birida boshlandi...

Osoyishta damlarning birida naymanlarning yurtiga

karvonda mol ortib kelib qolgan savdogarlar choy ichib, gurunglashib o'tirarkan, o'zlari ko'rib shohidi bo'lgan bir voqeani gapirib berishadi. Aytishlaricha, Sario'zak dashtining jungjanglar tomonidagi quduqlar yonidan bamaylixotir o'tib borayotganlarida yo'lda kattakon tuyalar podasini o'tlatib yurgan bir navqiron cho'ponga ko'zlari tushib qoladi. Savdogarlar u bilan gaplashmoqchi bo'lib og'iz ochganlarida cho'ponning manqurt ekanini payqab qoladilar. Sirtidan qaraganda, cho'pon sog'lom yigitga o'xshar, boshidan nimalar kechgani hech kimning xayoliga kelmas edi. Balki u ham qachonlardir boshqalar singari esli-hushli, so'zamol bo'lgandir. O'n gulidan bir guli ochilmagan, mo'ylabi endigina sabza ura boshlagan, kelbati kelishgan, ammo ikki og'iz gaplashmoqchi bo'lsang, xuddi kecha tug'ilganga o'xshaydi, boyaqish na o'zining, na ota-onasining ismini biladi: jungjanglar uni qanday ko'yg'a solishganini, urug'-aymoqlari kimligini ham unutilib yuborgan. Biron narsa so'rasang lom-mim demaydi, faqat "ha" yoki "yo'q" degan javobni beradi, doim boshiga bostirib kiyilgan telpagidan qo'lini tushirmaydi. Gunoh ekanini bilishsa-da, jismoniy mayib-majruhlarni ham odamlar mazax qilishadi.

Shunday manqurtlar ham bo'lar emishki, ularning boshiga kiydirilgan tuya terisi ba'zan bosh terisi bilan birga qo'shilib o'sar emish va h.k., h.k. xususida so'z yuritib kulishadi. Bunday manqurtlarni, kel, boshingni bug'lab yumshatamiz, deb qo'rqitishsa, go'yo bundan ortiq jazo yo'qdek, ko'zlari qinidan chiqib ketar ekan. Asov ot singari depsinib, bironing qo'lini boshiga yaqinlashtirmas ekan. Bu xil manqurtlar kun-u tun, hatto, uxlaganda ham telpagini yechmas ekan... Ammo-lekin, suhbatni davom ettirishardi mehmonlar, manqurt g'irt ahmoq bo'lsa ham, ishiga puxta ekan — toki biz uning tuyalaridan uzab ketmaganimizcha ko'z-quloq bo'lib turdi.

Gurung payti o'tovda savdogarlarga choy quyib o'tirgan bir ayol ham bor edi. Bu Nayman ona edi. Sario'zak afsonasida u shunday nom bilan qoldi.

Nayman ona yo'lovchi mehmonlarga sir boy bermadi. Bu xabarni eshitib, nogoh dahshatga tushganini, rangi-ro'yi o'zgarib ketganini hech kim sezmedi. U savdogarlardan yosh manqurt to'g'risida yana nimalarnidir so'rab-surishtirgisi kelar, ammo xuddi mana shu narsa — yana ham ko'proq narsani bilishdan vahimaga tushardi. Nayman ona tilini tiydi...

Savdogarlarning karvoni ko'p o'tmay o'z yo'lga ravona bo'ldi.

O'sha kecha tong otgunga qadar turli o'y-xayollar og'ushiga cho'mgan Nayman ona Sario'zak dashtidagi o'sha manqurt-cho'ponni topib, uning o'g'limi, yo'qmi ekaniga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligini angladi. Ona ko'nglini allaqachonlardan beri jang maydonida qolgan o'g'lining bedarak ketgani g'ash qilib kelar edi, endi o'sha sezgi, o'sha gumon qayta qo'zg'alib, uni dahshatga sola boshladi... Bunday qiynoqlar-u azob-uqubatlardan bir umr g'am chekib, gumonsirab, xavotirlanib yurgandan ko'ra, albatta, o'g'lini bir emas, ikki bor ko'mgani yaxshi emasmi?

Nayman onaning o'g'li bir yil oldin jungjanglar tomonidan halok etilgan otasining o'chini olish uchun jangga o'tlanib, Sario'zakda bo'lgan omonsiz olishuvda yarador bo'ladi. Jang suronidan cho'chigan ot ustidagi chalajon yigitni cho'l ichkarisi — yov tomonga sudrab ketadL Jang qizg'in tus olganidan hech kim buni payqamaydi... Jangdan so'ng naymanlar uni necha kunlab izlashadi. Jangchining o'ligi bo'ha-da, yov qo'lida qolmasligi kerak edi...

Biroq na jasad, na oti, na tushirib qoldirgan qurol-yarog'ini, na boshqa biron belgi-alomatni topa oldilar. Uning halok bo'lgani hech kimda shubha qoldirmagan edi. Boringki, yarador bo'lgan taqdirda ham oradan o'tgan kunlar orasida cho'lda suvsizlikdan yoki bo'lmasa, qon ketishidan halok bo'lishi muqarrar. Yosh birodarlarining kimsasiz Sario'zak cho'lida dafn etilmay qolib ketgani alamidan hasrat-nadomat chekdilar. Bu hammaga isnod edi. Nayman ona o'tovida ovoz chiqarib yig'lashgan xotin-xalajlar erlari va og'a-inilari sha'niga ta'na toshlarini yog'dirdilar:

— Uning ko'zlarini quzgunlar cho'qidi, shoqollar go'shtini burdalab ketdi, endi sizlar qaysi yuz bilan el orasida bosh ko'tarib yurasizlar?!..

O'sha kundan boshlab Nayman ona uchun yer-u ko'k huvillab qoldi. To'g'ri, urush qurbonsiz bo'lmaydi, buni ona ham yaxshi tushunadi, biroq o'g'lining jasadi ko'milmasdan jang maydonida qolib ketgani unga sira ham tinchlik bermasdi. Achchiq qayg'u, poyoni yo'q o'y-xayollar ona qalbini poralar edi...

O'y-xayollar girdobida onaning fikri chuvalgani chuvalgan. Axir, jungjanglar Sario'zak dashtining biron yerida holdan toygan otni ushlab olgan bo'lishlari mumkin. Yaxshigina egar-

jabduqli, yana buning ustiga o'z oyog'i bilan kelgan tulpor naqd o'lja-ku. Unday bo'lsa uzangida oyog'i ilinib kelgan o'g'lining jasadini g'animlar nima qilishdi — yerga ko'mishdimi yo cho'l darrandalariga yemish bo'ldimi u? Bordi-yu hali o'lmagan, falakning gardishi bilan tirik qolgan bo'lsa-chi? Chala o'lik yigitni ular urib halok qilishgan yoinki yaydoq dalaga quruq jasadini tashlab ketishgan bo'lishsa-chi? Yo... agar...

Gumon-shubhalarning cheki yo'q edi. Sayyoh savdogarlar choy ichishib o'tirishganda, Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtangan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini o'zlari ham payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib ketdi. O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsa-ya, degan hadik borgan sari kuchayib, uning aql-u hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurtni izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning o'z pushtikamaridan bo'lgan o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligiga ko'zi yetgan edi.

Nayman ona kecha oqshomdayoq safar jabduqlarini but qildi. Yegulik va ichguligini g'amladi. Ayniqsa, suvni mo'lroq oldi. Sario'zakning cho'lida quduq topilmay qolguday bo'lsa deganday, har ehtimolga qarshi, ikki meshni to'ldirdi... Kecha oqshomdayoq urg'ochi tuya Oqmoyani shay qilib, qoziqqa bog'lab qo'ygan edi. Umidi-ishonchi ham, birdan-bir hamrohi ham o'sha. Oqmoyaning kuch-quvvatiga-yu yo'rg'asiga ishonmaganda Sario'zakdek soqov cho'lga yo'l olishga jur'at eta olarmidi?! Oqmoya ikki bor bolalagandan so'ng o'sha yili qisir qolib obdon dam olgan. Uning avji kuchga to'lib, minishga qo'l kelib turgan kezlari edi. Ozg'in, chayir oyoqlari uzundan kelgan, tovonlari yumshoqqina, qarilig-u og'ir yukdan hali toliqmagan, qo'sh o'rkachli, kamondek egilib kelgan baquvvat bo'yni-yu boshi kelishimli, kapalakning qo'sh qanotiday dirillab, yengil yelib, yo'l-yo'lakay havoni sipqarib borayotgan Oqmoya bebaho tuya bo'lib, uning bir o'ziga butun bir uyurni alishtirsa arzir edi.

Nayman ona erta tongda o'tovdan chiqdi. "Ashhadu al-la ilaha itiallahu", — deb pichirlagancha kalima qaytardi. So'ng tuyasi tomon shaxdam odimlab borib, uni cho'ktirdi. Oqmoyajahli chiqqanidan emas, balki shunchaki, odatga ko'ra sekin baqirib qo'ydi-da, bemalol ko'kragini yerga berib cho'kdi. Tuya u yon-bu yon qo'zg'alib tura boshlaganda Nayman ona go'yo qanot bog'lab

zamindan uchib ketganday bo'ldi. Uzoq safarga yo'l olayotganlarini Oqmoya endi tushundi...

* * *

...Oqmoya necha kundan beri buyuk Sario'zak dashtining qiradirlari-yu soylıkları bo'ylab pishqirganicha, bir maromda yo'rtib borardi. Ular yo'lda duch kelib qolgan birorta quduq boshida kechalargina to'xtashardi. Tong otishi bilan yana oyoqqa turib qat-qat yastanib ketgan Sario'zak adirlarini kezib, katta tuyalar to'dasini izlashardi. Haligi savdogarlarning aytishlariga qaraganda, ular tuyachi manqurtni Sario'zak cho'lining xuddi mana shu qismida — olis-olislarga cho'zilib ketgan Malaqumdichop jarligi etagida ko'rishgan. Nayman ona xuddi mana shu manqurtni izlayotgan edi. Mana ikki kundirki, ona jungjanglarga yo'liqib qolishdan qo'rqib, atrofga olazarak bo'lib qarab, Malaqumdichop jarligining u yoq-bu yog'ini aylanib yurar, ammo u qayoqqa ko'z yugurtmasin, qayerni izlamasin, faqat cheksiz dashti biyobonlarga, aldoqchi saroblarga duch kelardi, xolos.

Vaqt o'tgan sari Nayman ona xavotirlana boshladi, uyurni boshqa tomonlarga haydab ketishmaganmikin, yoki jungjanglar bu tuyalarni ko'tarasiga sotish uchun Xiva yoki Buxoro bozorlariga haydab ketishmaganmikin? Agar ular shunchalik olis yerga ketishgan bo'lsa, haligi tuyachi yana qaytib kelarmikin yoinki tuya bilan qo'sha sotilib nom-nishonsiz ketarmikin?.. O'g'limni tirik ko'rsam, manqurt bo'lsa ham, aqldan ozib hech nimani eslay olmaydigan merov bo'lib qolgan bo'lsa ham mayli, o'sha cho'pon o'g'lim ishqilib joni omon bo'lsa, bas... Shunga ham ming qatla shukr — sog'inch-u gumonlardan joni bo'g'ziga kelgan onaning ovuldan chiqish oldidagi birgina umidi shu edi.

Biroq ona Sario'zak sari ichkarilab, haligi karvon tortgan savdogarlar biz tuyachi manqurtni shu yerda ko'rdik, degan mo'ljalga yaqinlashib borar ekan, o'g'limning o'rniga ovsar va majruh bir kimsaga duch kelib qolsam, holim ne kechadi, deb dili xufton bo'laverdi. Shunda u yana xudodan yolvorib so'radiki, agar unday bo'lsa, o'sha manqurtning o'g'lim bo'b chiqmasdan boshqa bir baxtiqaro gumroh bo'b chiqqani ma'qul, o'shanda men ham: "O'g'lim endi yo'q, u o'lgan ekan", — deb taqdirga tan bergan bo'lardim.

Mana shunday ming xil o'y-xayollar va shubhalar og'ushida borarkan, ona yassi qum tepaliklaridan oshayotib nogahon ko'p

sonli tuyalar uyurini ko'rib qoldi: qo'ng'ir tusga kirib, semirib ketgan yuzlab tuyalar mayda butalar-u yantoqlarning uchlarini kemirib, keng maydonda bemalol o'tlab yurishardi. Nayman ona Oqmoyasiga qamchi bosib, choptirib ketdi. Uyurni izlab topganidan quvonchi ichiga sig'may nafasi bo'g'ziga tiqildi. Ammo shu zahotiyuq manqurt qilib qo'yilgan o'g'lini ko'rishini eslab, qo'rqqanidan a'zoyi badani muzlab ketdi. So'ng yuragi yana quvonchga to'ldi va shu bilan ne ahvolga tushganini o'zi ham anglamay qoldi. Mana, tuyalar o'tlab yuribdi, ammo tuyachi qayerda ekan? Harholda, shu atrofda yurgandir. Shu payt yaylovning narigi chekkasida odamning qorasi ko'rindi. Olisdan uning kimligini tanib bo'lmasdi. Tuyachi uzun tayog'iga suyangan holda ortidagi yuk ortilgan tuyasining tizginini ushlab, qosh ustiga bostirib qiygan telpagi ostidan onaning yaqinlashib kelayotganini bamaylixotir kuzatib turdi.

Nayman ona tuyachiga yaqin kelib uni tanidi-yu tuyasidan qanday tushganini bilmay qoldi. Yiqilib tushdimi, surilib tushdimi — shu topda onaga buning ahamiyati yo'q edi!

— O'g'ilginam, qarog'im! Seni izlamagan joyim qolmadi! — deya o'g'li tomon talpindi. — Men sening onangman!

Biroq onaning kelgani unga go'yo har doim yonida yurganday, zarracha ta'sir qilmadi. U, hatto, onadan kimsan, nega yig'layapsan, deb so'ramadi ham. Ma'lum lahzalardan so'ng tuyachi onaning qo'lini yelkasidan surib tashlab, ustida yuk bor tuyasini yetaklaganicha odimlab ketdi: u sho'xlik qilib bir-birlari bilan o'ynashayotgan bo'taloqlar uyurdan uzoqlashib ajralib ketmasin, deb tuyalar to'dasining narigi chekkasi tomon yo'l olgan edi.

Nayman ona bukchayib o'tirib qoldi, xo'rsinib-xo'rsinib yig'ladidi va shu o'tirishda yuzini changallaganicha bosh ko'tarmay uzoq qolib ketdi. So'ng bor kuchini to'plab, o'zini xotirjam ko'rsatishga urinib, o'g'li tomon yura boshladi. Manqurt o'g'il hech nimani ko'rmaganday-bilmaganday, pinagini buzmasdan, bostirib kiyib olgan telpagi ostidan ma'nosiz va loqaydlik bilan qarab turardi. Cho'l shamolida qorayib, dag'allashib ketgan yuzida xiyol jilmayish paydo bo'ldi. Ammo ko'zlari dunyoni tark etgan kishining ko'zlariday loqayd boqardi.

— O'tir, gaplashamiz, — dedi og'ir xo'rsinib Nayman ona. Ular yerga cho'kdilar.

— Meni taniyapsanmi? — so'radi ona.

Manqurt yo'q deganday bosh chayqadi.

— Oting nima?

— Manqurt, — dedi u.

— Seni hozir shunday deb atashadi. Avvalgi oting esingdami? Asli ismingni eslab ko'r-chi.

Manqurt jim qoldi. U haqiqiy ismini eslashga harakat qilayotgani, qiynalganidan qanshari ustida munchoqdek ter tomchilari paydo bo'lib, ko'z o'ngini tuman qoplaganini ona ko'rib turdi. Ammo qarshisida qandaydir to'siq paydo bo'ldi-yu uni yengib o'tishga qurbi yetmadi...

— Otangning otini bilasanmi? O'zing kimsan? Eli-yurting qayerda? Qayerda tug'ilganingni bilarsan, axir?

Yo'q, manqurt hech nimani tushunmasdi, hech narsani eslay olmasdi.

— Hali, shunchalik ahvolga solishdimi seni! — deya pichirladi ona.

U najotsizlikdan lablari titrab, g'am-g'ussa-yu qahr-g'azabdan o'zini tuta olmay yana qaytadan o'ksinib-o'ksinib yig'ladi, tinchlanishga behuda urinar edi, xolos. Onaning ohu-fig'oniga manqurt pinagini ham buzmadi.

— Yerdan mahrum etish mumkin, mol-dunyodan mahrum etish mumkin, hatto, insonni yashashdan mahrum etish ham mumkin, — derdi ona o'z-o'zicha gapirib, — biroq odamni xotirasidan mahrum etishni kim o'ylab topdi ekan, bunga kimning qo'li bordi ekan?! Yo rabbiy, agar olamda bor bo'lsang, bandalaringga bu yovuzlikni qanday ravo ko'rding. Yer yuzida usiz ham yovuzlik kammidi?

Shunda Nayman ona so'rab-surishtirishlar bilan emas, balki aqlini kovlash, qitiqlash bilan es-hushini o'ziga keltirmoqchi bo'ldi.

— Sening oting Jo'lomon. Eshitdingmi? Sen Jo'lomonsan, otangning oti — Do'nanboy. Otangni eslay olmaysanmi? Axir, u seni bolalik chog'ingdan kamon otishga o'rgatgan. Men sening onangman. Sen esa mening o'g'limsan. Sen nayman urug'idansan, tushudingmi? Sen naymansan...

Onasining hamma gaplarini o'g'il avvalgiday mutlaqo loqaydlik bilan eshitdi. Ona go'yo devorga gapirayotganday edi. Onaning so'zlari karning qulog'iga azon aytganday gap edi. Nayman ona manqurt o'g'ildan so'radi:

— Bu yerga kelganingga qadar nimalar bo'ldi?

— Hech narsa bo'lgani yo'q,— dedi o'g'il.

— Kim bilan gaplashging keladi?

— Oy bilan. Biroq, bir-birimizning gapimizni eshitmaymiz. U yerda kimdir o'tiribdi.

— Yana nimani istaging keladi?

— Xo'jayinimning boshidagi singari kokil qo'yishni.

— Qani, beri kel-chi, boshingni bir ko'rib qo'yay, ular nima qilib qo'yishganini — deb ona unga tomon talpindi.

Manqurt sharttatisarilib, o'zini olib qochdi, boshidagi telpagini changallagan bo'yicha qaytib onaga boqmadi. Bosh haqida hech qachon so'z ochish mumkin emasligini ona endi tushundi.

Shu payt olisdan tuya mingan kishining qorasi ko'rindi. U shu yoqqa tomon kelayotgan edi.

— Bu kelayotgan kim? — so'radi ona.

— U menga ovqat olib kelyapti, — dedi o'g'il.

Nayman ona tashvishga tushdi. Bevaqt paydo bo'lib qolgan bu jungjangning ko'ziga chalinmaslik uchun tezroq g'oyib bo'lish kerak edi. U tuyasini cho'ktirib, darhol minib oldi.

— Sen unga hech narsa aytmagin. Men tezda qaytib kelaman, — dedi Nayman ona.

O'g'li lom-mim demadi. Uning parvovi palak edi. O'tlab yurgan tuyalar orasidan qochib borayotgan Nayman ona xato ish qilib qo'yganini tushundi. Biroq vaqt o'tgan edi. Oq tuyaga minib borayotgan onani jungjang ko'rib qolishi mumkin edi. Oqmoyasini yetaklab, o'tlab yurgan tuyalar orasidan berkinib yayov jo'nagan ma'qul edi.

Yaylovdan xiyla olislab ketgach, Nayman ona chetlarida erman-shuvoqlar o'sib yotgan chuqur jarlikka kirib bordi-da, Oqmoyani cho'ktirib kuzata boshladi. Gumoni to'g'ri chiqdi, payqab qolgan ekan.

Jungjang u yoq-bu yoqqa zir yugurib hech nimani uchratmagandan so'ng tezda ortga, tuyalar to'dasi tomon qaytdi.

Nayman ona bu tunni tanho o'zi bechora manqurt o'g'li yaqinida — dashtda tunab o'tkazdi. O'g'lining yoniga borishga cho'chidi, haligi xavfsirab qolgan jungjang kechasi uyur oldida qolishi ham mumkin.

O'g'lini qullikda tashlab ketmay, bir amallab birga olib ketishga qaror qildi ona. O'g'li manqurt bo'lsa ham, mayli, hech nimani tushunib, anglab yetmasa ham mayli, kimsasiz cho'lda, jungjanglarning tuyasini boqib xor bo'lib yurganidan ko'ra o'z

uyida, o'z odamlari orasida yashagani yaxshi emasmi? Ona qalbi shuni istardi. Boshqalar taqdirga tan berib ketishi mumkin bo'lgan holga ona sira ham ko'na olmasdi. U o'z qoni va jonini, ko'z qorachig'ini qullikda qoldirib ketishni sira-sira istamasdi. Balki bolasi o'z yerida hushiga kelib, bolalik kezlarini eslab, barcha ko'rgan-kechirganlarini qayta tiklab olar, deya umid qilardi.

Ertasiga ertalab Nayman ona Oqmoyaga minib yana yo'lga tushdi. Uyur bu yerdan xiyla uzoqlashib ketgan edi. Izlab, aylanma yo'llardan ehtiyotkorona o'tib, uzoq yo'l bosdi. Tuyalarni ko'rgandan keyin ham jungjanglardan birontasi ko'rinib qolmasin, deb uzoq vaqt kuzatib turdi. Hech kimning yo'qligiga ko'zi yetgach, o'g'lining otini aytib chaqirdi.

— Jo'lomon! Jo'lomon! Omonmisan?

O'g'li burilib qaragan edi, ona quvonchidan baqirib yubordi, ammo shu zahotiyuq, o'g'li shunchaki, ovoz chiqqan tomonga qaraganini payqab qoldi. Nayman ona o'g'lining xotirasini tiklashga yana urinib ko'rди.

— Oting nima, eslab ko'r-chi! — deb yalinib-yolborib inontirishga harakat qilardi u. — Otangning oti Do'nanboy, bilmaysanmi uni? Sening isming manqurt emas, Jo'lomon. Naymanlarning yayloviga ko'chib borayotganimizda yo'lda tug'ilgansan. Shuning uchun otingni Jo'lomon qo'yganmiz. Sen tug'ilganingda biz o'sha yerda qolib uch kecha-kunduz to'y-tomosha qilganmiz. Bu gaplar manqurt o'g'ilga zarracha ta'sir etmayotganini bilsa ham, bari bir ona uning so'ngan xotirasida nimadir yilt etib ko'rinib qolar, degan umidda behuda urinardi. Ammo u devorga gapirayotganday edi. Shunga qaramay, o'tgan-ketganlardan gapirib, hadeb o'zinikini takrorlayverdi:

— Oting nima, eslab ko'r! Otangning oti Do'nanboy!

So'ng ona o'zi bilan olib kelgan taomlaridan yedirib-ichirib bo'lgandan so'ng, alia ayta boshladi. Alia manqurtga ma'qul kelganday bo'ldi shekilli, quloq solib tinglab o'tirdi. Qorayib, uniqib ketgan yuziga qandaydir iliqlik yugurganday bo'ldi. Shunda ona o'g'lini bu yerdan — jungjanglarning izmidan o'z tug'ilib o'sgan qadrdon yeriga birga olib ketishga ko'ndirishga kirishdi. Manqurt esa tuyalarni qoldirib, qayoqqadir bosh olib ketishni miyasiga singdira olmadi: yo'q, xo'jayinim tuyalardan bir qadam ham jilmaysan deb buyurgan, shuning uchun uyurni tashlab biron yoqqa ketmayman...

Chiqmagan jondan umid deganlariday, Nayman ona barbod

etilgan xotira eshigini ochib kirishga qayta-qayta harakat qilardi:

— Eslab ko'r-chi, kimning o'g'lisan? Oting nima? Otangning oti Do'nanboy!

O'g'lini hushiga keltirish uchun behuda urinayotgan ona oradan qancha vaqt o'tganini ham payqamay qoldi, shu mahal uyur chekkasidan yana o'sha jungjang tuya minib kelayotganini ko'rib esi chiqib ketdi. Bu safar jungjang juda yaqin kelib qolgan-di, yurishi ham juda ildam. Nayman ona tezda Oqmoyaga mina solib, qochib qoldi. Biroq, yaylovning narigi tomonidan yana bir jungjang tuya yo'rttirib onaning yo'lini kesib chiqdi, shunda Nayman ona tuyasida ularning o'rtasiga qarab soldi. Bedov tuya olg'a tomon yelday uchib ketdi, ortdan ta'qib ostiga olgan jungjanglar baqirishib-qiyqirishib, nayzalarini siltab, dag'dag'a qilgancha uni quvlab borishardi. Biroq Oqmoyaga yetmoq qayoqda?!

G'azablangan jungjanglar qaytib kelgandan so'ng manqurti rosa do'pposlashganini ona bilmasdi. Ammo do'pposlashgani bilan manqurt nimani ham bilardi. U hadeb bir gapni takrorlardi:

— U sening onang bo'laman, deb aytayapti.

— Hech qanaqa onang emas u! Senda ona yo'q! Bu yoqqa nima uchun kelganini bilasanmi? Bilasanmi?! Telpagingni sidirib olib, boshingni qaynoq suvga solgani kelgan! — deb battar qo'rqita boshlashdi jungjanglar sho'rlik manqurti.

Bu so'zlarni eshitib, manqurtning qoramtir yuzlari bo'zday oqarib-ko'karib ketdi, qo'llari bilan telpagini changallab, bo'ynini yelkalari orasiga qisib, xuddi yirtqichday ola-kula atrofga qaray boshladi.

— Sen qo'rqmagin! Mana buni ushla! — deb jungjangning kattasi manqurtga o'q-yoy tutqazdi.

— Qani, mo'ljalga ol-chi! — kichik jungjang qalpog'ini osmonga otdi. O'q qalpoqni teshib o'tdi.

— O'h-o',— ajablandi qalpoq egasi. — Qo'lida xotira saqlanib qolibdi!

Uyasidan cho'chitib uchirib yuborilgan qush kabi Nayman ona Sario'zak cho'llarida oyog'i kuygan tovuqday yelib-yugurardi. Endi nima qilarini, nimaga umid bog'lashni bilmasdi. Jungjanglar endi nima qilisharkin? O'tovdagi tuyalarni, manqurt o'g'lini ona yetib bora olmaydigan boshqa yerlarga, o'zlarining katta o'rdalariga yaqin joyga haydab ketisharmikin yoki uni qo'lga tushirish uchun payt poylab yotisharmikin? Ming xil xayollarga g'arq bo'lgan ona boshi qotib, pastqam yo'llardan o'tib borib,

yaylovni sinchkovlik bilan kuzatarkan, haligi ikkita jungjang uyurni tashlab ketib borayotganini ko'rdi-da, quvonib ketdi. Ular o'ng-u so'lga qaramasdan yonma-yon ketib borishardi.

Nayman ona uzoq vaqt ko'z uzmay turdi, qachonki ularning qorasi ko'rinmay qolgach, o'g'li tomon yo'l solib qanday bo'lmasin, uni o'zi bilan birga olib ketmoqchi bo'ldi. U kim bo'lsa ham mayli, taqdir boshiga shunday qora kunlarni solib, dushmanlar shunchalik tahqir etgan ekan, bu — uning aybi emas. Mayli, ovsar bo'lsa ham o'g'lini qullikda, asoratda qoldirib ketmaydi. Bosqinchilar tutqun etilgan farzandlarimizni mayib-majruh qilganlarini, xo'rlab, aqldan ozdirib, notavon bir ahvolga solib qo'yganlarini naymanlar ko'rib qo'ysin-da, g'azabdan, ornomusdan qo'lga qurol-yarog' olsin. Gap bosib olingan yerda emas. Yer hammaga yetib ortadi. Ammo-lekin, jungjanglarning yovuzligini sira ham kechirib bo'lmaydi, ularning xiyonatkorligi yetti yot qo'shni bo'lib ham yashash mumkin emasligini ko'rsatib turibdi...

Ona o'g'li tomon borar ekan, shu kechasiyoq bu yerdan ketish zarurligini unga qanday qilib tushuntirsam ekan, deb yo'l-yo'lakay o'ylar edi.

Qosh qoraya boshladi. Qanchalab o'tgan va o'tishi lozim bo'lgan son-sanoqsiz tunlar singari lojuvard-qizg'ish shu'laga chulg'angan tag'in bir tun soylıklar-u vodiylar uzra buyuk Sario'zak sahrosini bosib kela boshladi. Oqmoya katta uyur tomon bekasini yeldirib borardi. Botayotgan quyosh shu'lalari qo'sh o'rkach o'rtasida o'tirib olgan ona qiyofasini baralla ko'rsatardi. U jiddiy tusda, yuzlarining qoni qochgan holda hushyor tortib, xavotirlanib o'tirardi. Sochlari oqarib ketgan, manglayini ajin bosgan, g'am-g'ussali ko'zlariga esa Sario'zak xuftoni singari g'am-tashvish cho'kkan edi... Mana, u uyurga ham yetib borib, o'tlab yurgan tuyalar orasidan o'tib kuzata boshladi, biroq o'g'li ko'rinmasdi. Tuyasi esa tizginini chuvalantirib sudraganicha bemalol o'tlab yurardi... Nima bo'ldi ekan unga?

— Jo'lomon! Qulunim Jo'lomon, qanisan? — deb chaqira boshladi Nayman ona.

Qilt etgan jon ko'rinmadi, hech qanday ovoz eshitilmadi.

...— Jo'lomon! Bolaginam! — deb chaqirdi ona o'g'lini, biron hodisa yuz bermadimikan deb tashvishlanib. So'ng egarda o'tirgancha o'girilib qaragan edi, o'zini mo'ljalga olib turgan o'g'līga ko'zi tushib qoldi. Shu zahotiyoyq Oqmoyani burib chap

bermoqchi bo'lgan ham ediki, vizillab kelgan o'q uning chap qo'ltig'ining ostiga sanchildi. Ona: "Otma!" deyishga ulgurdi, xolos.

Bu o'lim zarbasi edi. Nayman ona ikki bukildi va Oqmoyaning bo'yniga yopishgancha shilq etib tushdi. Lekin undan oldinroq boshidan oq ro'mol uchib ketib, havoda qushga aylanib chirqiray boshladi: "Kimning farzandisan, eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti Do'nanboy! Do'nanboy! Do'nanboyL"

O'shandan beri Sario'zak dashti tepasida har kuni kechasi Do'nanboy degan qush uchib yuradi, deyishadi. O'sha qush yo'lovchiga duch kelib qolsa: "Kimning farzandisan, eslab ko'r! Eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti Do'nanboy, Do'nanboy, Do'nanboy!.." deb sado chiqarar ekan.

Shundan beri Nayman ona dafn etilgan o'sha joy Sario'zak muzofotida Ona Bayit qabrisoni — Onaizor makoni deb ataladi...

Oqmoya tuyasidan ko'p nasllar qoldi. Urg'ochilari o'ziga tortib, oq-bosh tug'ilib, nayman eliga ma'lum va mashhur, norlari esa, aksincha, hozirgi Qoranor Bo'ron singari qoradan kelgan, juda baquvvat bo'ladi.

Rahmatli Kazangap Qoranor bo'ron oddiy tuyalardan emas, balki Nayman ona o'lgandan so'ng Sario'zak dashtida qolgan mashhur Oqmoyaning naslidan tarqagan, deb har doim gapirib yurardi va buni doimo isbotlab berardi. Mana, endi uning jasadini Ona Bayit qabrisoniga olib borishyapti.

4f. Savol va topshiriqlar

1. Jangchining o'ligini ham yog'iy qo'lida qoldirmaslik odatlariga qarab, naymanlar ma'naviyatiga baho bering.
2. Nayman onaning o'g'lini o'ylab chekkan iztiroblari tasvirini sinchiklab o'qing. Bag'ri qon ona tuyg'ularini ilg'ashga intiling.
4. Ona o'g'lining manqurt bo'lganicha, o'lgani ma'qul deb o'ylagani holda uni topgisi kelaverganini tushunishga urining.
5. Yovuz jungjanglardan birining: **"O'h-o'! Qo'lida xotira saqlanib qolibdi"** — degan xitobi mazmunini tushuntiring.
6. Matndan manqurt o'g'il oldiga qaytayotgan ona tasviri berilgan o'rinlarni o'qing. Onaning ruhiy holati, kechinmalarini izohlang.

"ASRGA TATIGULIK KUN" ROMANI TO'G'RISIDA

Chingiz Aytmatovning bu romani 1980- yilda yozilgan. Asar chop etilishi bilan butun dunyodagi kitobxonlar tafakkuri va ruhiyatini larzaga keltirdi. Chunki unda odamning insoniy qiyofasini belgilaydigan asosiy ko'rsatkichlar: o'zlikni anglash, o'zгани tushunish, tarixiy ildizlarni bilish, undan faxrlanish singari tushunchalar ekanligi va bulardan ayrilish, mohiyatiga ko'ra odamlilik qiyofasini yo'qotish ekani ko'rsatilgandi. Asarda bu masalalar konkret odamlar taqdiri misolida badiiy ifoda etilgandi. Holbuki, bunday xususiyat sho'ro adabiyoti uchun begona hisoblanardi.

Yozuvchi ko'nglining tubidagi eng ezgu tuyg'ular ifoda etilgan bu romanga X asrda yashab o'tgan arman yozuvchisi Grigor Narikatsining "Musibatnoma" kitobidan **"Bu kitob jism-u fig'onimdir mening, Bu kalom jon-u jahonimdir mening"** satrlarining epigraf qilib olinishida ham teran ma'no bor. Ch. Aytmatov uchun ham bu roman "jon-u jahon"ning o'zi edi. Asar chindanda jahonga mashhur yozuvchining dilidagi oh-u fig'oni, jonini o'rtagan dardlari, alamlari bayoni sifatida yuzaga keldi. Kitobda odam degan yaratilgan azizligi, uni tarixiy ildizlaridan, tilidan, elidan, g'ururidan mahrum qilish joniga qasd etishdan ham dahshatli jinoyat ekani yovqur Nayman onaning tengsiz fojiasi tasviri asnosida aks ettirilgan.

Ch. Aytmatovning buyuk yozuvchiligi shundaki, u Bo'ronli Edigey taqdiri misolida siyosatdan tamomila chetda turuvchi, bunday muammolar hal qilinadigan joylardan minglab chaqirim yiroqda umr kechiruvchi kamtargina odam ham aslida siyosatning ta'siridan xoli bo'lolmasligini juda ishonarli aks ettirgan. Edigey kechagi kunini unutmagan, bobolar amal qilgan yuksak udumlar asosida yashashga o'zida kuch topa oladigan chin insondir.

Ezgu insoniy tuyg'ulardan mahrum, odamning ko'nglini his etmaydigan, bobolar qo'llagan udumlarni mensimaydigan, o'zini uning qonuniyatlarini tushunadigan ziyoli hisoblaydigan Sobiitjon Manqurtning zamonaviy va xavfli nusxasi ekanligi ham juda ta'sirli ko'rsatilgan.

Kazangapni dafn etish jarayonida, marhum bilan vidolashuv onlarida, Allohga munojot qilgan o'rinlari tasvirida Edigey tabiatiga xos yuksak insoniy xususiyatlar namoyon bo'lgan.

Xullas, bu roman odamning odamligini ta'minlab turadigan asosiy qadriyatlar haqida dard bilan bitilgan o'lmas asardir.

Nazariy ma'lumot

BADIIY ASAR PAFOSI HAQIDA

Pafos yunoncha "ehtiros", "hissiyot", "iztirob" ma'nolarini anglatuvchi "**pathos**" so'zidan olingan. Adabiy atama sifatida esa **asarga singib ketgan, undagi badiiy tasvirning yo'nalishini belgilab beradigan jo'shqin tiyg'u va ko'tarinki ruhni anglatadi**. Bu tuyg'u va ruh ijobiy xarakterda bo'lganda xayrixohlikni, salbiy tabiatga ega bo'lganda inkorni bildirishi mumkin.

Pafos bilan yozilgan asarda adib o'z nuqtayi nazari va qarashlarini berkitmaydi. Aksincha, o'zi ilgari surgan va o'tkazmoqchi bo'lgan hayotiy-estetik fikrni kuchli hayajon hamda jo'shqin ehtiros bilan yoqlaydi. Shu tariqa, pafos bilan yozilgan asarning o'quvchisi ko'pincha yozuvchi qarashlarining tarafdoriga aylanadi. Chunki asarning pafosi uni xolis kuzatuvchi emas, balki astoydil tarafdor bo'lishga undaydi.

Pafos badiiy asarning ifoda tarziningina emas, balki uning ma'no-mohiyatini ham belgilab beradi. Chunonchi, "Asrga tatigulik kun" romanida oddiy temiryo'lchi Edigey va Nayman onaning o'ylari, so'zlari, qilgan ishlari kuchli pafos bilan tasvirlangani uchun ham kitobxonni o'ziga rom etadi. Ayni paytda, jungjanglar, Jo'lomon va Sobitjonning xatti-harakatlari, gaplari, tutumlari adib tomonidan jo'shqinlik bilan inkor etilgani sababli o'quvchi bu timsollarni qabul qilolmay qoladi. Shu tariqa asarning pafosi uning o'quvchisiga o'z nuqtayi nazarini aniq belgilab olishda yordam beradi.

Asar pafosi, ayniqsa, Nayman ona timsoli tasvirida yaqqol bo'y ko'rsatgan. Manqurt haqidagi afsonada insonning asosiy belgisi bo'lmish o'zlikdan ayirish, xotirasidan mahrum qilish cheksiz nafrat bilan tasvirlanganki, o'quvchi beixtiyor Ch. Aytmatovning qizg'in tarafdoriga aylanganini bilmay ham qoladi.

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ADABIYOTI

O'tgan asrning 90- yillaridan e'tiboran o'zbek xalqi o'z tarixining tamomila yangi bosqichiga kirdi. Mustaqillikka erishilishi bilan faqat ijtimoiy tuzumgina yangilanib qolmadi, balki millatning tafakkur tarzi va ruhiy dunyosi ham jiddiy o'zgarishga yuz tutdi. Ana shu holatning badiiy ifodasi sifatida istiqlol adabiyoti deb atalmish estetik hodisa yuzaga keldi. Istiqlol davri o'zbek adabiyoti ko'p asrlik milliy adabiyotning mantiqiy davomidir. Ayni vaqtda, o'ziga xos davrning oldingilardan boshqacha odamlari tomonidan yaratilgan hodisa o'laroq mustaqillik davri o'zbek adabiyoti bir qator o'ziga xos belgilarga ham egadir.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti tubdan o'zgargan milliy ong va tamomila yangilanayotgan estetik tafakkurning mahsulidir. Mustaqillik tufayli o'zbek xalqi o'z ma'naviyatining asoslaridan bo'lmish Qur'oni Karim bilan ona tilida tanishish imkoniga ega bo'ldi. Bu muqaddas kitobning o'zbekchaga o'girilishi millatning e'tiqodi, dunyoqarashi va ma'naviyatida o'ziga xos inqilob yasadi.

Tabiiyki, dunyoqarashi tozargan millatning adabiyoti ham yangilanadi. Shu tariqa, istiqlol adabiyoti salkam bir asr hukmronlik qilgan kommunistik mafkura tazyiqidan qutulgan, dunyoni har xil anglash, izohlash hamda tasvirlash samarasi bo'lgan adabiyot sifatida dunyoga keldi. Bu adabiyot muayyan shaxs ruhiyatining manzaralarini sinfiy kurash va partiyaviy yondashuvsiz tasvirlashning natijasi tarzida paydo bo'ldi.

Har qanday jamiyatdagi ijobiy o'zgarishlar, birinchi navbatda, uning eng ilg'or qismi bo'lmish ijodkorlar tomonidan amalga oshiriladi. Shu ma'noda mustaqillik davri o'zbek adabiyoti dunyo va unda ro'y berayotgan hodisalarni o'ziga xos sog'lom nazar bilan ko'rish, ularni to'g'ri tushunish, ta'sirlanish yo'sinlari o'zgacha bo'lgan ijodkorlarning badiiy qarashlari natijasida dunyoga kelgan estetik hodisa sifatida bir qator o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Birinchidan, bu davr adabiyoti yagona mafkura hukmronligidan qutulgan, olam va odam ruhiyatiga mansub hodisalarga xilma-xil qarashlarning mahsuli bo'lgan adabiyotdir. Bu davrda olamning yashash va mavjudlik yo'sinini turlicha izohlash mumkin bo'ldi va bu hoi milliy adabiyotning ifoda imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada, badiiy qarashlar va tasvir usullarining xilma-xilligi yuzaga keldi. Ma'lumki, sho'ro davrida adabiyot

tomonidan olam hodisalari ijodkor anglaganiday emas, balki kommunistik mafkura xohlaganiday tasvirlanar edi. Endi bizning mamlakatimizda hech qanday hukmron mafkura bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Binobarin, adiblar hayotni istaganiday tasvirlash imkoniga egalar.

Ikkinchidan, mustaqil o'zbek davlati mamlakatning mustaqilligi shaxsning mustaqilligidan boshlanishini, shaxsning egamanligi fikr erkinligini talab etishini ko'zda tutgan holda badiiy adabiyotni sho'ro zamonida bo'lgani kabi o'z monopoliyasiga aylantirmadi. Shu bois ijod erkinligiga obyektiv sharoit yaratildi. Adabiyot davlatning ishidan ijodkorning ko'ngil ishiga aylandi.

Bugun badiiy ijod bilan shug'ullanayotgan kishilar shaxs sifatida ham, ijodkor sifatida ham tamomila o'ziga xos, xilmaxil kishilardir. Istiqoldan keyingi davrda haqiqiy adabiyot o'z ko'ngliga qarshi bormaydigan, vijdoni buyurganini yozadigan kishilar tomonidan yaratilmoqda. Bu ijodkorlar hamisha ko'ngli buyurganiday yozishga intiladilar. Ularning ko'ngli xalqining yuragiga hamohang bo'lgani bois mustaqillik davri o'zbek yozuvchilarining ijodini xalq dardining ifodasi deyish mumkin. Shuning uchun ham istiqlol davri adabiyoti millat manfaatini aks ettiruvchi adabiyotdir.

Uchinchidan, istiqlol davri adabiyoti odamga ishchi kuchi, ishlab chiqaruvchi, mehnat qiluvchi sifatida yondashish tarzidan qutuldi. Bu adabiyot odamning mehnati bilan birgalikda uning ruhiyati, o'y-fikrlari, his-tuyg'ulari, ko'ngil holatini ham tasvirlashga ko'proq e'tibor bera boshladi. Istiqlol adabiyoti uchun insonning o'zi asosiy qadriyatga aylandi. Shu tariqa, istiqlol adabiyotining qahramonlari ko'lami kengaydi. Agar oldinlari badiiy asarlarda odamga, albatta, boylar yoki kambag'allar, ishchilar yoxud dehqon kabi biror ijtimoiy qatlamning vakili deb qaralgan bo'lsa, endilikda u murakkab va anglash mushkul betakror odam sifatida badiiy tadqiq etiladigan bo'ldi.

To'rtinchidan, mustaqillik davri o'zbek adabiyoti biror ijtimoiy tuzumning afzalligini ko'rsatish yoki siyosiy tizimlarni takomillashtirishga emas, alohida inson shaxsining ma'naviyatini mukammallashtirishga yo'naltirildi. Bu hoi adabiy qahramonlarni turli tomonlardan badiiy tadqiq etish imkoniyatini berdi. Sho'ro davrida badiiy asarlarda sotsializmning afzalligi, boshqa tuzumlarning ayovsiz va jirkanchligi tasvirlanishi shart edi. Bunday zo'ravonlikdan qutulangani uchun ham istiqlol davri o'zbek

adabiyotining qahramonlari sezilarli darajada nozik, o'ziga xos, betakror bo'lib bormoqda. Istiqlol adabiyoti ommani ko'rsatishga emas, shaxsni badiiy tadqiq etishga yo'naltirildi.

Beshinchidan, istiqlol davri o'zbek adabiyotida inson, odamlararo munosabatlar g'oyat murakkab, chigal va izohlash mushkul ekanligi chuqur anglab yetildi hamda shu holatni aks ettirishga harakat qilinayotir. Sho'rolar zamonida adabiy qahramonlarning xatti-harakatlari belgilab berilardi. Natijada asarlarda tasvirlangan odamlar hayotdagi odamlardan keskin farq qilardi. Mustaqillik davri adabiyotida bunday qoliplardan qutulindi. Natijada har bir insonga sirli yaratiq tarzida yondashish, uning taqdiridagi chigalliklarni tushunish va tasvirlashga intilish kelib chiqdi. Shu tariqa, mustaqillik adabiyoti namunalarida tasvirlangan odam hayotdagi odamga qaraganda ham chuqurroq, murakkabroq, o'ychilroq, serqirraroq bo'lib bormoqda. Bu davr adabiyotida badiiy tasvirning kuchi odamlardagi lahzalik ruhiy holatlarni mangulikka suratlashga e'tibor qaratilmoqda. Shu yo'l bilan adabiyotda badiiy tasvirning chuqurlashuvi, odam ruhiyati qatlamlarining nozikroq idrok etilishiga erishilmoqda.

Oltinchidan, mustaqillik davri o'zbek adabiyoti chinakamiga xilma-xil adabiyotga aylandi. Unda tajriba qilish, sinab ko'rish, ochilmagan yo'llardan yurish imkoniyati ko'paydi. Bu hoi birovga o'xshamaydigan, o'zgalarni takrorlamaydigan o'ziga xos iste'dodlarning yuzaga kelishiga imkon yaratadi. O'ziga xos iste'dodlar hech kimnikiga o'xshamaydigan asarlar yaratadilar. O'z navbatida, xilma-xil badiiy asarlarning vujudga kelishi, xilma-xil o'quvchilarni paydo qiladi. Shuning natijasida bu davr adabiyoti jo'nlikdan, anchayinlikdan, to'porilikdan qutildi va uning asl namunalarini o'qish, tushunish, izohlash, tushuntirish, mantiqiy qoliplarga solish hamisha ham mumkin bo'lavermay qoldi.

Yettinchidan, ijod erkinligi, xilma-xil fikrlash imkoniyati, badiiy so'zga davlat miqyosida xo'jayinlik qilishning barham topganligi, bozor munosabatlarining badiiy ijod sohasiga ham kirib kelishi zamonaviy o'zbek adabiyotida iste'dod bilan yozilmagan asarlarning ham bir qadar ko'payishiga imkon tug'dirdi. Ayrim ijodkorlar xaridorgir, bozor talablariga mos keladigan asarlar yaratishga urina boshladilar. Shuning oqibati o'laroq, o'zbek adabiyotida milliy axloqimizga zid yo'sindagi oldi-qochdi bitiklar ko'paydi. Hatto, ba'zan bunday yaratma jiddiy adabi-

yot namunalari qaranganda ko'proq o'qiladigan, kattaroq tirajda chiqarilib tarqatiladigan bo'ldi.

Sakkizinchidan, yuqorida sanab o'tilgan omillar tufayli bu davr adabiyoti to'porilarcha jo'nlikdan qutildi va asl badiiyat namunalari izohlash, tushuntirish, mantiqiy qoliplarga solish oson bo'lmay qoldi. Badiiy adabiyot mantiq va axloq singari yuksak ma'naviy qadriyatlardan ham teranroq sezimlar bilan ish ko'rishi, eng murakkab va o'ta mavhum holatlarni ko'rkam so'z yordamida moddiylashtira bilishi tan olindi.

To'qqizinchidan, ijod erkinligi, xilma-xil fikrlash imkoniyati, badiiy ijod jarayoniga hech kimning xo'jayinlik qilmay qo'yganligi iste'dod bilan yozilmagan asarlarning ham yaratilishi va chop etilishiga imkon tug'dirdi. Chunki ijod qilish erkidan talantli san'atkorlar bilan birga iste'dodsiz kimsalar ham foydalanishadi. Xususiy gazeta-jurnal hamda nashriyotlarning paydo bo'lishi ba'zan talant bilan yozilmagan bitiklarning ham bosilib chiqishi va tarqalishiga sabab bo'ladi.

O'ninchidan, jamiyatda bozor munosabatlarining yoyilishi unga xos xususiyatlarning badiiy ijod sohasiga ham kirib borishiga yo'l ochdi. Natijada bozorbop, didi yuksak bo'lmagan odamlarning o'tkinchi talablariga mos keladigan oldi-qochdi asarlar yaratishga intilish kuchaydi. Shuning oqibati o'laroq o'zbek adabiyotida sarguzasht yo'nalishidagi vahimali voqealar, milliy ma'naviyatimizga mutlaqo mos kelmaydigan yalang'och tasvirlar aks etgan bitiklar ko'paydi.

Mustaqillik davrida milliy adabiyot millat ahlining ko'nglini, ruhiyatini tasvirlashga e'tibor qaratganligi uchun inson asosiy badiiy qadriyatga aylandi. Istiqloq adabiyotining barcha tur va janrlarida muayyan o'sish-o'zgarish jarayoni kuzatilmoqda.

Egamanlik davrida o'zbek adabiyoti millat ahlining turmush tarzini, ko'ngil holatini, ruhiyat dunyosini tasvirlashga ko'proq e'tibor qaratyapti. Suning uchun ham bu davrda har qanday inson asosiy badiiy qadriyatga aylandi. Quyida egamanlik davri o'zbek adabiyotidagi asosiy janrlarning taraqqiyot jarayoni qanday kechganligiga qisqacha to'xtalinadi.

She'riyat. Ko'p asrlik o'zbek she'riyati hozirda ham davr ruhini, zamondoshlarga xos tuyg'ularni aks ettirishda yetakchilik qilmoqda. U hamon milliy adabiyotimizning yetakchi turi hisoblanadi. Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Omon Matjon, Halima

Xudoyberdiyeva, Shavkat Rahmon, Azim Suyun, Usmon Azim, Ikrom Otamurod, Abduvali Qutbiddin, Farida Afro'z, Aziz Said, Muhammad Yusuf, Faxriyor, Bahrom Ro'zimhammad, Rauf Subhon, Iqbol Mirzo, Zebo Mirzo, Tursun Ali, O'ktamoy, Xosiyat Rustamova singari shoirlarning she'rlarida olam hodisalari va odamning ko'ngil holatlarini shoirona ko'z bilan ko'rish yangi bosqichga ko'tarildi.

Bu davr she'riyatida o'quvchiga hayot haqida aql o'rgatish, qanday yashash yuzasidan unga yo'l ko'rsatishdan ko'ra inson ruhiyatining murakkab manzaralarini aks ettirishga e'tibor kuchaydi. Odam sezimlarining nozik qatlamlarini tadqiq qilish, inson tuyg'usining xilma-xil qirralarini tasvirlashga ko'proq e'tibor qaratildi.

Bu davrda she'riyatda turli shakliy izlanishlar g'oyat ko'paydi. O'zbek istiqlol she'riyatini o'qish, undan ta'sirlanish uchun o'quvchining qulog'i bilan ko'zidan tashqari, tafakkuri bilan tuyg'ulari ham ishga tushishi, she'rlardan zavq olish, lazzatlanish uchun jiddiy mehnat qilishi lozim bo'lib qoldi. Negaki, mustaqillik she'riyatida hayot hodisalarini aks ettirishdan ko'ra odamning hissiyot qatlamlarini tadqiq etish, uning ruhiyatidagi murakkab holatlarni tasvirlashga urinish kuchaydi. Ruhiyatni tuyish esa, juda qiyin kechadigan jarayon.

R. Parfining "Adashgan ruh", "Qora devor", "Munojot", "Sensiz", Sh. Rahmonning "Turkiylar", "Iqror", A. Suyunning "Istig'for", "Oq va qora", A. Qutbiddinning "Izohsiz lug'at", A. Saidning "Tush", "Yo'l", Faxriyorning "Ayolg'u", "Bo'g'zimdan sirqirar tovush — qon...", "Oyloq kecha..." kabi she'riy asarlari mustaqillik davri o'zbek nazmining yetuk namunalaridan hisoblanadi. Bu she'rlar shakliy izlanishlar qilishga, ijodiy tajribalar o'tkazishga moyilligi, Chiqish va Botish poyeziyasining eng ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanilganligi bilan ajralib turadi.

Endilikda she'r o'qish odam uchun dam olish, ko'ngil ochish yo'llaridan biri bo'lmay qoldi. She'r bilan tillashadigan o'quvchining qulog'i ham, ko'zi ham, tafakkuri ham, tuyg'ulari ham zo'riqishi, she'r o'qiyotganda faqat zavq va lazzat tuyibgina qolmay, mehnat qilishi ham lozim bo'lib qoldi. Rauf Parfining:

Yerga botgan osmonlarni kuzatdim,
Chopilgan oyog'im bilan chopdim men.

Kesilgan qo'limni sizga uzatdim,
Bu dunyo gullarga to'ldi. Qotdim men.

singari misralarini o'qib tushunish uchun kishi muayyan ruhiy-intellektual tayyorgarlikka ega bo'lishi zarur. Shoir she'rn-ing ilk satrida yuksaklik da'vosi bilan "osmon"da yurgan, ammo hayot sinovlariga dosh berolmay "yerlarga botgan" kimsalar-ni kuzatganini qayd etadi. Lekin o'zining imkoni ham, "yerga botgan"nikidan ortiq emasligini ikkinchi satrda aks ettiradi. Bu satrdagi bir o'zakdan yasalgan "chopilgan" va "chopdim" so'zlari go'zal badiiy manzara hosil qilgan. Odam — ojiz, shoirning hech yerga yetmas qo'lining "kesilgan"i shuning belgisi. Lekin dunyo kutilmagan sirlarga to'la. Buni "dunyoning gullarga to'T'ganidan sezish mumkin.

Taniqli shoira Zebo Mirzo bir she'rida yozadi:

Umrinni o'tkinchi saboga berdim,
Eng so'nggi chaqamni gadoga berdim,
Bu telba ruhimni Xudoga berdim...

Sabo olib bordi, gadoga berdi
Gado yig'ib bordi, Xudoga berdi.
Xudo meni senga — xatoga berdi,
Sen meni kimlarga berding, Azizim?

Qisqagina bu she'rda o'y va ko'ngil odamining o'z umri davomida bosib o'tadigan uzun yo'lidagi asosiy bekatlar aks etgan deyish mumkin. She'riy satrlarda butun bir umrni o'tkinchi saboga, so'nggi chaqasini gadoga, ruhini Xudoga berib o'ziga hech narsa olib qolmagan kishi holati va kayfiyati tamomila o'ziga xos yo'sinda aks etgan. Oqibat ham amalga yarasha, lekin shoira — umid kishisi. Shu bois qandaydir mo'jiza yuz berishini kutadi. Lekin mo'jiza doim ham bo'lavermas ekan, shekilli, uni Xudo xatoga berdi. She'rning butun o'ziga xosligi, jozibasi ayni so'nggi satrda aks etadi. O'zi-ku uning chekiga xato tushgandi, lekin xatoning ham buni kimgadir berib yuborishi mumkinligi lirik qahramonni hayratga soladi: *"Sen meni kimlarga berding, Azizim?"* Ruhiga begona bo'lgan xatonida "azizim" deyishday, xatodanda ayrilishni istamaslikday chigal va tushunarsiz tuyg'ular faqat bugungi kun kishisiga xosdir. Istiqlolgacha bo'lgan adabiyotda masala bunday qo'yilmas edi.

Istiqlol she'riyatining o'ziga xos vakillaridan biri Faxriyorning "Osmon yaratganning..." so'zlari bilan boshlanadigan she'rida shoirning hayot tartiboti, Yaratganning intizom va adolati haqidagi falsafiy o'ylari o'ziga xos yo'sinda ifoda etilgan. She'rning birinchi va ikkinchi bandlarida Allohning qudrati, uning odamzotga qilgan cheksiz marhamatlar tizimi tasvir etiladi. Shoir o'quvchini she'rdan kelib chiqishi mumkin bo'lgan kutilmagan ma'noga Yaratganning irodasi natijalarini xolis tasvirlash yo'li bilan kishi bilmas tarzda tayyorlab boradi.

Odamga berilgan ne'matlar orasida she'rning uchinchi bandidagi: "**Ko'ngilga dog* berdi, diydalarga — yosh**" misrasi mazmunini chaqish, "yosh" va "dog" tamsillari nima ekani o'ylash o'quvchini tashqi hayrat olamidani ichki dardkashlik ochuniga olib kiradi. Qudrat egasi tomonidan odamga dardli ko'ngil va yoshli ko'z berilganligining o'zi saodat ekani hazrat Navoiy bitiklaridan ma'lum. Shoir o'qirmanni ana shu to'xtam sari ruhan tayyorlab boradi.

She'rning "**Kuymoqqa dil berdi, suymoqqa — ayoL Cho'kmoqqa tiz berdi> egmoq uchun — bosh**" satrlari zamiridagi teran ma'nolarni yuzaga chiqarishga urinish she'rxonga kutilmagan hayotiy va badiiy haqiqatlarni kashf qilish imkonini beradi. "**Jon berdi ayolga etguday nisor, Uni deb yonmoqqa — sham kabi hayot**" misralarida er kishiga tegishli qanday yuksak tuyg'ular kuylanayotganini anglash o'quvchi sezimlarini ingichkalashtirishdan tashqari, uning shaxsiyati yuksalishiga ham turtki beradi. Shoir Yaratgan tomonidan in'om qilingan narsalarda faqat ko'ngil va sevgiga doir ne'matlarnigina ko'radi. U o'z borlig'ini yolg'iz ishq og'ushida, muhabbat quchog'idagina tasavvur etadi.

She'rning so'ngiga yetib kelinganda shoir o'quvchi uchun kuchli hayotiy va badiiy zarbani asrab qo'ygani ma'lum bo'ladi. Bu zarba "**Yaratmay qolgani birgina visol**" tarzidagi sirtidan qaraganda, bamaylixotir, jo'ngina aytilganday tuyuladigan to'xtamda jamlangan. Demak, oshiq chin visol qiyomatda ekaniga imon keltirmog'i, shunga ko'nikmog'i lozim. Ammo bu holat uning sevgisi darajasini bir misqolga bo'lsin pasaytirmaydi. Ishqdan natija kutish ta'maga o'xshab qoladi va shoir qutulish ham, voz kechib ketish ham mumkin bo'lmagan sevgi domidagi zamondoshimizning o'ta nozik tuyg'ularini, ingichka sezimlarini ta'sirli ifoda etadi.

Mustaqillik she'riyatida qisqalikka intilish yaqqol ko'zga tashlanib bormoqda. Endi oldingiday hajmi katta she'riy tizmalar deyarli yozilayotgani yo'q. Milliy poyeziyamiz tarixida bir satrdan iborat she'r hech qachon bo'lmagan. Hozir bunday she'rlar ko'plab yozilmoqda. Shoir Faxriyor esa ikkigina so'zdan iborat she'r yozdi. Quvonarlisi shundaki, bu ikki so'z yordamida o'ziga xos musiqaga ega, muayyan kayfiyatni ifodalay oladigan, odamga o'zgacha tuyg'u baxshida qiladigan tugal she'r yaratilgan:

oy
bolta

She'r bosh harf bilan yozilmaganligi, unda hech qanday tinish belgisi ishlatilmaganligi bejizga emas. Agar e'tibor qilgan bo'lsangiz, minglab yillar oldin she'r yozgan bobolarimiz ham tinish belgilaridan foydalanmaganlar. O'tmishdagi shoirlar zarur o'rinni belgilash, alohida e'tibor qilinadigan joyni topish ixtiyorini she'rxonning o'ziga qoldirishgan. Faxriyorning she'ridagi ikki so'z fikrlaydigan o'quvchining e'tiborini tabiiy ravishda tortadi, uni bu so'zlar ustida o'ylab ko'rishga undaydi. Birov oyni boltaga, boshqa birov boltani oyga mengzaydi. Sehrli bu so'zlar sabab birov nimadandir siqilgan odam ko'nglini o'ying boltasi qiymalaganini his etsa, boshqasi oysimon boltaning ruhiyat sokinligiga qo'riqchi bo'lganini tuyadi.

B. Ro'zimhammadning bir she'rida shunday misralar bor:

Ko'zdan ichkarida yo'l yo'q
So'zdan ichkarida yo'l yo'q
Ammo xo'roz qichqirig'i ortiga
Shafaqrang qishlog'im bekinib olgan.

Bu satrlarda odatdagi she'rlardagi kabi musiqiylik yo'q. Ammo unda ijodkorning chigal kayfiyati aks etgan. Ko'zdan ichkarida yo'l yo'qligi chin, lekin har qanday yo'lni ko'z topadi, so'zda yo'l yo'qligi ham bor gap, ammo har qanday yo'lga so'z eltadi. Bilamizki, xo'rozning qichqirig'i — tongning belgisi. Xo'roz qichqirig'idan so'ng ko'z o'ngida shafaqrang qishloq namoyon bo'ladi. Qishloqning shafaqrangligi ham bejiz emas. Endigina ko'tarilayotgan quyosh nuriga ko'milganligi uchun ham u shunday tusga ega bo'lgan. Xo'roz ham ayni shu vaqtda qichqiradi. Ko'z va so'zdan ichkarida yo'l bo'lmasada, o'z qishlog'iga cheksiz muhabbati sabab unga shoir ko'ngli orqali yo'l topadi.

Shoir she'riyatning odatiy tartibini inkor qiladigan uslubga murojaat etgan. Uni oddiy mantiq bilan izohlab bo'lmaydi. Ushbu she'r faqat shu ijodkorgagina taalluqli bo'lgan badiiy mantiq qonuniga muvofiq yaratilgan. Odatda, chinakam badiiy hodisa o'ziga xos olam hisoblanadi va u o'zining qoidalarigagina mos keladi. Shu bois asl badiiy hodisa bir bor yoraladi, unda takror yo'q. Qonuniyat esa takrorni taqozo qiladi. Yuqoridagi parchada shoirning alohida ruhi, o'zigagina xos nuqtayi nazari sezilib turadi. Ayni vaqtda she'r o'quvchi diqqatini jalb etadi, e'tiborini tortadi, o'yga toldiradi. Uning tafakkurigada nimadir yangilik yetkazadi, ko'ngligada qandaydir yengillik bag'ishlaydi.

Poyeziyaning o'z asl manbasiga qaytganligi, ko'ngil rozlarini, ruhiy tovlanishlarni nozik ishoralar, nazokatli obrazli ifodalar orqali tasvirlashga o'tilganligi istiqlol davri o'zbek she'riyatiga xos asosiy xususiyatlardan bo'ldi deyish mumkin. Bu davr she'riyati hammaboplikdan qochishga urinadi. Shoirning o'zi uchun, qolaversa, unga tuyg'udosh bo'la oladigan shaxslar uchun yaratiladigan bo'ldi. Bu hoi o'quvchini she'r yuksakligiga ko'tarilishga undaydi. Shu bois, she'rxonlarning poetik so'zni, obrazli ifodani anglash darajasi ortdi. Chunki baland she'riyat yuksak didli she'rxonni talab qiladi va uni shakllantiradi. Mustaqillik davrida o'zbek poeziyasi jo'n o'quvchi darajasiga tushish o'rniga, she'rxonni she'r darajasiga ko'tarish pallasiga kirdi. Shu tariqa azaldan she'rparast bo'lgan millatning badiiy zavqi ingichkalashib, so'z jozibasini anglash qudrati sezilarli darajada oshib bormoqda.

O'zbek she'rxonlarida birorta tinish belgisi ishlatilmagan tizmadan ham, murakkab mavhum obrazlilikka to'la she'riyatdan ham, tasavvufiy ilhom samarasi o'laroq dunyoga kelgan munojotlardan ham, *poetik mim* deyish mumkin bo'lgan ramziy ifodalardan ham, meditatif nazm (hissiyot jilvalari aks etgan she'riyat) namunalaridan ham ta'sirlanish, ularni baholay olish ko'nikmasi shakllanib bormoqdaki, buning quvonchli hoi ekanini ta'kidlash kerak.

Istiqlol davri nasri ham bugungi adabiy jarayonning salmoqli va og'irkarvon turidir. Hozirgi adabiy jarayonda Sh. Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, Omon Muxtor, Muhammad Ali, Tohir Malik, Tog'ay Murod, Murod Muhammad Do'st, Asad Dilmurod, Normurod Norqobilov, Xurshid Do'stmuhammad, Ahmad A'zam, Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam, Luqmon

Bo'rixon, Zulfiya Qurolboy qizi singari ijodkorlarning o'ziga xos yo'sinda yaratgan asarlari milliy nasr taraqqiyotini ta'minlamoqda.

Ijodiy tajribalar qilish, kutilmagan tasvir yo'sinlarini qo'llash, badiiy ifodaning tutilmagan, yangi tamoyillaridan foydalanish o'zbek nasrining bu bosqichi uchun yetakchi xususiyatlardir. O. Muxtorning tamomila yangicha ifoda usullarida yaratilgan "Ming bir qiyofa", "Ko'zgu oldidagi odam", "Tepalikdagi xaroba", "Ffu", "Ayollar saltanati va mamlakati", "Maydon", "Alisher Navoiy va rassom Abulxayr" romanlari, Nazar Eshonqulning jahon prozasining eng ilg'or tajribalariga tayanib sof milliy obrazlar yarata olgan "Qora kitob" qissasi, "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Tobut shahar", "Quyun", "Qultoy", "Bahoviddinning iti" hikoyalari, Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar", Salomat Vafoning "Tilsim saltanati", "Ovoraning ko'rgan kechirganlari", Abdurashid Nurmurodning "Qon hidi", Normurod Norqobilning "Dashtu dalalarda", T. Rustamovning "Kapalaklar o'yini" romanlari insonga yondashuvning yangichaligi, tasvirning quyuqligi, odam ruhiyati qatlamlarini aks ettirish miqyosining kengligi va ifoda tarzining favquloddaligiga ko'ra milliy adabiyotimiz uchun yangi badiiy hodisalar bo'ldi.

N. Eshonqul — milliy istiqlol davri o'zbek nasriga yangi ohang olib kira oldi. Uning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasi ifodaning qabariqligi, tasvir markaziga olingan shaxs tabiatining mutlaqo kutilmagan tasviridan tashqari, ohangning o'zgachaligi bilan ham kishini hayratga soladi. Shu vaqtga qadar bu taxlit ko'p qatlamli, zalvorli, hikoya maromining o'zi bilan badiiy kayfiyat hosil qila biladigan nasr namunasi milliy adabiyotimizda yo'q edi. N. Eshonqul nasrimizni shunday ohang bilan boyitdiki, bu ohang o'zbek millatiga xos bo'lgan jihatlarni aks ettirish imkoniyati jihatidan tengsizdir.

Ifodadagi zalvor, serqatlam estetik bosim, ruhiy holat manzaralari tasvirining ayni shu tarzda uzluksiz zanjirsimon qilib berilishining o'ziyoq hikoyaga alohida ohang baxsh etgan. Bu ohang momoning yolg'izligi va baxtsizligi miqyoslarini nechog'lik ulkan, fojiasi qanchalar teran ekanini tuyish va tushinish imkonini bergan.

Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasi, "Muvozanat", "Isyon va itoat", "Sabo va Samandar" romanlari qahramonlar

ruhiy olamini tadqiq etish ko'lami va yo'sinlari jihatidan adabiyotimizda yangilik bo'ldi. Ayniqsa, yozuvchining "Yolg'izlik" qissasida bayon ham, ko'rsatish ham, tasvirlash ham bir narsaga — tadqiqqa o'z o'rnini bo'shatib bergan. Yozuvchi uchun qahramonlarining xatti-harakatlarini ko'rsatish emas, balki ularning sezimlaridagi, o'ylaridagi tovlanishlarni aks ettirish muhim.

Arastu zamonlaridan buyon adabiyotning mohiyati hayotdagi tartibsiz tarzda ro'y beradigan voqea-hodisalarni, ya'ni borliqdagi kaosni muayyan tartibga solib badiiyatning kosmosiga aylantirishdan iborat deb tushunib kelingan. Voqelikdagi "tartibsizlik"lar muayyan muntazamlik kasb etishi, tartibga tushirilishi, yani kosmosga aylanishi bilan badiiy asar yuzaga keladi deb qaralgan. "Yolg'izlik" qissasida esa aynan tartibsizlikning o'zi, bo'lganda ham, voqelikdagi emas, qahramon xayolotidagi, kechinmalaridagi tartibsizlik tasvir obyektiga olingan. Qissada muallif qahramon o'yu xayollarini uning xarakterini ochish vositasiga aylantirmaydi. Bil'aks, xayollarning tartibsiz va noizchil oqimini berishning o'zi uning badiiy maqsadi hisoblanadi.

Ma'lumki, inson xayolotida izchillik, muntazamlik bo'lmaydi. Ko'p hollarda, odam xayolini boshqarolmaydi, balki xayol odamni yetaklab ketadi. Shu tariqa, milliy adabiyotimizda, sirtidan qaraganda, badiiy maqsadga bo'ysunmaganday taassurot qoldiruvchi, aslida esa, o'ychil inson tafakkuri va hissiyoti manzaralarini namoyon etuvchi betakror asar dunyoga kelgan.

Hayotdagi har qanday odam singari qissa qahramoni-ning o'ylarida ham tizgin yo'q, muallif bu xayollarni saralab o'tirmaydi. O'ydan o'ygga, xayoldan xayolga ko'chish jarayoni tasvirining o'zi qahramon tabiatiga xos xususiyatlarni saralangan badiiy muntazamlikdan ko'ra yorqinroq namoyon etadi. Hayotda odamning ichi bilan sirti, tili bilan dili bir bo'lgan holatlar nihoyatda kam uchraydi. Har qanday odam faqat o'ylaridagina o'zi bo'la oladi. U tizginsiz o'y oqimlari bilan yolg'iz qolgandagina o'ziga qaytadi. Shunday holatda aks ettirilgan odamnigina bir qadar to'laroq ilg'ash mumkin bo'ladi. Ulug'bek Hamdamning asarlari milliy nasrning personajlar psixologiyasini chuqur taftish etishga qaratilgan yaxshi namunalardir.

Sh. Xolmirzayev "Olabo'ji", "Dinozavr" romanlari, "Bulut to'sgan oy", "Ozodlik", "Navro'z, navro'z" hikoyalarida,

N. Norqobilov "Oqbo'yin", "Qoyalar ham yig'laydi", "Tog' odami" qissalari, "Oriyat", "Quvonchli kun" hikoyalari, Sh. Bo'tayev "Sho'rodan qolgan odamlar" qissasi, "Darvesh" hikoyasi, Tog'ay Murod "Otamdan qolgan dalalar" romani, A. A'zam "Shoirning to'yi", "Chapaklar va chalpaklar mamlakati" qissalarida nasrning an'anaviy tasvir yo'sinidan mahorat bilan foydalana bildilar. Bu asarlarda millat vakillarining g'oyat o'ziga xos hamda jonli badiiy timsollari yaratildi. Ularda an'anaviy tasvir yo'nalishi o'ziga xos badiiy izlanishlar hamda dunyo adabiyotidagi eng so'nggi ifoda usullarini dadil qo'llash bilan uyg'unlashib ketgan.

Darhaqiqat, nasrda tasvirlanayotgan qahramonlarning geografiyasi kengayib bormoqda. Zamonaviy nasrda tasvirlanayotgan o'zbekni pasportiga qarab emas, balki fikr tarzi, ma'naviy dunyosiga qarab tanib olish mumkin bo'lib boryapti.

Milliy adabiyotimiz aholisi qisqagina vaqt orasida Bayna momo, Ulton, Gulsara, Tavakkal, Husan polvon, Ernazar polvon, Zuhra, O'sar, Lola, Ulash, Ashir, Yusuf, Ko'klam singari yirik, o'ziga xos, boshqa adabiy qahramonlar orasida yo'qolib ketmaydigan qabariq nasriy obrazlar hisobiga boyidi.

Milliy tafakkurda yalpi yangilanish boshlangandan beri ko'pchilik tomonidan anglab yetilgan va tan olingan haqiqatlardan biri shu bo'ldiki, odamning eng kichigi, eng ko'rim-sizi, eng g'aribi, eng noshudi ham odamdir, Yaratganning xalifasidir va shu bois mukarramdir. Binobarin, badiiy adabiyot kichik odamning katta va chigal ichki dunyosidagi cheksiz-chegarasiz xilma-xillikni tasvirlab berishi lozim. Bir qator nasriy asarlarda sirtidan qaraganda, ko'zga tashlanib turadigan jihati yo'q, hamma qatori, ammo ichki dunyosida ulkan iztiroblar, ruhiy po'rtanalar mavjud bo'lgan "kichik" odamlarning tuyg'ulari mahorat bilan aks ettirilgan.

Shu bilan birgalikda, mustaqillik davri nasrida ma'naviy dunyosi quruqshagan, risoladagi odamlarday fikrlash va o'zgalarni tuyish saodatidan mahrum bo'lgan ma'naviyatsiz kimsalarni tasvirlash mahorati ham shakllanib bormoqda. Sh. Bo'tayevning "Sho'rodan qolgan odamlar" qissasi, A. Yo'ldoshevning "Puankare", J. Ergashevaning "Tanazzul", Zulfiya Qurolboy qizining "Tafakkur" hikoyalari ayni shu xildagi qahramonlar tasvir etilgan. Bu asarlarda ma'naviyatdan mahrum, qo'rquv va yo'qchilik tufayli shaxsligi sindirilib

manqurtga aylangan, shu bois o'zligidan ayrilgan kishilarning g'aroyib qismati aks ettirilgan. Ular hamisha ham ojiz, notavon, noshud emaslar. Ba'zan juda ishchan, olg'ir, uddaburron bo'lishlari ham mumkin. Lekin bunday kimsalarning umumiy jihati ichki olamining omonatligi, quruqshaganligidadir.

Mustaqillik davri o'zbek nasri qahramonlar tasvirida sxematizmdan qutulib bormoqda. Badiiy asarda odamga ijobiy-salbiy singari qoliplar orqali emas, balki mavjudligining o'zi bilan adadsiz sir-sinoatlarga to'la tirik inson tarzida yondashish qaror topib borayotganligi bu davr nasrining umid tug'diradigan jihatlaridandir. Bu fazilatlar barcha ijodkorlar uchun ham yoppasiga xos deb bo'lmaydi, albatta. Lekin odamga yondashishda jo'nlikdan, qolipdan voz kechilganligining o'ziyoq nasrimiz taraqqiyotida sog'lom tamoyillar qaror topayotganligidan belgidir.

Mustaqillik davri dramaturgiyasi. O'zbek milliy tafakkuri, estetik qarashlari tizimida sodir bo'lgan yangilanishlar bugungi dramaturgiya taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. O. Yoqubovning "Bir koshona sirlari", Usmon Azimning "Bir qadam yo'l", Erkin Samandarning "Arabmuhammad Bahodirxon", Ilhom Hasanning "Bir kam dunyo", Abdulla A'zamning "Dugohi Husayniy", "Jek London hikoyasidan so'ng" kabi asarlari hozirgi o'zbek dramaturgiyasida erishilgan yutuqlardan bo'ldi.

U. Azimning "Bir qadam yo'l" dramasida inson ko'ngli mayllariga e'tiborsizlik, vaqtida odamni qadrlamaslik singari illatlar bir umr mehnat qilib, halol yashagan keksa kishining murakkab taqdiri misolida aks ettirilgan. Samarqandni ko'rish, uni ziyorat etishni umr bo'yi orzu qilib yashagan, ammo vaqtida qo'lining kaltaligi, keyinchalik turmush tashvishlari bilan o'voraliq, undan so'ng farzandlarining e'tiborsizligi sabab yonginasidagi shaharni ko'rmay o'tib ketgan qariya va uning o'g'illari ruhiyati asarda katta mahorat bilan ko'rsatilgan.

Istiqlol dramaturgiyasida shakliy izlanishlar, ijodiy tajribalar bir zum ham to'xtagan emas. Dramaturglar sanog'iga yetib bo'lmas hayotiy holatlar shu holatlarda harakat qiladigan qahramonlar tabiatida ham jiddiy evrilishlar yasashi mumkinligini nozik his etgan holda drama-versiya, drama-vaziyat singari yangi ifoda shakllarini o'ylab topganlarki, bu hoi asarlarning muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlagan.

E. Samandarning "Arabmuhammad Bahodirxon" tragediyasida insoniyat paydo bo'lgandan beri hal bo'lmay kelayotgan va bundan keyin ham to'la hal etilishi mumkin bo'lmagan yaxshilik va yovuzlik, nafs va qanoat, hokimiyat va farzandlik burchi singari qarama-qarshi qadriyatlar o'rtasidagi to'qnashuv o'tmishda yashab o'tgan bobolarimiz taqdirleri misolida ta'sirli tasvirlab berilgan. Qo'lida imkoniyati bo'lishiga qaramay, o'zining yovuz farzandlariga qarshi qo'shin tortishni istamagan Arabmuhammadxon shaxsiyatidagi yuksak sifatlar va o'z otalarining ko'zlariga mil tortish darajasida yirtqichlashgan Habash va Elbars timsollaridagi tubanliklar asarda butun ko'lami bilan juda ta'sirli yo'sinda ko'rsatib berilgan.

Ayni vaqtda milliy dramaturgiyaning tilga olishga loyiq badiiy yutuqlar qo'lga kiritilishi og'ir kechayotgan soha bo'lib qolayotganligini ta'kidlash kerak. Mustaqillik davri dramaturgiyasi bozor iqtisodi talablariga eng ko'p berilgan adabiy tur bo'ldi. Bu hoi sahna asarlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi, albatta.

Komediyalarning saviyasi kishida haqli e'tiroz va jiddiy xavotir uyg'otadi. Negaki, o'zbek komediyachiligining dastlabki qadamlariyoq juda zalvorli va esda qolarli bo'lgan. Hamza, Abdulla Qahhor, Sharof Boshbekovlarning teran ma'noli kulgi asarlarini eslashning o'zi fikrimizning nechog'liq haq ekanligini ko'rsatadi. Bugungi komediyalarning badiiyati nochor bo'lgani uchun na ijrochilarga, na tomoshachilarga va na o'quvchilarga biror estetik ozuqa bera oladi. Sahnaviy ijodning komediya deb atalmish bir turiga ko'cha so'zlari, tiyiqsiz chuchmallik hamda pardasizlik katta sur'at bilan kirib kelmoqda. Mualliflar qahramonlar ruhiyatidagi to'qnashuvlar tarangligi haqida emas, so'zlarning pardasizligi haqida ko'proq bosh qotirishmoqda.

She'riyat va nasr borasida mustaqillikkacha bo'lgan yaqin o'tmishdagi estetik yuksakliklarga yetibgina qolmay, undan balandroq cho'qqilarni egallash imkoniyati yuzaga kelganligi ayon haqiqat bo'lsa, dramaturgiya bobida shu vaqtgacha erishilgan sahnaviy yuksaklikka yetib borilmayotganligi achi-narlidir.

Davr ahli ruhiyatidagi oshkoralik, sezimlar nozikligi, munosabatlar dramtizmidagi taranglik hali-hanuz pyesalarga ko'chib, sahna realligiga aylangani yo'q. Holbuki, har qanday keskin ijtimoiy o'zgarish va yangicha hayotiy vaziyat dramatik

turdagi asarlar yaratilishi uchun mo'l-ko'l material bera oladi. Biz yashayotgan davr ana shunday keskin o'zgarish-yangi-lanishlar davridir.

Ma'lumki, milliy adabiyotimiz uchun haq gapni aytish badiiy ijodning oddiy talabiga aylanib qoldi. Bugun adabiyot zarur gapni, dolzarb muammoni odamning taqdiriga bog'lab, ta'sirli yo'sinda ifodalash kerakligiga odatlanib bormoqda. Milliy dramaturgiyada esa hanuzgacha zarur gapni yalang'och yo'sinda, keskin tarzda aytish fazilat sanab kelinmoqda.

Har bir alohida odamda bo'lgani kabi har bir millatning va har bir davrning ham o'z mo'ljallari, egallanishi orzu etiladigan marralari bo'ladi. Mustaqillikka erishilganidan keyingi davr o'zbek adabiyoti uchun inson ma'naviyati qirralarini tekshirish, odam ruhiyatidagi ko'z ilg'amas sezimlarni tadqiq etishga erishish ana shunday baland marradirki, milliy adabiyotimiz uni egallash sari og'ishmay borayotir.

Xullas, mustaqillik davri adabiyoti sog'lom tamoyillar asosida rivojlanmoqda. Hozir yaratilayotgan turli janrlardagi asarlarda zamondoshlar ruhiyatini tasvirlashning eng ta'sirchan usullarini kashf etishga jiddiy e'tibor berilyapti.

?f. Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi adabiy jarayonga xos xususiyatlarni ko'rsating.
2. Bugungi o'zbek she'riyatining yetakchi xususiyatlariga to'xtaling.
3. Istiqlol davri o'zbek romanchiligining asosiy belgilarini ayting.
4. Zamonaviy o'zbek qissachiligidagi yetakchi yo'nalishlarni sharhlang.
5. Zamonaviy o'zbek hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillarini ko'rsating.
6. Bugungi o'zbek dramaturgiyasining xususiyatlarini sharhlang.

MUNDARIJA

Cho'lpon	3
She'rlar.....	6
Cho'lpon she'rlari to'g'risida.....	11
<i>Ijtimoiy va intim lirika</i>	11
Kecha va kunduz.....	13
"Kecha va kunduz" romani to'g'risida.....	33
Oybek	35
Lirika.....	37
Qutlug' qon.....	39
"Qutlug' qon" romani to'g'risida.....	59
<i>Roman janri haqida</i>	61
Odil Yoqubov	63
Ulug'bek xazinasi.....	65
<i>Badiiy adabiyot da ruhiyat tahlili</i>	86
Abdulla Oripov	87
She'rlar.....	89
Abdulla Oripov she'riyati to'g'risida.....	102
<i>Lirik qahramon</i>	103
Sohibqiron.....	105
«Sohibqiron» asari to'g'risida.....	113

JAHON ADABIYOTI

Vilyam Shekspir	115
Otello.....	118
"Otello" fojiasi to'g'risida.....	132
<i>Tragik obrazlar va hayot haqiqati</i>	133
Haynrix Hayne	135
She'rlar.....	138
Haynrix Haynening she'rlari haqida.....	142
Aleksandr Pushkin	143
"Yevgeniy Onegin".....	146
<i>She'riy roman</i>	162
Chingiz Aytmatov	163
"Asrga tatigulik kun".....	165
"Asrga tatigulik kun" romani to'g'risida.....	181
<i>Badiiy asar pafosi haqida</i>	182
Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti.....	183

QOZOQBOY YO'LDOSHEV, VALIJON QODIROV,
JALOLBEK YO'LDOSHBEKOV

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun darslik

II qism

(O'zbek tilida)

Ijodiy guruh rahbari — Akbar Mirzo

<i>Muharrir</i>	Rauf Subhon
<i>Rassorn</i>	Shamsiddin Ahmedov
<i>Texnik muharrir</i>	Ulyana Kim
<i>Musahhiha</i>	Dilfuza Usmonova
<i>Sahifalovchi</i>	Halima Xo'jayeva

Nashriyot litsensiyasi: AI 185. 10.05.2011. 2014-yil 24-aprelda bosishga ruxsat etildi. Bichimi: 60 x 90 Y₁₆. Kegli: 11. "Tayms" garniturasida. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 12,5. Nashr bosma tabog'i 14,2. Adadi 370135.

Buyurtma 14-107.

Darslikning qayta ishlangan va to'ldirilgan original-maketi "Mitti Yulduz" MCHJ ga tegishli bo'lib, jamiyat kompyuter bazasida nashrga tayyorlandi. Toshkent sh. Navoiy ko'chasi, 30.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining "O'zbekiston" NMIUda chop etildi. 100129, Toshkent sh. Navoiy ko'chasi, 30.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quv chining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahba li-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahba li-ning imzosi
1						
2						
3						
4						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqori-dagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosari to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralma-gan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chma-gan, betlarida yozuv va chiziqalar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqar-siz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.